

Ryszard Brykowski **Łemkowska**
drewniana architektura
cerkiewna w Polsce, na Słowacji
i Rusi Zakarpackiej
Ossolineum

Walter Maksimovich
- Pryjatelny -

Łemkowska drewniana
architektura cerkiewna

w Polsce, na Słowacji
i Rusi Zakarpackiej

Walter
Maksimovich

Digitally signed by Walter
Maksimovich

DN: cn=Walter Maksimovich, o,
ou=<http://lemko.org>,

email=walter@lemko.org, c=VI

Date: 2009.04.28 17:56:17 -04'00'

Okladkę projektował

Lucjan Piąty

Redaktor

Janusz Sowiński

Redaktor techniczny

Lucjan Piąty

© Copyright by Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
Wrocław 1986. All rights reserved

Printed in Poland

ISBN 83-04-01989-2

Spis treści

Wprowadzenie 7

ROZDZIAŁ PIERWSZY. Łemkowie: nazwa, zasięg terytorialny, pochodzenie. Architektura cerkiewna: jedność w różnorodności, kręgi kulturowe drewnianej architektury cerkiewnej 12

ROZDZIAŁ DRUGI. Omówienie stanu badań 24

ROZDZIAŁ TRZECI. Usytuowanie w krajobrazie. Budulec. Konstrukcja. Kopuły i dachy. Wieże-dzwonnice i zachaty. Zakrystie i kaplice. Kruchty. Izbice i helmy wież oraz wieżyczki pseudosygnaturkowe. Gont i szalunek deskowy. Zdobnictwo. Krzyże żelazne 30

ROZDZIAŁ CZWARTY. Wprowadzenie. Typy i warianty architektoniczne: typ północno-zachodni, typ południowy, typ południowo-wschodni, typ północno-wschodni, typ północny-schylkowy. Cerkwie 2. połowy XIX i pierwszego czterdziestolecia XX wieku. Niektóre cerkwie spoza obszaru lemковского osadnictwa: Krasne, Szlachtowa, Dubne, Leluchów, Sieniawa. Podsumowanie 45

ROZDZIAŁ PIĄTY. Dotychczasowe badania nad genezą cerkwi lemkowych. Układy dwu- i trójdzielne. Bryły cerkwi lemkowych i bojkowskich. Wieża-dzwonnica. Przekazy ikonograficzne. Geneza typów północno-wschodniego i północnego, schylkowego oraz lemковские cerkwie murowane. Latynizacja. Fundatorzy i budowniczowie. Uwagi końcowe 62

ROZDZIAŁ SZÓSTY. Wprowadzenie. Zewnętrzne malowanie cerkwi w Bartnem. Przegląd malowanych cerkwi w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej. Rozważania nad niektórymi aspektami zewnętrznego malowania. Datowanie malowideł. Zewnętrzne malowanie w kręgu kultury bizantyńsko-balkańskiej. Uwagi końcowe 84

Posłowie 93

Katalog drewnianych cerkwi lemkowych 94

Aneks 169

Chronologiczny wykaz znanych drewnianych cerkwi lemkowych 170

Wybór literatury 176

Wooden Orthodox Church Architecture of the Lemkov People in Poland, Slovakia and Carpathian Russia. Summary 179

Spis rysunków 187

Spis ilustracji 189

Wprowadzenie

Przedmiotem rozważań jest drewniana cerkiew lemkowska rozumiana na ile jest to możliwe szeroko, a nie tylko jako „stylowo czysta” budowla. To określenie „stylowo czysta cerkiew lemkowska” lub inaczej „klasyczna cerkiew lemkowska” wymaga pewnego wyjaśnienia. Zostało bowiem użyte świadomie, ale też po raz pierwszy. I chociaż określenie takie nie występuje w dotychczasowej literaturze przedmiotu, to za cerkiew lemkowską, a więc niejako „stylowo czystą”, uważano dotąd taką budowlę, która odpowiada następującej, najkrótszej charakterystyce: „jest trójdzielna, z szerszą i wyższą nawą, dachami namiotowymi, łamanymi, z wieżyczkowymi zwieńczeniami oraz izbicową wieżą od zachodu”. Nie oznacza to jednak, że wszystkie drewniane cerkwie znajdujące się na obszarze lemkowski ukształtowane są zgodnie z tą charakterystyką i to zarówno te, które można uznać za lemkowskie (np. cerkwie z Doliny Osławy, określone dalej roboczo jako typ północno-wschodni), jak również te, które w żadnym razie nie mogą być do lemkowych zaliczone.

Lemkowska cerkiew „stylowo czysta” przestała bowiem w pewnym momencie być nadal powielana, a jej miejsce zajęły inaczej już kształtowane i o różnej proveniencji świątynie; niekiedy tylko pewnymi elementami konstrukcyjnymi czy rozplanowaniem nawiązujące do dawnej, miejscowej tradycji. Uchwycenie momentu załamania się lemkowskiej tradycyjnej twórczości architektonicznej w budowlach sakralnych stanowi jedno z wielu zadań tego opracowania, którego celem ogólnym i podstawowym jest ukazanie dziejów i faz rozwojowych drewnianej lemkowskiej architektury cerkiewnej oraz weryfikacja dotychczasowych ustaleń i przeświadczeń, ze zwróceniem uwagi na niektóre dotąd niedostrzegane, albo inaczej interpretowane zagadnienia.

Potrzeba podjęcia tematu o drewnianej lemkowskiej architekturze cerkiewnej zarysowywała się od dawna w nauce, a w polskiej szczególnie. Składało się na to wiele różnych przyczyn.

Przede wszystkim pomimo zainteresowania się Łemkami przez naukę już w połowie ubiegłego stulecia, pomimo wszechstronnych badań etnograficznych i innych dyscyplin naukowych, które to badania stopniowo doprowadziły do szczegółowego określenia charakterystycznych cech dla wielu dziedzin kultury lemkowskiej oraz częściowego wyjaśnienia dziejów tej grupy etnograficznej po północnej, polskiej stronie Karpat, a w latach trzydziestych bieżącego stulecia także do ostatecznego ustalenia zasięgu występowania w Polsce lemkowskiej grupy, to problem lemkowskiej architektury cerkiewnej nie doczekał się dotąd monograficznego opracowania. Zastąpić go przecież nie mogą nieliczne wzmianki i niewielkie, o prekursorskim charakterze artykuły. Podejmowana zaś w tym kierunku próba po drugiej wojnie światowej nie została doprowadzona do końcowego efektu badawczego. Nie inaczej też wyglądała przed ostatnią wojną sytuacja badawcza po południowej

stronie Karpat w odniesieniu do cerkwi lemkowych, znajdujących się na Słowacji i Rusi Zakarpackiej.

Równocześnie w powojennych opracowaniach poświęcanych syntezie dziejów sztuki czy architektury omawianego regionu, dostrzec było można pewien schematyzm opisu tego zagadnienia, wynikający z przeświadczenia, że w przeszłości na ten temat powiedziano już wszystko. Takie przeświadczenie w pewnym okresie zaciążyło również na piszącym te słowa. Wreszcie w najnowszych opracowaniach poświęconych lemkowej architekturze cerkiewnej istnieje wręcz niezrozumienie tematu, polegające z jednej strony na zaliczaniu do lemkowej architektury cerkiewnej wszystkich drewnianych, a nawet murowanych cerkwi znajdujących się na obecnych południowo-wschodnich kresach Polski, a z drugiej – zupełne pomijanie „stylowo czystych” cerkwi lemkowych z południowych stoków Karpat.

Tymczasem powojenne polskie i słowackie prace nad inwentaryzacją zabytków, a następnie publikacje tego materiału na przestrzeni ostatnich dwunastu lat pozwoliły na zebranie całego materiału zabytkowego, zachowanego i znanego z przekazów ikonograficznych. Równocześnie polskie szczegółowe badania i opracowania monograficzne szeregu zabytków dostarczyły nowych interesujących danych i spostrzeżeń, pozwalających m.in. na skodyfikowanie typu północno-wschodniego cerkwi lemkowej po północnej stronie Karpat, typu różniącego się znacznie od „stylowo czystych” cerkwi lemkowych. Badania pozwoliły także na zasygnalizowanie zagadnienia dotyczącego zewnętrznego malowania cerkwi lemkowych.

Nie bez znaczenia dla konieczności podjęcia badań jest też fakt stałego zmniejszania się w bieżącym stuleciu stanu posiadania cerkwi lemkowych. Cerkiewna architektura lemowska poniosła bowiem znaczne straty w wyniku obu wojen światowych, a straty te zostały jeszcze dodatkowo spotęgowane trudną sytuacją Łemków, jaka się wytworzyła po drugiej wojnie światowej, zwłaszcza po polskiej stronie, w związku z przemieszczaniem i rozproszeniem lemkowej grupy etnograficznej na obszarze całego Państwa Polskiego. W tej sytuacji pewna liczba świątyń, przez dłuższy czas nie użytkowana i pozbawiona opieki, uległa dewastacji i popadła w ruinę. Nielatwa też była sytuacja ludności lemkowej po drugiej stronie Karpat, gdzie proces asymilacyjny i stopniowa utrata więzi grupowej został zapoczątkowany jeszcze przed pierwszą wojną światową. Dlatego w okresie międzywojennym, w związku ze stopniowym zanikaniem świadomości grupowej oraz poczucia wartości przejawów własnej, miejscowej kultury, wiele cerkwi rozbierano i zamieniano na murowane (proces ten trwał zresztą po obu stronach Karpat). Były one też sprzedawane i przenoszone na nowe, nieraz bardzo odległe miejsca, gdzie niegdyś w ogóle nie występowały (np. na Ziemiach Czeskich), a w czasie przenosin często je zniekształcano.

Scharakteryzowana powyżej sytuacja upoważniała do zajęcia się tym tematem, lecz gdy to nastąpiło, zarysowało się równocześnie wiele nieprzewidywanych, a istotnych trudności. Przede

wszystkim, o czym już wspomniano, znacznie słabiej zaawansowane są badania etnograficzne i wielodyscyplinarne nad dawną diasporą Łemków na Słowacji, zaś w świetle dotychczasowych badań etnograficznych i językoznawczych nie odnotowano Łemków na Rusi Zakarpackiej. Przemieszanie się różnych elementów etnicznych i szybsza asymilacja Łemków po południowej stronie Karpat spowodowały, że tam mianem Rusnaka (Rusina), czy z czasem stopniowo Ukraińca, określano zarówno Łemka, Bojka i Hucuła, jak też rzeczywistego Ukraińca, a nawet zrutenizowanego „odmieńca” etnicznego (Słowaka, Węgra, Polaka itp.). Szczególnie odczuwa się brak dla południowego obszaru łemkowskiego wyraźnie zakreślonych granic, o czym będzie wzmianka w dalszej części. Dziś w wielu miejscach granice te mogą wytyczać już tylko czyste stylowo cerkwie łemkowskie, niczym dawne słupy graniczne. Gdyby znany był dokładniej dawny zasięg łemkowskiego zasiedlania na Słowacji, może za odmienny typ cerkiewnej architektury łemkowskiej uznać byłoby można również cerkwie zgrupowane w okręgu Humenné na Słowacji. Jedną z tych cerkwi z miejscowości Matyasová, słowacki badacz Josef Vydra nazwał przecież swego czasu „kościółem łemkowskiego typu”. Cerkwie tego okręgu wprawdzie posiadają swe własne oblicze stylowe, różniące je zasadniczo od czysto stylowej cerkwi łemkowskiej, ale przecież i łemkowski typ północno-wschodni po polskiej stronie Karpat różni się również w sposób zasadniczy od „klasycznej” cerkwi łemkowskiej.

Kolejna trudność to datowanie materiału zabytkowego. Tylko nieliczne cerkwie mają swe metryki wypisane bezpośrednio na elementach architektonicznych, jeszcze mniej ma czas budowy poświadczony archiwalnie. Większość datowań oparta jest na danych zawartych w diecezjalnych „Schematyzmach”, które często podają fałszywe daty, nawet w tych wypadkach, kiedy w cerkwi istnieje zachowany napis fundacyjny, wypisany ręką cieśli-budowniczego. Często też remonty kapitalne i przebudowy przyjmowane były za czas budowy świątyni. Tylko nieliczne cerkwie, będące najstarszymi zabytkami sakralnej architektury łemkowskiej sięgają substancją XVII stulecia, a spośród nich już tylko niektóre poświadczone są datą lub napisem fundacyjnym.

W niniejszym opracowaniu przyjęto datowanie zgodne z podanym w najnowszych publikacjach typu inwentaryzacji naukowej oraz w opracowaniach monograficznych, często nie publikowanych. Niekiedy na podstawie wyników badań architektonicznych autora lub analiz materiałów ikonograficznych, popartych porównawczą analizą stylistyczną, a także na podstawie kwerendy archiwalnej, dotychczasowe datowanie było zmieniane, względnie uzupełniano dzieje budowlane zabytku o nie znane dotąd dane. Przykładem takim są dzieje budowlane cerkwi w Owczarach, które w wyniku podjętych prac konserwatorskich w 1983 r. (a więc już po napisaniu tej rozprawy) i odsłonięciu całego zrębu budowli, okazały się być zasadniczo różne od dotąd przyjmowanych. Trzeba też podkreślić – jak to ujął Franciszek Strzałko – że przecież fakt, iż każda składowa część tej cerkwi pochodzi z innego okresu „nie zmienia ani na jotę [jej] wartości artystycznej”

i „podziwiać należy, jak różni budowniczowie potrafili zestroić w jedną cudowną całość” poszczególne części, utrzymując łemkowski styl cerkiewny.

Badacze podejmujący w przeszłości temat drewnianej cerkiewnej architektury łemkowskiej nie zastanawiali się co było wcześniej, przed XVII stuleciem na tym obszarze, a przede wszystkim jak mogły wyglądać wówczas znajdujące się tutaj cerkwie. Cytowane natomiast niekiedy źródła dotyczące XV wieku (np. lat 1438 i 1492; archiwum w Budapeszcie) jeśli nie stwierdzają wyraźnie, że dotyczą one Kościoła Wschodniego, nie wnoszą wiele do rozważań. Po łacinie bowiem słowa „ecclesia” i „capella” oznaczają świątynię i kaplicę zarówno łacińską, jak i bizantyjską. Znane są zresztą z przeszłości fakty istnienia w konkretnej miejscowości na omawianym obszarze początkowo łacińskiego kościoła, a po pewnym czasie pojawienia się na jego miejscu cerkwi, co od momentu przyjęcia Unii Kościelnej (w Polsce w 1596 r., na Słowacji i Rusi Zakarpackiej w 1648 r.) nie napotykało na opory.

Znacznym wreszcie utrudnieniem było odszukanie i dotarcie do wielu pozycji bibliograficznych, zwłaszcza do publikacji sprzed 1939 r. zamieszczanych w prowincjonalnych czasopismach i rocznikach, które nie zawsze można było odnaleźć w Centralnym Katalogu Biblioteki Narodowej w Warszawie oraz w specjalistycznych bibliotekach Pragi.

Pisząc o drewnianej cerkwi łemkowskiej nie sposób było ograniczyć się tylko, jak przekonał się o tym autor, do zabytków występujących na obszarze jednego kraju, na przykład jedynie do cerkwi w Polsce, czy jak to czynili niegdyś niektórzy badacze w odniesieniu do cerkwi na Słowacji i Rusi Zakarpackiej. Omawiając bowiem zabytki tej architektury po jednej stronie szczytów karpackich, a pomijając po drugiej, otrzymywano obraz jeśli nie mylny, to na pewno powierzchowny i niepełny.

Niewątpliwie również autorowi tego opracowania nie udało się uniknąć błędów i nieścisłości. Wydaje się jednak, że stworzono pewne podstawy pod przyszłe badania i że przyszłym autorom łatwiej będzie uzupełnić i uściślić obraz dziejów drewnianej architektury cerkiewnej na całym obszarze łemkowskiego osadnictwa.

Zainteresowanie tym tematem wiąże się od momentu pierwszego zetknięcia się z zabytkami cerkiewnej architektury łemkowskiej w wakacyjny studencki czas roku 1954. Potem przyszły własne badania prowadzone bardziej systematycznie, zwłaszcza po 1962 r. w ramach prac Instytutu Sztuki PAN nad dokumentacją drewnianej architektury sakralnej w Polsce oraz dzięki indywidualnym i stypendialnym wyjazdom do Czechosłowacji. Za umożliwienie tych badań autor dziękuje kolejnym Dyrekcjom Instytutu Sztuki PAN.

W sposób szczególnie serdeczny autor pragnie podziękować Franciszkowi Strzałce z Londynu, wybitnemu znawcy architektury cerkiewnej, za udostępnienie zdjęć fotograficznych, zwłaszcza cerkwi nie zachowanych oraz wypisów z notatek wykonanych w drugiej połowie lat trzydziestych, w czasie

badan terenowych po obu stronach Karpat, a szczególnie za przyjacielską wymianę poglądów i uwag na temat drewnianej architektury cerkiewnej oraz jej różnorodnych odmian. Dr Stanisław Michalczuk zechce przyjąć równie serdeczne podziękowanie za udostępnienie zbieranych przed laty wypisów archiwalnych i bibliograficznych, związanych z niektórymi zabytkami cerkiewnej architektury łemkowskiej.

Osobne podziękowanie zechce przyjąć również dr Janusz Sowiński, kierownik Redakcji Historii Sztuki Wydawnictwa Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, redaktor tej pozycji, za okazane zrozumienie, cierpliwość i koleżeńską pomoc.

Rok 1983 Wydawnictwo przeznaczyło na wewnętrzną recenzję pracy, ewentualne autorskie uzupełnienia oraz prace redakcyjne.

Niezwykle wnikliwa, a w stosunku do niektórych kwestii polemiczna recenzja była przedmiotem szczególnej uwagi autora. Wnosiła ona bowiem nowe, niekiedy odmienne spojrzenia, zmuszając autora do ponownej, uważnej analizy poszczególnych zagadnień. Toteż autor pragnie serdecznie podziękować Recenzentowi, którym był znakomity znawca problematyki związanej z łemkowską grupą etnograficzną — profesorowi Romanowi Reinfussowi — za Jego życzliwe i głębokie wniknięcie w treść pracy. Nie oznacza to jednak, że autor zgodził się ze wszystkimi uwagami Recenzenta i przyjął je w całości. Być może niektóre kwestie znajdą jeszcze swój dalszy ciąg w przyszłej dyskusji naukowej.

W ostatnich dniach przed przekazaniem maszynopisu do Wydawnictwa autor miał możliwość dzięki uprzejmości dr Very Bartońkowej-Mayerovej z Wiednia, zapoznać się z wydany tamże w 1982 r. albumem fotograficznym, poświęconym drewnianym cerkwiom, budownictwu i ludziom z południowych stoków Karpat (P. R. Magocsi, F. Zapletal, *Holzkirchen in den Karpaten*, Wiedeń 1982, s. 35, il. 248). Pozycja ta, niezwykle cenna ze względu na materiał ilustracyjny z lat 1920—1925 autorstwa Floriana Zapletala (1884-1973), zawiera również przedruk jego dawniejszego artykułu (*Dřevěné chramy Jihokarpatských Rusinů*, „Podkarpatska Rus”, Praga—Orbis, 1923, s. 117-121), który wprawdzie nie wnosi dodatkowych informacji merytorycznych, wymagających uwzględnienia, ale w którym znajdują się wzmianki o Łemkach i „łemkowskim typie cerkwi”. Zamieszczone tutaj zdjęcia nie istniejącej cerkwi łemkowskiej z miejscowości Šarišské Štiavnik na Słowacji pozwoliły na opracowanie dodatkowego hasła do katalogu cerkwi łemkowskich.

Radom-Warszawa, 1982 r.

Ryszard Brykowski

Warszawa-Halin, wrzesień 1983 r.

Rozdział pierwszy

Łemkowie: nazwa, zasięg terytorialny, pochodzenie i wyznanie.
Architektura cerkiewna: jedność w różnorodności. kręgi kulturowe
drewnianej architektury cerkiewnej

Łemkowie to lud górski, zamieszkujący północne i południowe stoki Karpat Zachodnich, ściślej Niski i częściowo Zachodni Beskid. Z czasem wyodrębnieni w osobną grupę etnograficzną, której pochodzenie do dziś nie jest przez naukę zainteresowanych narodów jednoznacznie przyjmowane.

Podstawy do określenia grupy etnograficznej ustalili Stanisław Bystron i Kazimierz Dobrowolski, a zdefiniował ją ostatecznie w 1946 r. Roman Reinfuss, w takim ujęciu, w jakim jest obecnie przez naukę przyjmowana. Oznacza to, że przez grupę etnograficzną rozumie się taką grupę ludności, która zamieszkując pewne terytorium etnograficzne (obszar, na którym wg K. Dobrowolskiego szereg zjawisk etnograficznych pokrywa się ze sobą), wyróżniające się określonym zespołem właściwych sobie cech kulturowych, posiada zarazem nie tylko poczucie łączności ze sobą, ale również poczucie dość znacznej odrębności w stosunku do swych sąsiadów.

W dwa lata później, tzn. w 1948 r., Roman Reinfuss opublikował obszerną rozprawę poświęconą Łemkom – jako grupie etnograficznej. W rozprawie tej podsumował nie tylko swoje wieloletnie i wielokierunkowe badania nad tą problematyką, ale przedstawił również stanowiska swych poprzedników, niekiedy polemistów. W następnych latach badacz ten jeszcze kilkakrotnie powracał do zagadnień związanych z ludową kulturą Łemków, bądź podsumowując ówczesny stan wiedzy, bądź częściej wskazując na potrzeby i kierunki dalszych prac badawczych.

Ponownego podsumowania dotychczasowych badań (w znacznym stopniu na podstawie rozprawy R. Reinfussa), w tym zagadnień szczególnie istotnych dla niniejszego opracowania, takich jak, nazwa i pochodzenie Łemków oraz granice obszaru przez nich zajmowanego, dokonał w 1974 r. Andrzej Kwilecki, zajmujący się od szeregu lat powojennymi losami tej grupy etnograficznej oraz zachodzącymi wśród jej członków przeobrażeniami natury społecznej i etnicznej.

Wprawdzie na razie stanu badań nad wspomnianymi powyżej zagadnieniami, przedstawionego przez obu badaczy – etnografa Romana Reinfussa i socjologa Andrzeja Kwileckiego – nie można w sposób istotny poszerzyć, trzeba je jednak dla przejrzystości wykładu choć pokrótce streścić, tym bardziej, że badania te mają swoją własną historię i z polską nauką są ściśle związane.

Nazwa „Łemko, Łemkowie” pojawia się po raz pierwszy, jak stwierdzają to obaj badacze,

w gramatyce języka dla ludności ruskiej, wydanej w Galicji przez Osypa Lewickiego w 1834 r. W trzy lata potem, prawdopodobnie za Lewickim użył ją Paweł Józef Szafarzyk, zaś w polskim tłumaczeniu z czeskiego praca ta ukazała się w 1844 r. Następnie nazwę tę przytoczył Wincenty Pol, ustosunkowując się do niej jednak niechętnie. W tytule pracy naukowej nazwa „Łemki” po raz pierwszy została zastosowana w 1860 r. przez ruskiego językoznawcę A. I. Torońskiego. Według wspomnianego badacza, nazwa ta ma charakter przezwiskowy, gdyż wyraz „łem-len”, oznaczający „tylko, jeno, jen” – pochodzenia słowackiego, często używany przez Łemków, a nie znany w dialektach innych ruskich grup etnograficznych, zamieszkujących Karpaty, raził i śmieszył ich sąsiadów. Stał się więc przyczyną nadania im tej nazwy, która łączyła się z pojęciem „zepsutej mowy ruskiej”. Pogląd ten przyjęli następni badacze – językoznawcy i etnografowie. Spośród nich Roman Reinfuss opierając się na wypowiedziach wcześniejszych badaczy oraz na informacji Zdzisława Steibera, przyjął, że nazwa „Łemkowie”, będąca właściwie żartobliwym przezwiskiem jest pochodzenia ludowego i powstała gdzieś na pograniczu gwar bojkowskich i łemkowskich, a ponieważ gwarą tą posługują się górale ruscy, mówiący „nieczysto po rusku”, to „im dalej na zachód, tym gwary ludności ruskiej coraz bardziej skażone są obcymi naleciałościami, więc i mianem Łemków zaczęto określać całą zachodnią połać ruskich górali po Poprad i Szczawnicę”.

W literaturze naukowej nazwa „Łemko, Łemkowie” utrwała się więc stopniowo w 2. połowie ubiegłego stulecia. Do jej rozpowszechnienia mógł przyczynić się niewątpliwie też Oskar Kolberg, który, jak to podkreśla Andrzej Kwilecki, prowadząc instensywne badania w osiemdziesiątych latach XIX wieku w rejonie gorlicko-krośnieńsko-jasielsko-sanockim, wprowadził ją do swych rękopisów i chociaż materiał ten opublikowany został dopiero w 1974 r., to Oskar Kolberg, pozostając w zażyłych kontaktach naukowych ze współczesnymi sobie badaczami, wymieniał z nimi poglądy i oddziaływał na nich.

W rozpowszechnianiu się nazwy pewną rolę odegrał także czynnik polityczny, zarówno na przełomie XIX i XX wieku, jak i w latach trzydziestych bieżącego stulecia. Nazwa ta w znaczeniu politycznym używana też była w drugiej połowie lat czterdziestych przez polskie urzędy i władze administracyjne.

Wprawdzie nazwa „Łemko, Łemkowie” zaczęła przyjmować się od końca ubiegłego wieku w różnych dziedzinach życia (literatura, nauka i publicystyka, z czasem także w działalności administracyjnej, politycznej, a nawet wyznaniowej), jednak nie oznaczało to, że upowszechniła się ona od razu i jednoznacznie wśród samej ludności nazwanej Łemkami. Dawniej bowiem na całym obszarze przez tę ludność zamieszkałym nazywana ona była mianem „Rusnaków” i do tej nazwy była jeszcze długo, zwłaszcza w starszym pokoleniu, przyzwyczajona. O ile zatem poczucie wspólnoty i świadomość przynależności grupowej w znaczeniu lokalnym-etnogra-

ficznym istniały i nawet stopniowo poszerzały swój zasięg, o tyle w znaczeniu szerszym, etniczno-narodowym zaczęło się ono krystalizować mocniej dopiero w okresie międzywojennego dwudziestolecia (Komitet d.s. Łemkowszczyzny przy Urzędzie Wojewódzkim w Krakowie, Łemkowska Administracja Apostolska — podlegająca wprost Watykanowi). Doprowadziło to z czasem do wytworzenia się „swoistego, lokalnego patriotyzmu łemkowskiego”, który przetrwał po dzień dzisiejszy. Tak działało się zresztą wyłącznie na północnych, polskich stokach Karpat, gdzie nazwa „Łemko, Łemkowie” powstała i została spopularyzowana. Inaczej już było po południowej, słowackiej stronie i to nie tylko w przeszłości, ale również współcześnie, jak świadczą o tym przeprowadzane wywiady z lat 1957 i 1964. Tutaj bowiem cała ludność pochodzenia ruskiego określała siebie i nadal określa mianem „Rusnaków”, bądź „Ruśniaków”, a po drugiej wojnie światowej coraz częściej mianem „Ukraińców”, wspominając jedynie, że „dawniej my byli Rusnaki”. Zdarzały się również wypowiedzi bardziej ostrożne, nie przyznające się do żadnej grupy etnicznej. Wprawdzie więc nazwa „Łemko, Łemkowie” była i jest na Słowacji częściowo znana, jednak nie była stosowana, a jeżeli już jej używano, to jakby w formie „skażonej” w stosunku do nazewnictwa po stronie północnej, zastępując „Łemka” — „Łemakiem”. Na Słowacji zresztą granica pomiędzy poszczególnymi grupami etnicznymi była zawsze bardziej płynna niż po stronie polskiej. Procesy asymilacyjne na korzyść żywiołu słowackiego były silne, a ta sama miejscowa ludność podawała się w jednym wypadku za ruską lub ukraińską, w innym za słowacką. Problemowy artykuł o podobieństwach, a zarazem różnicach zachodzących pomiędzy łemkowską kulturą ludową po obu stronach Karpat, a więc o zasięgu poszczególnych zjawisk etnograficznych, określających w konsekwencji „łemkowskie terytorium etnograficzne”, opublikował w 1966 r. Roman Reinfuss.

Zasięg osadnictwa łemkowskiego budził od połowy ubiegłego stulecia zainteresowanie wielu badaczy. Ustalanie granic etnograficznego obszaru łemkowskiego rozpoczęło się najwcześniej po polskiej, północnej stronie Karpat. Pierwsi podjęli ten temat językoznawcy polscy i ruscy, a obok nich etnografowie. Najłatwiej było ustalić linię graniczną od zachodu i północy, najtrudniej od wschodu. Dlatego na temat wschodniej granicy zasięgu łemkowskiego zaistniało kolejno kilka hipotez. Ostateczne ustalenie tej granicy nastąpiło w wyniku ostrej dyskusji, jaka toczyła się w 2. połowie lat trzydziestych pomiędzy etnografami i językoznawcami, a w której to dyskusji istotną rolę odegrało wspomniane wyżej definiowanie pojęcia „grupy etnograficznej”.

Ostateczną granicę polskiego obszaru łemkowskiego, w tym wschodni jego zasięg, ustalił Roman Reinfuss, publikując wyniki swoich badań w kolejnych opracowaniach. Równocześnie badacz ten dokonał szczegółowszego podziału całego obszaru łemkowskiego po polskiej stronie Karpat na szereg lokalnych grup sąsiedzkich. Pozwoliło to na wyłączenie z omawianego obszaru dwóch grup — Rusinów Szlachetkowskich i Wengrinów, wcześniej zaliczanych do Łemków, a różniących

się od nich wieloma kulturowymi zjawiskami etnograficznymi. Mimo to jeszcze dziś obie te grupy lokalne przez badaczy ukraińskich są zaliczane do łemkowskiego obszaru.

Zakreślony przez Romana Reinfussa polski obszar łemkowski obejmował przed drugą wojną światową ok. 170 wsi ciągnących się pasem liczącym ok. 140 km w linii powietrznej oraz ok. 20-30 km szerokości. W skład tego obszaru wchodziły południowe połacie powiatów nowosądeckiego, gorlickiego, jasielskiego, krośnieńskiego i sanockiego oraz skrawek powiatu leskiego. Wspomniany badacz podzielił wreszcie obszar łemkowski na trzy części: zachodnią, środkową i wschodnią; ten dodatkowy podział ma swe uzasadnienie w wielu zjawiskach kulturowych i gospodarczych, w tym również (jak to dalej przedstawiono), w odniesieniu do architektury cerkiewnej.

Tymczasem na południowych stokach Karpat granica zasięgu obszaru łemkowskiego nie została tak jednoznacznie ustalona, jak tego dokonano po stronie polskiej. Przede wszystkim na południu cała ludność pochodzenia ruskiego czy niegdyś zrutenizowana uznawana była w naukowych opracowaniach za przynależną etnograficznie do karpackiej etnicznej grupy ruskiej (tzw. „Karpaten-rusini”, a mianem tym obejmowano wszystkie ruskie grupy etniczne w Karpatach, z czasem zaś ukraińskiej i dopiero w tych ramach ewentualnie do pomniejszych grup etnograficznych. Wreszcie na południowych stokach Karpat występowało wiele różnych wysp etnicznych i regionów mieszanych (wśród nich niegdyś stosunkowo nawet silne osadnictwo polskie oraz innych grup etnicznych z Polski przybyłych, o czym świadczą nazwy niektórych wsi, np.: Lwów, Lwowska Huta i in.), zaś granica zasięgu poszczególnych grup była, jak już wspomniano, w ciągu dziesiątków lat płynna, a postępujący stosunkowo szybko proces zesłowacczenia się tej ludności zmniejszał jej stan posiadania, w tym również zasięg występowania etnograficznej grupy łemkowskiej (np. wsie Lubotin, Malców, niegdyś łemkowskie, obecnie zesłowacczone).

Kwestią otwartą może natomiast pozostawać zagadnienie występowania Łemków na terytorium Rusi Zakarpackiej, co nie znalazło wyrazu w dotychczasowych badaniach językoznawczych i etnograficznych. Jeśli nie ma Łemków tam współcześnie i nie było ich w okresie początkowego zainteresowania się nimi w połowie ubiegłego stulecia, to mogli oni jednak występować na tym terenie w dawniejszych czasach. Sądzić tak bowiem można po zachowanych drewnianych budowlach sakralnych, będących odpowiednikiem cerkwi występujących na etnograficznym obszarze łemkowskim w Polsce i Słowacji. Musiała zatem istnieć co najmniej w 2. połowie XVIII wieku również na Rusi Zakarpackiej pewna enklawa ludności łemkowskiej. Mógł to być też wąski klin, łączący się ze słowackim obszarem łemkowskim, który z czasem został odcięty. Można przypuszczać, że ludność ta mogła w przeszłości posługiwać się nie tylko tym jednym wspólnym, a charakterystycznym zjawiskiem etnograficznym, jakim są cerkwie, lecz również szeregiem innych, analogicznych

dla Łemków zjawisk kulturowych, które niestety nie zostały przez badaczy zebrane i odnotowane, albowiem ich nosiciele wcześniej zniknęli. Można też pojawienie się na obszarze Rusi Zakarpackiej cerkwi typu łemkowskiego tłumaczyć okresową modą (w 2. połowie XVIII w.), czy też przerzutami stylowymi, zgodnie z określeniem Władysława Tatarkiewicza. Wengrinowie, zajmujący dwuwioskowy obszar, wyodrębnieni na podstawie różniących ich zjawisk etnograficznych od Łemków, przecież wznosili u siebie świątynie typu łemkowskiego. Mogły więc tak postępować i inne grupy etnograficzne. Dostrzegana zaś niekiedy wcześniej zbieżność w zakresie architektury cerkiewnej na polskim i słowackim obszarze łemkowskim z jednej strony, a na Rusi Zakarpackiej z drugiej, nie stała się okazją do pogłębienia tego zjawiska i wysunięcia dalszych wniosków badawczych z zakresu etnografii, zaś wnioski dotyczące architektury okazały się być niepełne i po części nie wytrzymują próby czasu.

Pochodzenie Łemków było – podobnie jak ich nazwa i zasięg terytorialny – przedmiotem zainteresowania badaczy z wielu stopniowo włączających się dyscyplin. Mimo wieloletnich i wielokierunkowych badań, w których coraz szerzej zaczęto brać pod uwagę zagadnienia osadnicze oraz nazewnictwo (toponomastyka i onomastyka), geneza łemkowskiej grupy etnograficznej nie została dotąd wyjaśniona, nie jednakowo też do zagadnienia tego podchodzi nauka różnych grup etnicznych.

Roman Reinfuss wyróżnił dwa zasadnicze stanowiska, dotyczące genezy Łemków, jakie ukształtowały się w ciągu ubiegłych dziesięcioleci. Według jednego uważano, że Łemkowie są pozostałością pierwotnego na tym obszarze osadnictwa ruskiego, które niegdyś obejmować miało jeszcze większe tereny. Pogląd ten głosili przede wszystkim badacze ruscy w ubiegłym i ukraińscy w bieżącym stuleciu, podtrzymując go do obecnej chwili. Drugie stanowisko, zajęte przez badaczy polskich, w oparciu o nowsze interdyscyplinarne badania (etnograficzne, językoznawcze, historyczne, archeologiczne, antropologiczne, prawne, gospodarcze, geograficzne) wiąże genezę Łemków i ich osadnictwo na północnych stokach Karpat z kolonizacją wołoską. Podsumowania tych badań i przeglądu bogatej literatury przedmiotu dokonał w 1958 r. Krzysztof Wolski, a w dziesięć lat potem problematykę osadniczą na omawianym obszarze wyczerpująco omówił w aspekcie historycznym Jerzy Czajkowski.

Wprawdzie zagadnienie genezy Łemków nie jest przedmiotem tego opracowania, niemniej kilka istotniejszych stwierdzeń, głównie w oparciu o studia Kazimierza Dobrowolskiego, należy przytoczyć. Najstarsze osadnictwo na północnych stokach Karpat, pochodzące sprzed XIV wieku, to osadnictwo polskie, m.in. w kotlinach sądeckiej i jasielskiej, które przedostało się przełęczami na południowe – słowackie stoki w okolicę Bardejowa (dorzecza Topli i Ondawy). W ciągu XIV wieku napłynęła kolejna fala kolonizacyjna, tym razem niemiecka, a w drugiej połowie tegoż stulecia rozpoczęła się kolonizacja wędrownych pasterzy wołoskich. Trwała ona trzy stulecia, prawie po połowę XVII wieku.

W skład kolejnych fal osadniczych, napływających z Bałkanów, wchodziły różne elementy etniczne: albańskie, bułgarskie, chorwackie, macedońskie, rumuńskie, węgierskie oraz ruskie – objęte wspólnie mianem Wołochów. Najstarsza fala osadnictwa wołoskiego (2. połowa XIV w.) poprzedzona była niewątpliwie okresem wcześniejszych wędrówek pasterskich (których na podstawie dokumentów nie sposób ustalić) i mogła ona mieć charakter czysto wołoski. Najwięcej elementu ruskiego (dziś rozumianego jako ukraiński) pojawiło się dopiero w XVI stuleciu, ale czy nawet wówczas stanowił on czynnik podstawowy, dotąd nie udało się stwierdzić. Dlatego Roman Reinfuss wyraźnie podkreśla, że „na poparcie tezy o autochtonizmie Rusinów w Karpatach środkowych i zachodnich nie ma w istocie żadnych przekonywających dowodów” oraz „że dzisiejsza ludność zamieszkująca Karpaty łemkowskie jest wynikiem wykrzyżowania się kilku różnych elementów etnicznych”. Wreszcie badacz ten zauważa, że wcześniejsze osadnictwo polskie, niemieckie i również wołoskie uległo w pewnym momencie rutenizacji pod wpływem „znacznej ilości ludności ruskiej, pociągniętej prawdopodobnie (przez pasterzy wołoskich) z Rusi Zakarpackiej”, zaś w procesie ruszczenia się autochtonicznej ludności (na późniejszym obszarze łemkowskim) zasadniczą rolę – rolę pośrednika odegrała Cerkiew, czyli Kościół Wschodni, tak prawosławny, jak i unicki.

To ostatnie stwierdzenie jest niezwykle istotne i może być przyjęte za pewnik. Przecież wszyscy pasterze „wołoscy”, napływający z Bałkanów, bez względu na ich etniczną przynależność, a nie tylko Rusini (którzy, jak wspomniano, pojawili się w większej liczbie dopiero w XVI wieku), byli wyznawcami Kościoła Wschodniego, posiadającego jednolitą organizację, tę samą obrzędowość, zwyczaj i wspólny język liturgiczny. Nie było więc trzeba nawet etnicznej przewagi ruskiej, aby stopniowo, pod wpływem kolejnych wołoskich fal osadniczych, stale się nasilających, nastąpiła rutenizacja późniejszego obszaru łemkowskiego. Istotnym i pomocnym czynnikiem, którego nie można bagatelizować, była dla wyznawców Kościoła Wschodniego możliwość oparcia się na zapleczu Rusi Czerwonej i Rusi Zakarpackiej, a poprzez te terytoria na całym wielkim obszarze rusko-rosyjskim, związanym z Kościołem Wschodnim.

Powstanie w średniowieczu na omawianym obszarze klasztorów dominikańskich (Żmigród, 1331; Muszyna, połowa XIV w.) „z powodu sąsiedztwa z schizmatykami i ze względu na ich zbawienie”, jak to za księdzem Władysławem Sarną przytacza Roman Reinfuss, nie musiało dotyczyć jedynie Rusinów, pomimo że właśnie dominikanie byli używani „do nawracania Rusi na łono Kościoła Katolickiego”. Wszyscy bowiem różnoetniczni pasterze „wołoscy” – wyznawcy Cerkwi Wschodniej – a nie tylko Rusini, byli w owych czasach uznawani przez Kościół Zachodni oraz jego wyznawców za odstępców i schizmatyków, których należy nawracać. Taki pogląd dopuszcza również, chociaż go specjalnie nie akcentuje, zasłużony badacz łemkowskiej grupy etnograficznej.

W tym miejscu uczynić należy jeszcze jedną uwagę o dość istotnym znaczeniu. Badania nad

parafialną siecią rzymsko-katolicką w Małopolsce Południowej wykazały przejmowanie niektórych placówek łacińskich przez Kościół Wschodni. W ślad za tym następowało na omawianym obszarze kurczenie się i cofanie polskiego stanu posiadania. To wchłanianie polskiego żywiołu przez Kościół Wschodni postępowało niewątpliwie szybciej i bez większego oporu z chwilą zastąpienia schizmatycznego na owe czasy prawosławia Unią Kościelną. I chociaż prawosławna diecezja przemysko-samborska do Unii Brzeskiej w 1596 r. nie przystąpiła, to nie ulega wątpliwości, że na jej zachodnich obszarach Unia od początku została przyjęta. Nie bez znaczenia był bowiem fakt, że na terenie tzw. państwa muszyńskiego (późniejsza zachodnia część zachodniego obszaru łemkowskiego), stanowiącego od najwcześniejszych czasów własność biskupów krakowskich, właśnie katolicy biskupi krakowscy byli właścicielami wsi i miasteczek i z tego tytułu kolatorami również cerkwi. Kolatorzy mieli obowiązek dbania o majątek kościelny, w tym o stan zachowania świątyni oraz prawo obsadzania przy kościele duchownych, którzy podlegali ich opiece. W Kościele Wschodnim to prawo i obowiązek, ujęte w rodzaj specjalnej instytucji pod nazwą „ktitorstwo”, odgrywało dużą rolę, z czasem nawet większą aniżeli w Kościele łacińskim. „Cerkiew z gruntem do niej należącym — jak píše znawca przedmiotu ksiądz dr Jan Krzemieniecki — była uważana za własność prywatną, z reguły za własność pana danej posiadłości ziemskiej, a więc króla, biskupa lub szlachcica”. Nie sposób więc sądzić, aby katolicy biskupi krakowscy fundowali i popierali schizmatyczne ośrodki w postaci cerkwi i parafii prawosławnych. Można raczej upatrywać na tym obszarze zawiązki Unickiego Kościoła Wschodniego na długo przed oficjalnym, a ponownym jego powstaniem w 1596 r. Nie oznacza to oczywiście, że na obszarze całego Klucza Muszyńskiego na długo przed Unią Brzeską mieszkali wyłącznie unicy. Spór o cerkiew w Tyliczu pomiędzy unitami i prawosławnymi, wprawdzie znany z tego odosobnionego wypadku, świadczy jednak zarazem, że prawosławni „schizmatycy” zamieszkiwali ten obszar. Ale znanym też faktem jest, że wyznaniem obowiązującym na terenie „państwa muszyńskiego” była religia katolicka obrządku rzymskiego i greckiego. Tak było wprawdzie dopiero po Unii Brzeskiej (ściślej: że tak było, wiemy dopiero z czasów po Unii Brzeskiej), ale zawiązki tego stanu rzeczy mogły istnieć wcześniej. Przecież w Polsce obowiązywały wciąż w tej sprawie uchwały Soboru Florenckiego z 1439 r. Niestety, dzieje kościoła Prawosławnego i Unickiego w Polsce posiadają ze względu na brak materiałów źródłowych wiele białych plam, do których należy tak aktualna w tym wypadku szczegółowa historia poszczególnych diecezji obu kościołów wschodnich i rozwój sieci parafialnej na ich terytoriach. Istniejących luk i białych plam nie jest też w stanie uzupełnić wydane ostatnio studium historyczno-kanoniczne o prawosławnej diecezji przemyskiej w latach 1596-1681, chociaż jest to niewątpliwie cenna i oczekiwana pozycja. Do spraw aktualnych dla niniejszego wywodu wspomniana praca nie wnosi nowych szczegółów, powtarzając jedynie znane fakty historyczne. Natomiast autor — Marian Benza — podkreśla, że „zagadnienie prawosławia na terenie

Klucza Muszyńskiego wykracza poza ramy (...) pracy i (...) jest przedmiotem osobnych badań". Oznacza to, że Benza, prawosławny badacz, zamierza przedstawić nie tylko dzieje prawosławia na wspomnianym obszarze, ale tym samym dzieje unitów, bo to nierozdzielnie łączy się ze sobą. Należy więc żywić nadzieję, że będą to wspólne dzieje na całym obszarze osadnictwa łemkowskiego, przedstawione z pozycji dziś najwłaściwszych – ekumenicznych.

Po tej dłuższej dygresji odnotować należy następujące znane fakty. Po śmierci prawosławnego biskupa przemysko-samborskiego Michała Kopystyńskiego (zm. 1610, wg Benzy w 1609), który pomimo podpisania w 1595 r. adresu hołdowniczego do papieża Klemensa VIII, w końcu do Unii nie przystąpił, diecezja ta przez cały wiek XVII miała dwóch władcy – unickiego i prawosławnego. Pierwszym biskupem unickim był w latach 1610-52 Atanazy Krupecki. Natomiast zaraz po zawarciu Unii Kościelnej powołany został przy łacińskiej diecezji przemyskiej unicki wikariusz generalny dla Ziemi Sanockiej, gdzie było szczególnie wielu unitów. Został nim Harasym Dubiecki, przed Unią namiestnik prawosławnego biskupa przemysko-samborskiego. Również biskupi krakowscy sprawowali pieczę nad unitami na terytorium państwa muszyńskiego za pośrednictwem osobnego oficjała, którym np. w 1659 r. był Andrzej Mieyski, od 1637 r. proboszcz (mianowany przez biskupa krakowskiego Jakóba Zadzikę), a wcześniej diakon w Powroźniku. Tak więc praktycznie odejście tego obszaru spod władzy i częściowo wpływów prawosławnych biskupów przemysko-samborsko-sanockich nastąpiło na prawie sto lat (jeśli już nie wcześniej) przedtem, zanim w 1692 r. ówczesny prawosławny biskup przemyski Inocenty Winnicki (1679-1700) przejął Unię.

Dalsza rutenizacja polskiego elementu osiadłego w górskich obszarach z dala od rzadkich tutaj parafii łacińskich miała sprzyjające warunki w okresie porozbiorowym, za długich rządów austriackich.

Na zakończenie tego wywodu pozostaje jeszcze dodać, za innymi już autorami, że na przestrzeni ostatnich stu lat sprawy wyznaniowe na obszarze łemkowskim uległy stopniowo znacznemu skomplikowaniu pod wpływem politycznej agitacji. Od jednolitego niegdyś unickiego obrządku zaczęły odstępować części lub całe wsie na rzecz prawosławia. Spór ten zaostrzył się szczególnie po pierwszej wojnie światowej, a ta swoista „wojna religijna” doprowadziła do powstania w 1934 r. niezależnej i wprost Watykanowi podległej Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny z siedzibą w Sanoku (początkowo w Rymanowie).

Przystępując do omawiania zabytków drewnianej łemkowskiej architektury cerkiewnej, wydaje się rzeczą konieczną dla przejrzystości wykładu poczynić pewne ogólniejsze uwagi, choćby jedynie w formie skrótowej, o charakterze architektury sakralnej Kościoła Wschodniego.

Wschód bowiem i Zachód, to dwa odrębne światy, dwie odmienne kultury – bizantyńska i łacińska, to dwa diametralnie różne podejścia do spraw wiary, które tym samym wpłynęły

na wytworzenie się zasadniczych różnic w sztuce religijnej na wschodzie i zachodzie, w tym także w architekturze świątyń i wystroju ich wnętrza.

Przeważająca liczba kościołów prawosławnych, jak się u nas przyjęło mówić – cerkwi, jest mniejszych rozmiarów od kościołów łacińskich, jakkolwiek nie było to wynikiem ograniczonych możliwości fundacyjnych, materiałowych czy technicznych. Okazała obrzędowość i rozbudowana wspaniała wschodnia liturgia są zarazem intymne, w znacznej mierze ukryte przed oczami uczestników nabożeństwa. Prezbiterium, inaczej sanktuarium, dostępne bowiem jedynie dla kapłana, oddzielone od wiernych przegrodą, która z czasem przeobraziła się w zakrywającą wszystko ścianę ikonostasową, symbolizuje niedostępne dla żywych niebo. Ponadto uczestnicy nabożeństw podzieleni byli jeszcze na dalsze dwie grupy o odrębnych przywilejach, a to wymagało dwóch dalszych pomieszczeń – nawy i babińca. Tak więc pomieszczenia o mniejszej skali niż w kościołach łacińskich, chciałoby się rzec o bardziej kameralnym charakterze, są odpowiedniejsze i dla ich liturgicznego przeznaczenia i przede wszystkim dla osiągnięcia możliwie największego nastroju mistycznego, charakterystycznego dla obrzędowości chrześcijańskich wyznań wschodnich. W konsekwencji zatem każde pomieszczenie, spełniając odmienną funkcję, było zarazem odpowiednio do tych wymogów organizowane, a to z kolei rzutowało na kształtowanie się przestrzennego układu i brył cerkiewnych. Stąd wewnątrz cerkwi nie jest jednolitą całością, jak w zachodnich kościołach chrześcijańskich (zwłaszcza protestanckich), ale przeciwnie, tworzy jakby osobne segmenty-pomieszczenia, zestawiane ze sobą w pewną zakomponowaną całość. Jest to widoczne szczególnie wyraźnie w drewnianej architekturze cerkwi rosyjskich, gdzie często każdy człon świątyni ma oddzielną, „kletską” konstrukcję zrębu ścian. W tym kształtowaniu układu przestrzennego i komponowaniu bryły cerkiewnej decydującą rolę odgrywają dwa czynniki: centralność i symetria układu, akcentowane w rzucie i bryle budowli (niekiedy tylko w rzucie).

Drewniana architektura cerkiewna, występująca od Morza Adriatyckiego po Morze Białe oraz od tajg syberyjskich po rzeki Bug i San, niegdyś mnogością swych budowli nasyciała obficie te rozległe obszary. Przy całym, siłą rzeczy zróżnicowaniu tej architektury, przy licznych odrębnościach krajowych i regionalnych oraz regionalizmach lokalnych, przecież ogólny obraz zachowują wspólne oblicze. Chcąc w tym mieniącym się obrazie znaleźć miejsce dla drewnianych cerkwi łemkowskich, trzeba wprawdzie przyjrzeć się zarówno odrębnościom, jak również wspólnym rysom tej architektury, charakterystycznym dla wielkiej rodziny świątyń Kościoła Wschodniego, którą wznoszono z drewna.

Na mapie wspomnianych rozległych obszarów zarysowują się wraz ze stopniowo postępującą chrystianizacją trzy wielkie kręgi kulturowe, jakie ukształtowały się na przestrzeni wieków. Późno bo dopiero w ciągu XVII stulecia formuje się krąg czwarty, którego czołowe osiągnięcia wiążą się z 2. połową XVIII wieku. Architekturę cerkiewną poszczególnych kręgów kulturowych różni

układy przestrzenne — rzuty poziome pozornie identyczne, oraz bryły, mnogość brył, które na podobnych nawet rzutach wznoszone, dawały w końcowym efekcie odmienny kształt świątyni. Różni je wreszcie odmienność warsztatów ciesielskich, w różny sposób posługujących się tym samym budulcem — drewnem, które przez specyficzny kształt formy ciesielskiej nadaje zupełnie inny wyraz strukturze cerkwi poszczególnych kręgów kulturowych. Łączy natomiast te świątynie na jednych obszarach wymowa kopuł, różnokształtnych kopuł, zastępowanych na innych charakterystycznymi dachami i śmiało strzelającymi w niebo iglicami wież, ale nade wszystko łączy je na zewnątrz trójramienny krzyż, wieńczący pospołu kopuły, dachy i hełmy, zaś we wnętrzach, pełne wyrazu i narracyjnej treści w ludzką postać obleczonego boskiego majestatu, wielkie ściany ikonostasowe.

Nowa wiara, wiara chrześcijańskiego Wschodu, szła z Bizancjum przez Bałkany na Ruś i dalej na północny wschód. Na tej drodze uformował się pierwszy krąg drewnianej architektury cerkiewnej — krąg południowy, bałkański. Niestety zachowane zabytki są późne, najstarsze z nich i odosobnione przykłady mogą pochodzić z XV stulecia, lecz pewniejsze pod względem datowania są dopiero, zresztą również pojedyncze, cerkwie z następnego stulecia. Starszych cerkwi nie znamy, nie wiemy jak one wyglądały, a ich wyglądu możemy jedynie domniemywać, pomimo że odnośnie do Rusi, zwłaszcza Rusi Kijowskiej, zachowało się wiele wzmianek źródłowych o setkach drewnianych cerkwi z najwcześniejszego okresu książęcego, tzn. sprzed najazdu mongolskiego (1240), a przecież już przed chrystianizacją Rusi wznoszone tu były drewniane chrześcijańskie świątynie — cerkwie. Dopiero wiek XVII raptownie poszerza naszą wiedzę o drewnianej architekturze cerkiewnej. Z tego bowiem czasu zachowały się liczne i różnorodne cerkwie ciągi rozwojowe. Dlatego wszelkie wywody na temat wcześniejszego wyglądu drewnianych cerkwi na poszczególnych obszarach ich występowania muszą być niezwykle ostrożne i formowane ze świadomością, iż mogą one ulec zasadniczym jeszcze korektom w wypadku ujawnienia nowych źródeł (pisanych, archeologicznych, ikonograficznych). W oparciu o znany materiał zabytkowy, wspomniane wielkie kręgi kulturowe można scharakteryzować następująco.

Krąg południowy, bałkański. Uformowany najwcześniej i prawdopodobnie równolegle w dwóch zasadniczych odmianach: wołosko-serbskiej czy raczej serbsko-wołoskiej (sądzić bowiem należy, że podobnie jak w architekturze murowanej, pewne zapożyczenia szły na obszary rumuńskie z kierunku serbskiego) oraz siedmiogrodzkiej. W obu odmianach przeważają cerkwie o rzutach pozornie dwudzielnych oraz pozornie jednoprzestrzennych. Pierwszy człon dwudzielnego układu zawsze jest wewnątrz podzielony na dwa pomieszczenia, zaś pozornie jednoprzestrzenny na mniejsze, od trzech do pięciu. Rzuty trójdzielne występują tu stosunkowo rzadko, podporządkowując się przyjątemu dla tych obszarów kształtowaniu bryły. Przeważają dachy dwuspadowe, jednokalenicowe, wielobocznie zamykane, a w niektórych regionach (Siedmiogród, Maramuresz,

Ruś Zakarpacka) dominują okazałe, wysokie i strome, dwukalenicowe. Jedne i drugie kryją nieuzewnętrzniające się kopuły, występujące ponad niektórymi pomieszczeniami. Na obszarach Siedmiogrodu, Maramuresz i Rusi Zakarpackiej występują okazałe wieże konstrukcji słupowo-ramowej, posadowione na zrębie babińca, w pewnym stopniu upodabniające te budowle do kościołów łacińskich. Zbieżność ta sugerowała w przeszłości niektórym badaczom współzależność (poprawniej – współzbieżność) od stylu gotyckiego i siedmiogrodzkich kościołów murowanych doby gotyku. Od tego obrazu znacznie odbiegają mniejsze i skromniejsze z niewielkimi tylko sygnaturkowymi wieżyczkami cerkwie wołosko-serbskie. Niestety nie wiemy nic na temat drewnianych cerkwi bułgarskich, ani też nic na temat starszych, choćby siedemnastowiecznych cerkwi serbskich, zespół bowiem obecnie zachowanych świątyń drewnianych pochodzi z XVIII i XIX stulecia. Możemy więc jedynie domniemywać, że poza lokalnymi odmianami (Mołdawia), na Bałkanach przeważał niegdyś nie okazały typ siedmiogrodzki, lecz skromniejszy, „wołosko-serbski”, bardziej rodzimy. Natomiast forma obróbki drewna na całym bałkańskim obszarze wiele zawdzięcza zachodnioeuropejskim średniowiecznym warsztatom ciesielskim.

Krag północno-wschodni, z czasem Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Znany materiał zabytkowy wskazuje na wielką różnorodność rzutów (dwu-, trójdzielne, prostokątne, dzielone wewnętrznie na dwa lub trzy pomieszczenia) oraz brył (bezwieżowe, wieżowe, wielokalenicowe, basztowe itp.). Wspólną natomiast na tym obszarze cechą jest operowanie balem nieopracowanym (nieokantowanym) – okrągłakiem lub półokrągłakiem. Odróżnia to zdecydowanie cerkwie tego obszaru od pozostałych, będących bardziej lub mniej pod wpływem ciesielstwa zachodniego i wiąże cerkwie rosyjskie z budownictwem ludowym.

Od momentu przyjęcia w I. połowie XVII wieku przez Patriarchat Moskiewski krzyża greckiego w rzucie i pięciogłównia kopułowego („piatyglawie”) w bryle, jako liturgicznego kanonu budowy świątyń, zmienia się stopniowo obraz rosyjskiej architektury cerkiewnej, której bryła zdobiona ponadto licznymi kokosznikami i kopułkami, nabiera niepowtarzalnego i specyficznego wyrazu artystycznego. Jedynie na dalekiej północy utrzymuje się jeszcze układ wzdłużny, chociaż i tutaj pojawia się krzyż grecki oraz kopuły i kokoszniki, nadając niekiedy budowlom efekt wręcz baśniowy (np. cerkwie w Kiży z 1714 i 1764 r.).

Można jedynie domniemywać, że cerkiewna architektura Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, reprezentowana przez cerkwie sprzed połowy XVII w., pochodzące z dalekiej północy, odpowiada w jakimś stopniu temu, co istniało na całej Rusi w dobie księstw dzielnicowych, przed najazdem mongolskim.

Krag południowo-wschodni, obejmuje ruskie ziemie Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. Zdecydowana większość znanych drewnianych cerkwi tego obszaru posiada układ trójdzielny, wzdłużny, jedno lub trójkopułowy, w którym centralność akcentowana jest zawsze przez szerszą i wyższą

nawę, a symetria przez pozostałe dwa pomieszczenia znajdujące się na osi podłużnej, zwykle o analogicznych lub zbliżonych do siebie wymiarach i bryłach. Oczywiście w tym ogólnym schemacie budowlanym są też liczne odstępstwa, dające się ująć w szereg typów i wariantów. Liczba ich wzrasta w ciągu XVIII stulecia, zwłaszcza w tych regionach kraju, gdzie intensywny rozwój drewnianej architektury cerkiewnej trwał jeszcze w ubiegłym wieku (np. diecezja chełmska, północno-wschodni obszar łemkowski).

Kiedy wykształcił się ten układ przestrzenny, zwłaszcza trójkopułowy, nie wiadomo i jego genezy nie da się odtworzyć aż do momentu, dopóki z całą pewnością nie będziemy wiedzieli, jak na ruskich ziemiach zajętych przez Tatarów wyglądały drewniane cerkwie w okresie Rusi książęcej. Być może początki kształtowania się tego układu sięgają czasów, gdy od XIV stulecia obszar Rusi Kijowskiej przechodził stopniowo w orbitę wpływów litewskich, a z czasem polskich. Być może proces ten rozpoczął się jeszcze wcześniej, już w okresie tatarskiej zależności, ale pod impulsami zachodnimi, czy z zachodem związanej Rusi Halickiej. Technika bowiem obróbki budulca, tak odmienna od techniki znanej z obszarów Rusi północnej, niewątpliwie formowała się dzięki przenikającym tutaj wpływom ciesielstwa zachodniego.

Omawiany układ przestrzenny trwał swobodnie przez stulecia na obszarze Polski Przedrozbiorowej, opierając się zasadniczo zarówno latynizacji, jak i wpływom łączonym z prawosławiem rosyjskim.

Krąg nadnieprzański – ukraiński. Cerkwie przynależne do tego kręgu kulturowego wykształciły się najpóźniej, bo dopiero w ciągu XVII stulecia. Stosowano rzuty trójdzielne oraz krzyża równoramiennego, często o ściętych narożach. Poszczególne człony cerkwi, lub jedynie część środkowa, wieńczzone kopułami, były znacznie wysmukłone. Zewnątrz w całości szalowane pionowo lub poziomo deskami. Czołowe znane przykłady pochodzą z 2. połowy XVIII wieku (np. sobór troicki w Nowoselicy, ob. Nowomoskowsko, 1775-8). Z czasem znaczyły drogę przesiedlanych w głąb Rosji Kozaków.

Impulsem dla formowania się cerkwi o tym wyrazie artystycznym była niewątpliwie ogólna sytuacja społeczno-polityczna na Nadzieprzu w 1. połowie XVII wieku, związana z aspiracjami uformowanej już Kozacczyny oraz reformy Kościoła Prawosławnego w Polsce, przeprowadzane przez metropolitę kijowskiego Piotra Mohyłę (1596-1647) syna hospodara mołdawskiego, a polskiego szlachcica.

Sygnalizowane po raz pierwszy w takim ujęciu zagadnienie wymaga dalszych studiów.

W tym wielkim i mocno zróżnicowanym, a pomimo to jednak wspólnym krajobrazie architektury cerkiewnej, drewniane cerkwie łemkowskie stanowią indywidualny i niezwykle interesujący akcent. Przynależąc bowiem do tego krajobrazu architektonicznego, równocześnie znacznie od niego odstają, w czym upatrywano niegdyś daleko posuniętą latynizację cerkiewnej architektury na obszarach łemkowskich.

Rozdział drugi

Omówienie stanu badań

Literatura dotycząca drewnianej architektury cerkiewnej, jaka nagromadziła się w ciągu dziesięcioleci, jest ogromna. I nie ma w tym nic dziwnego, gdyż w badaniach nad jej dziejami uczestniczyli nie tylko uczeni bezpośrednio zainteresowanych tą problematyką grup narodowych, na terytoriach których architektura cerkiewna występuje (Rusini, Rosjanie, Polacy, Rumuni, Słowacy), ale również przedstawiciele ościennych krajów, powiązanych z tymi obszarami często jedynie przez układy i zainteresowania polityczne. W ubiegłym stuleciu drewnianymi cerkwiami interesowali się obok Skandynawów, przewodzących przez pewien czas w badaniach nad drewnianą architekturą sakralną, również badacze austriaccy, węgierscy i szczególnie niemieccy. Po pierwszej wojnie światowej badacze ukraińscy publikowali rozprawy i artykuły o architekturze cerkiewnej w różnych ośrodkach europejskich, a po drugiej wojnie światowej – także na amerykańskim kontynencie. Ostatnio daje się zaobserwować stopniowe zainteresowanie tą problematyką również u badaczy zachodnioeuropejskich. Nastąpiło więc duże rozproszenie materiałów, które nie zawsze można na bieżąco rejestrować, a coś dopiero pokonać trudności związane z ich uzyskaniem. Równocześnie duże zniszczenia zasobów bibliotecznych w okresie drugiej wojny światowej spowodowały, że wielu dawniejszych publikacji nie można już dziś łatwo odszukać. Nie udało się także i na potrzeby tej rozprawy wykorzystać niektórych pozycji, co zasygnalizowano w dalszej części wywodu. Z tych to względów niniejszy przegląd literatury obejmuje jedynie istotniejsze i ważniejsze pozycje.

Wraz z zainteresowaniem drewnianą architekturą sakralną, które poczęło kształtować się około połowy ubiegłego stulecia, w opracowaniach ówczesnych badaczy pojawiła się po pewnym czasie również sylwetka drewnianej cerkwi łemkowskiej, będąca jednak na razie tylko ilustracją odmian i zasobów drewnianej architektury cerkiewnej. Było bowiem jeszcze za wcześnie na połączenie z tym przykładem nazwy łemkowskiej grupy etnograficznej. Dopiero z czasem poczęto czynić wzmianki o „cerkwiach Łemków”, zaś połączenie nazwy grupy etnograficznej z konkretną grupą cerkwi nastąpiło bodajże po raz pierwszy dopiero w latach 1923-1924 w artykułach Floriana Zapletala, do niedawna zapomnianego badacza. Wprowadzenia natomiast pojęcia „drewniana cerkiew łemkowska” do naukowej literatury europejskiej dokonał dopiero Władimir Roman Załoziecki w swej publikacji książkowej z 1926 r., traktującej o gotyckich i barokowych drewnianych cerkwiach w Karpatach. Autor ten, pomimo tak szeroko zapowiedzianego w tytule ujęcia, ograniczył się praktycznie jedynie do obszarów Słowacji i Rusi Zakarpackiej, pomijając zupełnie pozostałe kraje związane z pasmem karpackim oraz zasoby architektury cerkiewnej tam występujące.

Tezy tej pracy na długo zaciążyły nad późniejszymi opracowaniami poświęconymi problematyce drewnianej architektury cerkiewnej na karpackim obszarze i w jego otulinie, zwłaszcza próby typologicznego „uporządkowania” różnorodnych brył budowli cerkiewnych i nadawania im niezbyt szczęśliwego nazewnictwa, wyprowadzanego od określeń stylowo-etnograficznych, takich jak „gotyk – łemkowski” czy „łemkowski – barok – gotycki” (a także „bojkowski – barok, bojkowski neo-barok, empir huculski”). Ważnym natomiast dodatkiem do tej pozycji był niewielki artykułik czeskiego badacza Wacława Mencla, w którym autor omawia zagadnienia budulca i konstrukcji drewnianych cerkwi na Słowacji i Rusi Zakarpackiej. Artykuł ten zapoczątkował tego rodzaju „techniczne” badania, przeznaczone na użytek historii architektury i sztuki. W trzy lata później ten sam badacz opublikował kolejny, znacznie już poszerzony artykuł na ten temat, włączając do swych rozważań o cerkwiach, również drewniane kościoły z obszaru Słowacji.

W rok po pracy Załozieckiego ukazała się rozprawa Wołodimira Siczyńskiego, poświęcona cerkwiom bojkowskim, w której autor uznał łemkowskie cerkwie za przynależne do bojkowskich, a stanowisko swoje podtrzymał w wypowiedziach z lat 1940 i 1956 (obszerniejsze omówienie w dalszej części tej pracy).

Nieco wcześniej, bo w 1925 r., opublikowany został artykuł poświęcony drewnianym cerkwiom w okolicy Krynicy. Autor artykułu (ukrywający się pod literami A. O.) podkreśla urok i malowniczość omawianych „cerkiewek” (Tylicz, Powroźnik, Andrzejówka, Milik, Mochnaczką Niżną, Złockie, Jastrzębik), a z uwagi na kształt dachów, jego zdaniem zbliżony do drewnianych kościołów Podhala, określa je również mianem: „podhalański typ cerkiewek”.

Od połowy lat dwudziestych naszego stulecia zaczyna pojawiać się stopniowo nazwa i pojęcie drewnianej cerkwi łemkowskiej w literaturze naukowej, popularyzowane przez niewielkie artykuły w okresie międzywojennym oraz późniejsze wzmianki w większych opracowaniach. Wzmianki te po drugiej wojnie światowej pojawiać się będą w ogólnych syntezach poświęconych dziejom architektury i sztuki oraz dziejom drewnianej architektury i budownictwa na obszarach Polski, Słowacji i Ukrainy.

Powracając jednak do chronologicznego przedstawiania zagadnienia, wspomnieć należy o kilku publikacjach z okresu międzywojennego. Pierwszą próbę szerszej charakterystyki cerkwi łemkowskich w ujęciu monograficznym podjął w artykule z 1933 r. wspomniany już wielokrotnie Roman Reinfuss. W następnym roku ten sam autor poruszył w kolejnym artykule niezwykle interesujący problem latynizacji łemkowskiej cerkwi. W roku 1933 ukazał się także artykuł Franca Kokowskiego o starodawnych pamiątkach na Łemkowszczyźnie, a w 1935 r. tegoż autora o starych cerkwiach, również na tym obszarze (niestety ten ostatni nie jest autorowi znany).

Z większych opracowań, poruszających zagadnienia drewnianej cerkwi łemkowskiej pod koniec lat trzydziestych na uwagę zasługują dwie pozycje książkowe. W 1937 r. ukazała się obszerna praca

Michała Dragana o ukraińskich cerkwiach drewnianych, już od samego początku wzbudzająca zastrzeżenia metodyczne w odniesieniu do najistotniejszych sformułowań. Michał Dragan, jak to wykazał w recenzji Franciszek Strzałko, podporządkował bowiem wyniki swych badań z góry przyjętym założeniom, według których „rozwój idzie od form prostych do coraz bardziej złożonych” oraz przeczył przyjętym i uznanym pewnikom „aby chronologia zabytków i topografia miały dla badań większe znaczenie”. Dlatego wartość tej pozycji polega głównie na zebraniu i opublikowaniu niezwykle bogatego materiału ilustracyjnego i pomiarowego oraz na podaniu w ślad za Menclem dokładnego opisu techniki budowlanej. W 1940 r. ukraiński uczony Włodzimierz Siczyński opublikował obszerną pracę o drewnianym budownictwie świeckim i sakralnym w regionie karpackim, poświęcając kilka stron problematyce cerkwi łemkowskich. Autor poruszył m.in. zagadnienia genezy cerkwi i wieży oraz odchylenia od powszechnego typu cerkwi łemkowskiej. Do tych stwierdzeń badacza trzeba będzie jeszcze powrócić, w tym miejscu sygnalizując jedynie, że klasyfikacja materiału zabytkowego oraz jego oznaczenia na załączonej mapie zawiera znaczną ilość błędów, wymagających osobnego omówienia. Błędne są też niektóre informacje historyczne, jak na przykład ta, że „cała Łemkowszczyzna podlegała rzymsko-katolickiemu biskupstwu w Krakowie, a po przyłączeniu tych obszarów do Austrii z końcem XVIII wieku greckokatolickiemu biskupstwu w Przemyślu”.

Po ostatniej wojnie, w drugiej połowie lat pięćdziesiątych próbę opracowania łemkowskich cerkwi w nowosądeckim regionie podjęła Krystyna Chruściel-Jamrógiewicz, jednak po zasygnalizowaniu badań nie nastąpiła ich pełna prezentacja. Natomiast od końca lat sześćdziesiątych problem drewnianych cerkwi łemkowskich był stopniowo pogłębiany w kolejnych studiach historyczno-dokumentacyjnych i opracowaniach naukowych, wykonywanych głównie przez Działy Dokumentacji Naukowo-Historycznej Pracowni Konserwacji Zabytków, w związku z podejmowanymi pracami konserwatorskimi przy niektórych zabytkach (cerkwie w Komańczy, Krempnej, Powroźniku, Ropkach, Świątkowej Małej i Świątkowej Wielkiej) z okazji prac magisterskich (Powroźnik) oraz w artykułach poświęconych poszczególnym zabytkom, w tym również już utraconym (Kulaszne, Nieznajowa, Stawisza), a także w publikacjach traktujących o zabytkach w określonych regionach. Właśnie w studium poświęconym cerkwi w Komańczy skodyfikowane zostało przez Stanisława Michalczuka pojęcie „wschodniego typu cerkwi łemkowskiej”, zagadnienie sygnalizowane wcześniej przez niektórych badaczy. Cerkwie te Michał Dragan określał, jako „wschodniołemkowskie”, Roman Reinfuss jako „lokalną odmianę” w Dolinie Oslawy, a Ryszard Brykowski nazwał je „grupą wschodnich cerkwi łemkowskich”.

W 1969 r. na łamach „Ukraińskiego kalendarza” Roman Reinfuss powrócił do tematu drewnianej cerkwi łemkowskiej, poszerzając znacznie i uaktualniając swe wypowiedzi z lat 1933

i 1934. Artykuł ten został następnie przedrukowany w 1978 r. w wydanej w Nowym Jorku zbiorowej pracy pt. *Woodan Architecture of the Ukrainian Carpathians*.

Dalsze publikacje związane z omawianą problematyką ukazywały się na przestrzeni lat siedemdziesiątych. I tak w 1974 r. wydano w Bratysławie zbiorowe opracowanie pt. *L'udove stavitelstvo v karpatskej oblasti*, będące zbiorem referatów wygłoszonych w listopadzie 1971 r. na międzynarodowej konferencji, jaka odbyła się w Smolenicach na Słowacji. W opracowaniu tym znalazły się dwie pozycje poruszające zagadnienie cerkwi łemkowskich. Imrich Puškar, współautor wydanego w 1971 r. inwentarza drewnianych cerkwi na Słowacji (o którym będzie jeszcze wzmianka), omówił pod nieco mylącym polskiego czytelnika tytułem — *Drewniane kościoły na Słowacji* — zarówno architekturę kościelną, jak i cerkiewną. Poruszając szereg zagadnień (technicznych, konstrukcyjnych, geograficzną lokalizację niektórych grup zabytkowych oraz genezę pewnych typów architektonicznych) w jednym z końcowych wniosków stwierdził, odnośnie architektury cerkiewnej, że na Wschodniej Słowacji istnieje typ drewnianych świątyń, w których widać wpływy wschodnio-ukraińskiej i zachodniosłowackiej architektury. W tej samej zbiorowej publikacji Ryszard Brykowski nawiązał do wcześniejszych opracowań W. R. Załozieckiego i W. Siczynskiego, powracając ponownie do problematyki architektury cerkiewnej w Karpatach. Tym razem polem zainteresowania stał się cały region karpacki, na którego obszarze wyróżnionych zostało siedem grup architektury cerkiewnej, w tym również grupa łemkowska. W skróconej formie podano zasięg występowania poszczególnych grup, typy architektoniczne i poszczególne ich warianty, granice czasowe (zwłaszcza *terminus ad quem*), podano też przybliżoną liczbę znanych zabytków oraz wysunięto niektóre postulaty badawcze. Jednym z istotniejszych był postulat (pod adresem Międzynarodowej Komisji Badań nad Kulturą Ludową Karpat), dotyczący włączenia do prac badawczych możliwie najliczniejszych dyscyplin naukowych, a nad architekturą cerkiewną — archeologów, historyków, historyków sztuki, architektów i konserwatorów. Podobnie problem ten widział pięćdziesiąt lat temu zasłużony badacz drewnianej architektury sakralnej Franciszek Strzałko. Trzeba podkreślić, że po latach, bliższa analiza łemkowskich cerkwi, jaka była możliwa dzięki stopniowo ukazującym się publikacjom inwentaryzacyjno-inwentarzowym oraz dalszym badaniom terenowym, stworzyła konieczność weryfikacji niektórych ustaleń podanych we wspomnianym wyżej artykule R. Brykowskiego. Ten sam autor opublikował w 1979 r. kolejny artykuł, w którym po raz pierwszy omówiony został obszernie problem zewnętrznego malowania cerkwi łemkowskich, zagadnienie wcześniej jedynie sygnalizowane przez niektórych badaczy, a niezwykle istotne, choćby tylko ze względu na licznie podejmowane prace konserwatorskie.

Tymczasem ukazanie się w 1975 r. w Rzymie książki W. Karmazyna Kakowskiego pt. *Sztuka łemkowskiej cerkwi* zelektryzowało badaczy. Niestety pozycja ta tylko w pewnym stopniu może

zaspokoić profesjonalistę. Autor cały swój wykład podaje w ujęciu chronologicznym, opisując i omawiając każdy zabytek architektury oddzielnie, wraz z równoczesnym przedstawieniem ważniejszych, zdaniem autora, elementów wyposażenia świątyni. Takie ujęcie i pomieszanie zagadnień zatarło jednak poważnie przejrzystość układu i tok wyводу. Najistotniejszym jednak mankamentem jest fakt, że prezentowany materiał zabytkowy jest z jednej strony znacznie obszerniejszy aniżeli można było oczekiwać tego po tytułowej zapowiedzi, a z drugiej — rodzi niedosyt i zawód. Do sztuki łemkowskiej włączone bowiem zostały wszystkie cerkwie (jeśli tylko autor dysponował materiałem fotograficznym), jakie istniały w Polsce jeszcze w okresie drugiej wojny światowej na obszarach województw rzeszowskiego i krakowskiego (wg podziału sprzed 1975 r.). Znalazły się więc tutaj nie tylko cerkwie z rzeczywistych obszarów łemkowskiego osadnictwa, ale również budowle spoza łemkowskiego terytorium, stylowo odmienne i nie mające żadnych związków z cerkiewną architekturą łemkowską. Znalazły się też wśród nich nawet świątynie łacińskie, jak murowany kościół Karmelitów Bosych w Przemyślu (wzniesiony w latach 1624-30 i po kasacie zakonu w 1784 r. przez zaborczy rząd austriacki, jeszcze w tym samym roku przekazany na katedrę unicką) oraz drewniana kaplica cmentarna w Moszczenicy (4. ćwierć XVII w.). Równocześnie pominięto w tym opracowaniu całą sztukę i architekturę łemkowskiej cerkwi, jaka występuje na Słowacji i Rusi Zakarpackiej. Zagadnienie, które wymaga wręcz osobnego omówienia, to sprawa datowania poszczególnych zabytków architektury (a także wyposażenia). Nie jest ono bowiem zgodne z wynikami najnowszych polskich badań (archiwalnych, architektonicznych, porównawczych) publikowanych i pozostających w maszynopisach, których autor nie cytuję.

Wypada też kilka słów poświęcić wspomnianej już zbiorowej pracy z 1978 r. wydanej w Stanach Zjednoczonych. Jest ona bowiem pomimo tytułowej zapowiedzi, szeroko ujmującej zagadnienie drewnianej architektury cerkiewnej w Karpatach, prawie wyłącznie poświęcona różnorodnym zagadnieniom (historia, osadnictwo, kultura materialna, budownictwo mieszkalne itp.) dotyczącym łemkowskiej grupy etnograficznej. Obok znajdującego się tu, a już wzmiankowanego artykułu Romana Reinfussa o *Drewnianych cerkwiach na Łemkowszczyźnie*, trzech dalszych autorów (Olga Czumach, O. Wołyniec, Antin Warywoda) porusza w swych artykułach tę problematykę, a rysowany przez nich obraz nie zawsze jest zgodny.

Na zakończenie tego z konieczności pobieżnego przeglądu podstawowej literatury należy odnotować jeszcze publikacje dające całościowy przegląd zabytków łemkowskiej drewnianej architektury cerkiewnej w poszczególnych krajach. W Polsce zapoznają badaczy z materiałem zabytkowym opracowania naukowej inwentaryzacji zabytków pt. *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, zarówno publikowane (powiat nowosądecki, 1951, Krosno, Dukla i okolice, 1977, Lesko, Sanok, Ustrzyki Dolne i okolice, 1982), jak pozostające wciąż jeszcze w maszynopisach (jasielskie, gorlickie), a także wykazy sporządzone dla celów ochrony konserwatorskiej (województwo krakowskie, 1971,

województwo rzeszowskie, 1973). Publikacje te mają ten jeden mankament, że rejestrują tylko aktualny stan zasobów w chwili oddawania do druku danej pozycji. Materiał ikonograficzny natomiast, zwłaszcza dla zabytków niezachowanych, gromadzony jest od 1962 r. w Instytucie Sztuki PAN w ramach prac nad dokumentacją drewnianej architektury sakralnej w Polsce. Równocześnie w ramach tych samych prac prowadzone były badania architektoniczne lub wstępne, sondażowe oględziny szeregu zabytków w terenie. Wspomnieć też wypada o licznych wzmiankach dotyczących cerkwi łemkowskich w Polsce, jakie na przestrzeni ostatnich osiemdziesięciu lat ukazywały się w wielu publikacjach szeregu dyscyplin naukowych (etnografia, historia) oraz w bogatej literaturze regionalnej i krajoznawczo-turystycznej.

Podobnie jak w Polsce, również na Słowacji zabytki architektury cerkiewnej, w tym łemkowskiej, istniejące i te z niezachowanych, do których dysponowano odpowiednim materiałem, zostały udostępnione badaczom we wspomnianej uprzednio publikacji typu problemowego inwentarza, który ukazał się w 1971 r. w opracowaniu Blanki Kovačovičovej-Puškarovej i Imricha Puškara. Są one również uwzględnione w czterotomowej publikacji inwentaryzacyjnej z lat 1968-78, obejmującej wszystkie zabytki architektury na Słowacji. Pomocne jest też opracowanie Soni Kovačovičovej z 1972 r., w którym obok części tekstowej, charakteryzującej architekturę sakralną na Słowacji, znajdują się wykazy (alfabetyczny i chronologiczny) istniejących i nie zachowanych drewnianych budowli sakralnych wraz z podstawowymi danymi historycznymi.

Dla Rusi Zakarpackiej natomiast wciąż podstawową pozycję stanowi publikacja Bohumila Vavrouška z 1929 r. o cerkiewnych zabytkach na tym obszarze, a jej nie przemijającą wartość stanowi bogaty materiał ilustracyjny. W niewielkim stosunkowo tekście autor przede wszystkim przedstawia stylową klasyfikację cerkwi zaproponowaną przez W. R. Załozieckiego, uzupełniając ją materiałem dotyczącym łacińskich i protestanckich kościołów oraz żydowskich synagog wznoszonych z drewna. Informacje o wojennych i powojennych losach niektórych cerkwi łemkowskich na Rusi Zakarpackiej przynoszą publikacje radzieckie, poświęcone zabytkom drewnianej architektury na tym obszarze. Nie można też pominąć pozostającej w maszynopisie pracy Very Bartoňkovej, będącej połączeniem syntezy i katalogu wszystkich zachowanych na Ziemiach Czeskich drewnianych świątyń, w tym przeniesionych w okresie międzywojennym z Rusi Zakarpackiej (Kunčice pod Ondřejníkem, Nová Paka, Praga) oraz czeskiego katalogu zabytków (ukazały się dotąd cztery tomy dla liter A-Ž, bez miasta Pragi), w którym również te zabytki są wzmiankowane.

Rozdział trzeci

Usytuowanie w krajobrazie. Budulec. Konstrukcja. Kopuły i dachy. Wieże — dzwonnice i zachaty. Zakrystie i kaplice. Kruchty. Izbice i hełmy wież oraz wieżyczki pseudosygnaturkowe. Gont i szalunek deskowy. Zdobnictwo. Krzyże żelazne

Większość drewnianych cerkwi łemkowskich, podobnie jak większość wszystkich świątyń wiejskich, wznoszonych z drewna do końca XVIII wieku, a nawet po połowę ubiegłego stulecia, była harmonijnie powiązana z otaczającym je krajobrazem, co szczególnie uwidacznia się w okolicach górzystych. Cerkwie łemkowskie sytuowano przeważnie na niewielkich wzniesieniach lub na platformach stromych zboczy, niekiedy nawet trudniej dostępnych. Świątynie otaczane były zawsze wieńcem drzew, z gęstwy których wylaniały się hełmy wież i wieżyczkowe zwieńczenia, wspólnie stanowiąc silny często akcent krajobrazowy.

Najbliższe otoczenie cerkwi, tzn. cmentarze przycerkiewne, otaczano ogrodzeniami bądź drewnianymi, tworzonymi z bali na zrąb układanych i przykrytych dwu — lub jednospadowym daszkiem gontowym, bądź układanych z kamienia i często również przykrytych daszkami z gontu. Wejścia zaś na cmentarz cerkiewny, na którym nierzadko znajdowały się jeszcze do niedawna liczne krzyże kamienne, żeliwne i drewniane, akcentowano (nawet wówczas, gdy brakło ogrodzenia) drewnianymi, o słupoworamowej konstrukcji bramkami, zwykle oszalowanymi pionowo deskami. Rzadziej zachowały się bramki pobite gontami. Bramki były pierwotnie kryte zawsze gontowymi, różnie kształtowanymi daszkami. Przeważały daszki namiotowe, cztero- lub ośmiopółaciowe (Kuńkowa, Czarne), trafiały się też formy bardziej oryginalne, jak na przykład w kształcie dzwonu (Kwiatów, Wyśny Orlik), czy w rodzaju baniastych wieżyczek sygnaturkowych (Rovné), lub wręcz skromne, dwuspadowe, przeważnie z okapem od frontu (Nowica). Były one zwykle wieńczone baniami lub kulami, również z gontu formowanymi, zastępowane niekiedy rodzajem skromnej wieżyczki (Nowica, Stawisza), względnie wydatnej pozornej latarni (Izby), ponad którymi znajdował się już tylko żelazny, ozdobnie kuty krzyż, często osadzony na blaszanej kuli. Drewniane bramki budowano również przy cerkwiach murowanych (Izby), a murowane spotkać można niekiedy przy cerkwiach drewnianych (Brunary Wyżne).

Wiele przemawia za tym, że to wkomponowywanie świątyń w krajobraz było w początkowych realizacjach świadomie stosowaną umiejętnością, zrodzoną z doświadczenia uwzględniającego sumę wielu czynników (atmosferycznych, geograficznych, technicznych i obronnych, a nawet estetycznych),

która z czasem stała się działalnością bardziej „wrodzoną”, aniżeli rozumianą, tradycją przysposobioną wiejskim budowniczym i chłopskim fundatorom.

Łemkowie wznosili swe Domy Boże do końca XVIII wieku wyłącznie z drewna. Było bowiem drewno budulcem w górskich obszarach łatwo dostępnym i w związku z tym tanim, a przy tym było materiałem swojskim dla wędrownych pasterzy i wcześniejszych autochtonicznych mieszkańców tych obszarów, którzy posługiwali się nim od zamierzczłych czasów przy budowie swych zagród, szałasów i kolib. Materiał budowlany na tych górskich obszarach stanowiły przede wszystkim drzewa iglaste: jodła, świerk, sosna, rzadziej modrzew. Nie jest znany ani jeden obiekt wzniesiony w całości z tego szlachetnego i trwałego drewna. Jedynie podwaliny (przyciesie) wykonywane były z modrzewia i dębu, a także pecki, tragarze, odrzwia, gzymsy, jako z najtwardszych i najbardziej odpornych na wilgoć materiałów. Cerkwie murowane natomiast, będące zresztą rzadkością na obszarze łemkowskim aż po obecne stulecie, zaczęto wznosić dopiero od końca XVIII wieku. Ich pojawienie się należy łączyć, zarówno na obszarach od dawna podległych Austrii (Słowacja, Ruś Zakarpacka), jak i zagarniętych Polsce po pierwszym rozbiorze (1772) z wielką akcją „reformatorską” wszystkich wyznań, a szczególnie Kościoła Katolickiego, podjętą przez dwór wiedeński: cesarzową Marię Teresę (1740-1780) i cesarza Józefa (1780-1790). Akcja ta, która otrzymała nazwę „józefinizmu”, polegała na bezwzględny podporządkowaniu władzy państwowej zasadniczo wszystkich dziedzin życia religijnego. Jednym z elementów tej akcji w zakresie architektury sakralnej było wprowadzenie urzędowych wzorników budowlanych dla kościołów i cerkwi, ustalających m.in. ich kubaturę, rzut, bryłę i szatę zewnętrzną, w zależności od funkcji świątyń (filia, parafia, itp.) oraz zachęcanie przez odpowiednie subwencje do wznoszenia świątyń murowanych.

Drewniane cerkwie łemkowskie budowane są na zrąb. Konstrukcja zrębowa, inaczej zwana też blokową lub wieńcową, polega na układaniu poziomo bali w wieniec, a poszczególnych wieńców na siebie, odpowiednio łączonych na narożach.

Na suchym, piaszczystym gruncie podwaliny układano zwykle wprost na ziemi, a jedynie na narożach podkładano większe kamienie. Niekiedy kamienie były układane również w innych miejscach pod podwaliną. Natomiast ciągły fundament z kamieni polnych zakładano na gruncie mniej suchym oraz przy zastosowaniu na podwalinę drewna mniej odpornego na wilgoć. W XVIII stuleciu ciągły fundament kamienny staje się coraz powszechniejszy, a fundament ceglany zaczęto wprowadzać późno, bo dopiero w czasie remontów od końca XIX wieku. Ciągły fundament kamienny, wykonywany był z zasady z łamanego (łupanego) kamienia rzeczno, ściśle do siebie dopasowanego, często niczym nie spajanego lub łączonego gliną, względnie gliną zmieszaną z wapnem i piaskiem (niekiedy też z innymi domieszkami, jak jaja, krew bydlęca itp.). Fundament cerkwi z przełomu XVIII i XIX wieku oraz z pierwszej połowy ubiegłego stulecia

bywał na północno-wschodnim polskim obszarze łemkowskim tynkowany i bielony, z oznaczonym boniowaniem, które można było dostrzec w niektórych zabytkach cerkiewnych, jeszcze przed ostatnimi kapitalnymi remontami (Komańcza, Rzepedź). W cerkwiach łemkowskich nie stwierdzono, aby tak, jak na innych obszarach występowania architektury cerkiewnej, znajdowały się pod podwaliną pecki, zamiast kamiennych podkładów. Nie oznacza to oczywiście, że w najstarszych zabytkach, zlokalizowanych zwłaszcza w dolinach, pecki nie były w przeszłości stosowane. Powszechniejszemu ich stosowaniu stał niewątpliwie na przeszkodzie kamienny górski grunt, utrudniający wbijanie drewnianych pali i ze swej struktury czyniący ten zabieg zbytecznym. Autentyczne, pierwotne podwaliny były zawsze szersze od zrębu ścian. Dla ochrony podwalin przed opadami atmosferycznymi stosowano niewielkie zadaszenia zwane fartuchami. Wykonane były one bądź z gontów, bądź z desek które jak się wydaje stosowano dopiero w okresie późniejszym (XIX wiek).

Poszczególne bale były okorowane, ale tylko w niektórych budowlach, głównie starszych (XVII-1. poł. XVIII w.), były one również okantowane, tzn. odpowiednio uformowane, dając w przekroju kwadrat lub prostokąt. Większość zabytków posiada zręby ścian wzniesione z półokrągłaków, tzn. z bali drewna przeciętych na pół, dających w przekroju formę półkolistą. Przy balach o większej średnicy zacinano przeważnie także część ich boków, otrzymując w przekroju rodzaj prostokąta zamkniętego półkoliście.

Bale tego samego wieńca ściany łączono na narożach za pomocą odpowiednio wykonanych węglów. Do najczęściej spotykanych rozwiązań należy łączenie na rybi (jaskółczy) ogon, w zabytkach starszych natomiast — na obłap i nakładkę. We wszystkich zamkach, które udało się sprawdzić, stwierdzono istnienie krytego czopa. Z kolei bale sąsiadujących ze sobą wieńców łączono za pomocą tybli, usztywniających w ten sposób całą konstrukcję ścian.

Na zrębie nawy cerkwi w Owczarach (1653) zaobserwowano po zdjęciu oszalowania istnienie prymitywnych ciesielskich znaków montażowych, wykonanych uderzeniami siekiery. Podobne znaki widoczne są także na zrębie cerkwi ze wsi Medvedovce (Ruś Zakarpacka), przeniesionej w 1929 r. do Pragi (Zahrada Kinských). Cerkiew ta, pochodząca rzekomo z 1. połowy XVIII w. była dwukrotnie przenoszona, wcześniej ze wsi Vélke Loučki do wsi Medvedovce (w 1793 r.). Znaki mogą więc pochodzić z czasu przenosin.

Pierwotnie do budowli cerkiewnej prowadziło tylko jedno wejście od strony zachodniej. Wszelkie inne otwory drzwiowe, zwłaszcza prowadzące do zakrystii istniejących przy starszych zabytkach, są późniejsze. Również charakterystyczną cechą najstarszych cerkwi łemkowskich jest umieszczenie otworów okiennych w południowych jedynie ścianach naw i prezbiteriów. Cecha ta sięga swą tradycją niewątpliwie do okresu średniowiecza. Otwory okienne umieszczane z obu

stron, tzn. od południa i północy, pojawiają się dopiero w 2. połowie XVIII w., są też wówczas niekiedy wtórnie wycinane w starszych budowlach (np. Owczary, nawa).

Kolejną podstawową i charakterystyczną dla architektury cerkiewnej cechą na wszystkich obszarach jej występowania są zrębowe kopuły cztero- lub rzadziej ośmiopołaciowe. Również w cerkwiach łemkowskich występują zrębowe kopuły w formie namiotowych jedno-, dwu- i trzykrotnie łamanych kopuł-dachów (wierchów, zwieńczeń), usytuowanych nad nawami i prezbiteriami. Wielkość tych kopuł uzależniona jest od wielkości poszczególnych pomieszczeń, są one bowiem przedłużeniem zrębu ścian. W kopułach szeregu cerkwi znajdują się drewniane ściągigragarze: pojedyncze (Powroźnik), lub krzyżujące się ze sobą (Pętna, Nieznajowa, Uście Gorlickie, Czarna), względnie tworzące czworobok wzajemnie się podpierający (Świątkowa Wielka). Tragarze były z reguły fazowane, ale zdarzały się też niekiedy bardziej ozdobnie traktowane (Świątkowa Wielka, Nieznajowa). Pozostałe pomieszczenia, tzn. babiniec i zakrystię kryto stropami, rzadko sklepieniami. W młodszych cerkwiach łemkowskich (wznoszonych od końca XVIII w.) coraz powszechniej występują, zwłaszcza na północno-wschodnim obszarze łemkowskim, stropy również w prezbiteriach i nawach. Do wyjątków należy kopulaste sklepienie dawnego prezbiterium cerkwi w Powroźniku (1604 ?, obecnie zakrystia) oraz kopulaste ośmiopołaciowe kopuły słowackich cerkwi w Niżnym Mirošovie (prezbiterium, być może 1737), Ladomirovej (nawa, 1742), Krajnej Bystrej (nawa i prezbiterium, 1791). W cerkwiach łemkowskich kopuły wieńczą przeważnie smukłe, baniaste hełmy z pseudolaternami – rodzaj wieżyczek sygnaturkowych, o kształtach barokowych. W obiektach późniejszych (od końca XVIII w.) dość często kopuły ukryte są pod połaciami dwu- lub czterosпадowych dachów, które, szczególnie na północno-wschodnim obszarze łemkowskim, niczym duże czapy, kryją pod wspólną kalenicą nawę i prezbiterium, a niekiedy także babiniec oraz w szczególnym wypadku nawet zakrystię (Komańcza, 1803). Zawsze jednak nad takimi wspólnymi dachami, nawet wówczas, gdy nie kryją one już kopuł, tkwi tyle wieżyczek sygnaturkowych, ile pomieszczeń osłania dach (np. cztery wieżyczki nad cerkwią w Komańczy, czyli nad babiniec, nawą, prezbiterium i zakrystią usytuowaną na osi podłużnej cerkwi). Dwuspadowe dachy w stylowo czystych cerkwiach łemkowskich występują jedynie nad babiniec, a dokładniej nad tą częścią babinca, która nie jest w całości schowana we wnętrzu przyziemia wieży. W cerkwiach późniejszych (od końca XVIII w.), gdy prezbiterium jest zakończone prosto, dwuspadowy dach posiada od wschodu trzecią połąć, a gdy zakończenie prezbiterium jest trójboczne – wiele połąci.

Wieżba dachowa jest wyłącznie konstrukcji jętkowej, przeważnie prymitywnie wykonana. Nie stwierdzono występowania ciesielskich znaków montażowych.

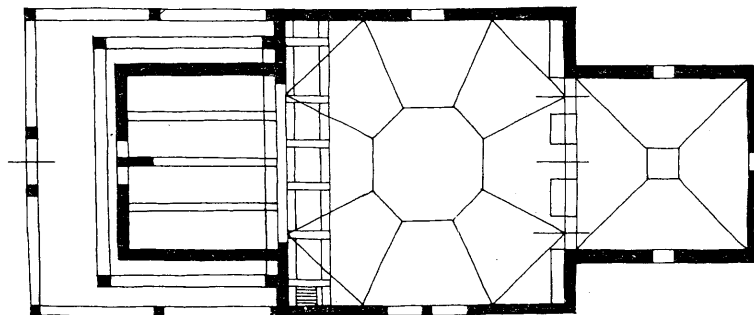
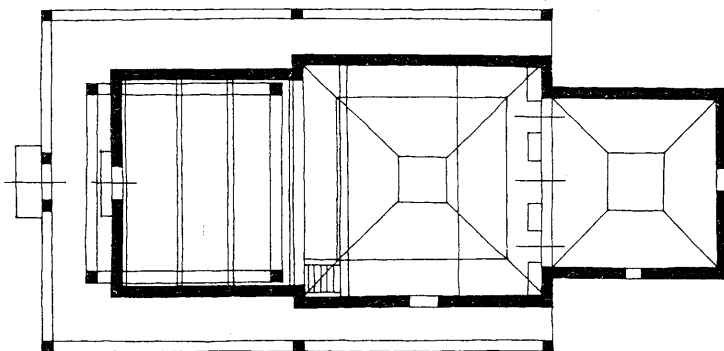
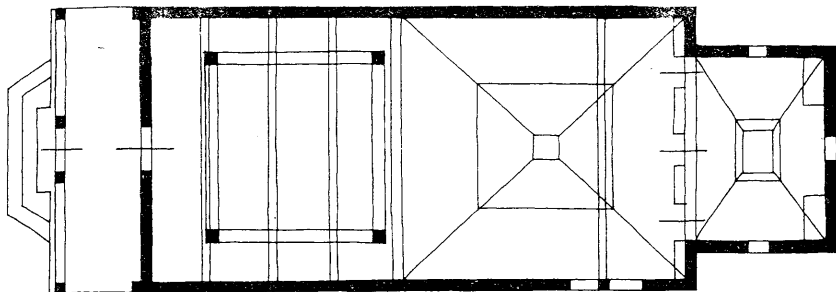
Elementem nierozłącznym, wręcz świadczącym o stylu cerkwi łemkowskiej jest wieża, od zachodu

integralnie złączona ze świątynią w jedną bryłę. Stanowi ona w sylwecie budowli cerkiewnej, podobnie jak w kościołach łacińskich, dominantę wysokościową. Charakterystyczne jest zatem dla cerkwi łemkowskich stopniowe piętrzenie się ku górze brył poszczególnych jej członków, postępujące od wschodu ku zachodowi, od prezbiterium poprzez nawę ku wieży. Tak więc w bryle stylowo czystej cerkwi łemkowskiej cerkiewna centralność i symetria układu przestrzennego są dość znacznie zachwiane i prawie nieczytelne, co w konsekwencji było jedną z zasadniczych przyczyn wskazywania na latynizację łemkowskiej architektury cerkiewnej. Nie wszystkie jednak cerkwie łemkowskie mają wieże izbicowe integralnie ze sobą związane. W Dolinie Oslawy – łemkowski obszar północno-wschodni – występuje zespół cerkwi z wieżami wolno stojącymi, bezizbicowymi, usytuowanymi z dala od świątyń, na jej osi podłużnej. Odmienny na tym obszarze wariant stanowią wieże bezizbicowe, posadowione na babińcu.

Wieże-dzwonnice na całym obszarze łemkowskim są czworoboczne, w rzucie kwadratowe, wzniesione w konstrukcji słupowo-ramowej. Wacław Mencł, analizując szczegółowiej konstrukcję wież cerkiewnych na Słowacji i Rusi Zakarpackiej, wyróżnił dwa rodzaje rozwiązań. Typ pierwszy to wieże, których rama nośna posadowiona jest bezpośrednio na gruncie i typ drugi, gdy spoczywa ona na zrębowych ścianach babińca. W rozwiązaniu pierwszym główne konstrukcyjne słupy dzwonnicy ustawione są skośnie do ramy poziomej (szkieletu podwaliny), zaś pochyle ściany zwężają się stopniowo ku górze, w drugim – słupy nośne są ustawione prostopadle, a ściany są proste. Wspomniane konstrukcyjne zróżnicowanie wież ma wytłumaczenie w ich genetycznej proveniencji, o czym będzie jeszcze wzmianka, ale nieco inaczej widzianej, aniżeli czynili to dotychczasowi badacze.

Wacław Mencł wyróżnił ponadto trzy warianty typu pierwszego wieży-dzwonnicy (o podwalinie spoczywającej wprost na ziemi i ścianach pochylonych), a mianowicie: 1. część dolna konstrukcji wieży jest w całości schowana we wnętrzu babińca (Mikulášová, ob. Bardejovské Kúpele na Słowacji); 2. tylko dwa wschodnie słupy nośne wieży znajdują się we wnętrzu babińca, zaś oba zachodnie na zewnątrz (Nižny Orlik, Kružlova, Jedlinka na Słowacji); 3. wszystkie cztery nośne słupy wieży znajdują się na zewnątrz babińca, kryjąc go w swoim wnętrzu (Krajná-Bystrá, Ladomirová na Słowacji). Wspomniany badacz nie zwrócił jednak uwagi na fakt, że omawiany przez niego pierwszy wariant powstał raczej w wyniku późniejszego przekształcenia cerkwi w Mikulášovej, aniżeli był rezultatem pierwotnego, od początku zaplanowanego rozwiązania.

Pozostałe trafne spostrzeżenia czeskiego badacza można również odnieść do polskiego obszaru łemkowskiego z tą jednak różnicą, że tutaj w czystych stylowo cerkwiach łemkowskich występuje jedynie typ pierwszy wieży-dzwonnicy, a z jego trzech wariantów najpowszechniejszy jest trzeci. A jeśli już znajdują się warianty pierwszy i drugi, to są one raczej rezultatem późniejszych przekształceń świątyni (np. Banica). Trzeba też dodać, że typ drugi wieży-dzwonnicy (posadowionej na

0 1 2 3 4 5 m

I
Rzuty cerkwi
słowackich
i warianty usytuowania
wieży-dzwonnicy:
Bardejovské Kúpelé
d. Mikulášová,
1730 i 1837–1838;
Nižný Orlik,
3. tercja w. XVIII;
Ladomirová, 1742

zrębie babińca i o ścianach prostych), jeśli nie liczyć jednostkowego przykładu, jakim jest cerkiew w Lipowcu (1703?), pojawia się na polskim obszarze łemkowskim dopiero w XIX stuleciu i jest związany z budowlami, które można określić jako schyłkowe w stosunku do czystych stylowo cerkwi łemkowskich (Zawadka Rymanowska, 1856; Radoszyce, 1868 i in.).

Analizując układ wieży w czystych stylowo cerkwiach łemkowskich na północnych, polskich stokach Karpat, należy podkreślić, że wieża-dzwonnica kryje w swym wnętrzu często jedynie zachodnią część babińca, będąc niekiedy nawet znacznie wysunięta przed babiniec. Wówczas w tej wysuniętej części przyziemia wieży tworzy się jeszcze jedno dodatkowe pomieszczenie — przedsionek. Natomiast niezwykle rzadko wieża bywa dostawiona bezpośrednio do babińca (Jastrzębik). Podwaliny wieży prawie nigdy nie spoczywają wprost na gruncie, lecz podobnie jak podwaliny budowli cerkiewnej posadowione są w narożach na wielkich kamieniach. Niekiedy, ale też rzadko, występuje brak podwalin, co raczej jest skutkiem późniejszych remontów, zaś elementy konstrukcyjne wieży są w takich przypadkach ustawione na wielkich, formowanych odpowiednio głazach (Bartne). Rzut zatem przyziemia wieży-dzwonnicy, która ujmuje cały babiniec lub tylko jego część, jest automatycznie nieco szerszy od babińca, przeważnie równy nawie, ale tylko wyjątkowo znany jest przykład, gdy rzut przyziemia wieży jest szerszy od nawy (Rovné, 1782, Słowacja). Natomiast skośne, ogacone ściany wieży, które ujmują babiniec i kryją go w swym wnętrzu, bądź spływają swymi płaszczyznami do samej ziemi (Powroźnik, Wojkowa itp.), bądź natrafiają na rodzaj wysokiego cokołu uformowanego wokół wieży (Owczary, Pętna itp.). Często bowiem przyziemie wieży ujmują pionowe ściany, przykryte własnym pulpitowym, nieraz szerokim zadaszaniem, wspartym na konstrukcji skośnych ścian wieży. Jeżeli przyziemie wieży jest wewnątrz oszalowane, co na ogół jest regułą, to pomiędzy szalunkiem wewnętrznym i zewnętrznym przyziemia wieży tworzy się wąski korytarzyk, rodzaj zachaty (cokołu), jak w wiejskim budownictwie mieszkalnym. W tych cerkwiach, gdzie wieża ujmuje tylko zachodnią część babińca, zachata przechodzi przeważnie na jego część wschodnią, łącząc się z południową i północną ścianą nawy. Wysokość zachaty jest różna, niekiedy równa wysokości babińca (Owczary, Muszynka), niekiedy niższa (Pętna, Świątkowa Wielka). Współczesne zachaty są w większości szalowane deskami, niegdyś były jednak powszechnie gacone gontami, o czym świadczą nie tylko przekazy ikonograficzne, ale także liczba zachowanych żerdzi poziomych, do których przymocowane były gonty. Zachaty występują głównie na północnych stokach Karpat, ale można je spotkać również na Słowacji, albo w formie „czystej”, tzn. z korytarzykiem znajdującym się pomiędzy zewnętrznym i wewnętrznym szalunkiem przyziemia wieży, albo w formie „wyrównawczego” cokołu w stosunku do wieży. To drugie rozwiązanie ma zastosowanie w cerkwiach dwudzielnych, w których konstrukcja wieży posadowiona jest na babińcu, lub jak Mikulášová (ob. Bardejovské Kúpelé) przebudowanych. Wówczas przestrzeń pomiędzy szerszym babińcem a węższą wieżą przykrywa dość wydatne

zadaszenie, wyglądające od strony zewnętrznej identycznie jak zachata. W rzeczywistości nie ma tutaj żadnego przyziemia wieży i otaczającego ją korytarzyka, a tylko oszalowany od zewnątrz zrab babińca.

Zachaty nie występują natomiast na Rusi Zakarpackiej. Na ich miejscu znajduje się wysoki podcień wsparty na ozdobnie formowanych słupach z mieczowaniem. Podcień ten ujmuję szeroko babiniec i nawę.

W daleko skromniejszej formie słupowy podcień znajduje się przy trzech cerkwiach na Słowacji (Lukov-Venecia, Nižny Orlik, Wyžny Hrabovec), ale tylko szczegółowe badania architektoniczne i ewentualnie archiwalne mogłyby wyjaśnić czy podcienia te są pierwotnego pochodzenia, czy raczej późniejszym dodatkiem, wprowadzonym w czasie któregoś z remontów i pod wpływem „mody” zaczerpniętej z sąsiednich regionów.

Również z obszaru polskiej Łemkowizny znany jest jeden odosobniony przykład słupowego podcienia, który otaczał od południa wieżę i nawę nie istniejącej już cerkwi w Lipowcu (1703?), ale był oszalowany niczym zachata (podobnie jak podcień kościoła w Dębnie). I w tym wypadku nie wiadomo z jakiego czasu pochodził. Wprawdzie Franciszek Strzałko odnotował wypowiedź wójta z Lipowca z 1935 r., według której „podcień istniał już za pamięci żyjących, ale starzy mówili, że został zbudowany, gdy w cerkwi zabrakło miejsca dla modlących się”, jednak zaraz dodaje: „Prawdziwość tej informacji jest wątpliwa. Podcień był tak małych rozmiarów, że wcale nie rozwiązałby sprawy pomieszczenia dla większej liczby wiernych”.

Początkowo cerkwie łemkowskie najprawdopodobniej nie miały zakrystii. Brak ich bowiem w najstarszych zachowanych zabytkach (Bodružal, Pętna, Tylicz), a jeżeli już przy nich występują, to są one niewiadomego (Kwiaton, Świątkowa Wielka) lub późniejszego pochodzenia (Powroźnik, Owczary). Zupełnie natomiast brak zakrystii przy znanych cerkwiach na Rusi Zakarpackiej. Zakrystie lokalizowano podobnie jak w łacińskich kościołach przy północnych ścianach prezbiteriów. Do rzadkości i tylko po północnej stronie Karpat należą zakrystie występujące od północy i południa (Turzańsk, 1801; Słotwiny, 1887), podobnie jak pojawiające się sporadycznie kaplice przy nawach (Wola Cieklińska, 1767 lub 1776; Tylicz, 1743, kaplice może 1780; Milik, 1813; Królowa Górna, 1814). Zakrystie bliźnię stanowią echa liturgicznych pomieszczeń przy absydach kościołów starochrześcijańskich, zwanych prothesis i diakonikon, przyjętych przez Kościół Wschodni, zaś kaplice są bądź ich zlatynizowanym przeobrażeniem, bądź zapożyczoną formą od Kościoła Zachodniego. Zakrystie i kaplice integralnie związane z całą budowlą i wraz z nią wzniesione, pojawiają się w cerkwiach późniejszych, których czas budowy łączony jest z ostatnią tercją XVIII stulecia. Od końca tegoż stulecia znane są zakrystie lokalizowane w trójbocznym zamknięciu prezbiteriów (Zdynia, 1786 lub 1795; Nowa Wieś, 1795), głównie wznoszono je jednak w ciągu 1. połowy XIX w. (Hańczowa, Brunary Wyżne, Mochnaczka Niżna, zapewne 2. poł. w. XVIII,

zakrystie 1831 i 1846; Nowica, 1842-3), wówczas też dostawiono je do wcześniej wzniesionych budowli (Komańcza, 1803 i ok. 1836 zakrystia). Z reguły zakrystie przykryte są dachami pulpitowymi, osadzonymi poniżej gzymsu wieńczącego boczne ściany prezbiterium; znane są też z XIX wieku dachy kalenicowe o trzech połaciach (Turzańsk) oraz dwupołaciowe (Ślotwiny). Tylko w cerkwi w Turzańsku trójpołaciowo-kalenicowe dachy zakrystii są zwieńczone pseudo-sygnaturkowymi wieżyczkami. Podobnie były zwieńczone dachy kaplic w Woli Cieklińskiej. Wysokość ścian kaplic dorównuje w XIX stuleciu niekiedy wysokości ścian cerkiewnych (Królów Górna, 1814), ściany zakrystii natomiast są zawsze niższe od ścian prezbiterium.

Ostatnim przestrzennym elementem w łemkowskich cerkwiach są kruchty, występujące przy wieżach-dzwonnicach od zachodu. Są to albo niewielkie czworoboczne pomieszczenia, niekiedy wyższe od wieży, czy też od zachaty (Świątkowa Wielka, Stawisza), niekiedy równej z nimi szerokości (Powroźnik, Bielanka), albo tylko skromnie zaznaczone aneksy w formie nieznacznie wysuniętych ścianek wieży lub zachaty (Kwiatów, Tylicz). Samodzielne kruchty lub aneksy przykrywają przeważnie daszki dwuspadowe lub trójspadowo-kalenicowe, często z okapem od frontu. Rzadko spotkać można inną formę przykrycia, jak na przykład dwuspadowy daszek zamknięty od frontu połową stożka znad kruchty cerkwi w Powroźniku. Daszek ten A. W. Hermanowicz nazywa „koszyczkowym” i wywodzi z ludowej formy stosowanej w budownictwie słowackim i śląskim, a można dodać i orawskim.

Zachaty i kruchty były zawsze wznoszone w konstrukcji słupowej, złączonej integralnie z konstrukcją wieży, niekiedy konstrukcyjne elementy zachat bywają przystawione do zrębowych ścian babińca lub nawy. Zakrystie natomiast były zawsze wznoszone w konstrukcji zrębowej.

Na całym obszarze łemkowskim stylowe wieże-dzwonnice kończy konstrukcja izbicowa lub pseudoizbicowa. Izbice wydają się nieodłącznym atrybutem zabytków starszych (XVII-1. połowa XVIII w.), pseudoizbice zaś występują w budowlach młodszych. Nie oznacza to jednak, że „klasycznych” izbic nie można spotkać też w wieku XIX (Jastrzębik), a pseudoizbice już w 1. połowie XVIII stulecia. W tym drugim wypadku niewątpliwie pseudoizbice znajdujące się na zabytkach wcześniejszych, powstały w okresie późniejszym, w wyniku przebudowy, względnie cała wieża-dzwonnica jest późniejsza od pozostałych członów cerkwi (np. Owczary, 1653, dzwonnica z pozorną izbicą, 1783). W niektórych wieżach izbice dzięki zastosowanej zewnętrznej dekoracji sprawiają wrażenie dwukondygnacyjnych. Są one łączone zarówno z wiekiem osiemnastym, jak i dziewiętnastym, a spotkać je można głównie po północnej stronie Karpat (Przysłop, 1756; Wola Cieklińska, 1767 lub 1776; Mochnaczka Niżna, w. XVIII; Stawisza, 1813; Łosie, 1826 i inne), choć sporadycznie również na Słowacji (Frička, w. XVIII). Podstawową trudność stanowi dla badacza fakt, że czas budowy poszczególnych wież-dzwonnic cerkiewnych jest znany (tzn. poświadczony datą znajdującą się na zabytku lub źródłowo) tylko w nielicznych wypadkach.

Toteż powszechnie przyjmuje się za czas budowy wieży datację dotyczącą cerkwi, świadomie przyjmując możliwość błędu.

Hełmy wież ograniczają się do dwóch podstawowych kształtów: namiotowego i baniastego z pozorną latarnią. Genezę pierwszego można wyprowadzić z okresu średniowiecza, drugi łączyć z barokiem. Do rzadkości natomiast należą, wywodzące się również z baroku i to już zaawansowanego, hełmy namiotowe, łamane (Lipowiec, 1703?, Polska). Hełm baniasty cztero-, sześć- lub ośmiopłowy, dzięki swej smukłej, urozmaiconej licznymi załamaniem sylwetce, upodabnia się do barokowej kościelnej wieżyczki sygnaturkowej. Bywa on posadowiony na namiotowej podstawie, przeważnie przysadzistej, niekiedy zaś bardziej uwysmuklonej. Gzyms okapowy tej namiotowej podstawy (inaczej gzyms wieńczący izbicę) bywa często w Polsce, a czasem również na Słowacji, wyłamany na osiach półkuliście ku górze. Wyłamanie to wykorzystywano zwykle na umieszczenie tarczy zegarowej, przeważnie malowanej. Podstawa namiotowa bywa niekiedy zastępowana przez formę dzwonową (Pętna, w. XVII; Czarne, 1789; Zdunya, 1786 lub 1795; Bartne, w. XVIII?) lub kopulastą (Nieznajowa, 1780; Owczary, 1783), do rzadkości natomiast należy zastępowanie bani bardziej kolistą formą (Uście Gorlickie, 1786). Kształty hełmu wieży i wieżyczek wieńczących kopuły czy też dachy nad nawą i prezbiterium są z reguły analogiczne. Odchylenia od tej zasady były przeważnie spowodowane przez późniejsze przebudowy. Niekiedy na Słowacji w miejsce pozornych latarni występują cebulaste zwieńczenia (makowice) ze stożkowymi kołnierzami (podstawami), które są spotykane też w niektórych cerkwiach bojkowskich i na Rusi Zakarpackiej.

W pomieszczeniach izbicowych i pseudoizbicowych lokalizowano dzwony, ale chętnie, zwłaszcza po połowie XVIII wieku stawiano dla dzwonów osobne, wolno stojące dzwonnice (Pętna, Ropki, Banica, Czertyżne i inne), jakby nie dowierzając konstrukcji wież.

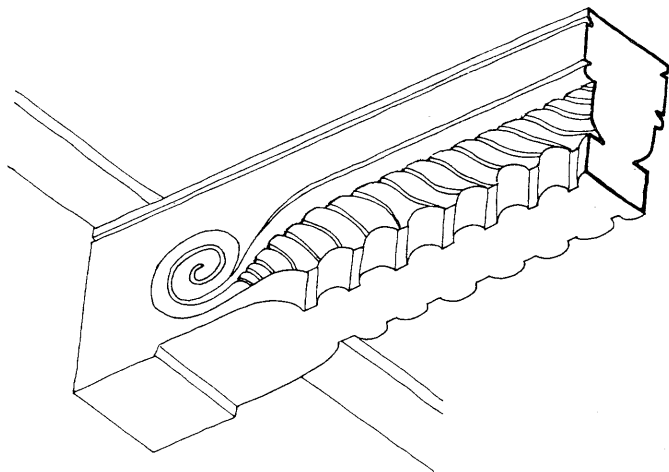
Kopuły i zadaszenia poszczególnych uskoków, sygnaturkowe wieżyczki i hełmy wież, dwuspadowe dachy i wszystkie inne zadaszenia pobijano gontem, którego uzyskanie w zalesionych górskich obszarach nie sprawiało nigdy żadnych trudności. Gont, aż po drugą połowę XIX wieku stanowił prawie wyłączone pokrycie cerkwi. Również ściany cerkiewne i wieżowe były początkowo osłaniane (ogacane) wyłącznie gontem. Dopiero z czasem zamieniano stopniowo gont na szalunek deskowy, zawsze kładziony pionowo. Szalowanie deskami układanymi poziomo jest późniejsze (od 2. połowy XIX w.) i świadczy o niezrozumieniu techniczno-praktycznych wymogów, którymi kierowano się nigdy przy osłanianiu zewnętrznych ścian. Po polskiej stronie Karpat poszczególne szary gontów kładziono podwójnie i nie stwierdzono, aby ich zakończenia (spływy) były w sposób specjalnie ozdobny traktowane, poza trójkątnym nacinaniem górnej warstwy gontów, zwykle wzdłuż okapów i kalenic. Świadczą o tym rysunki niektórych cerkwi (Bogusza, Tylicz) wykonane pod koniec ubiegłego stulecia przez Tadeusza i Kazimierza Mokłowskich oraz sporadycznie

zachowane niewielkie fragmenty takiego ozdobnego wycinania w „trójkątną koronkę” (zachowane przeważnie na zachodnich ścianach babińców i na wschodnich partiach wież, obecnie przykryte późniejszymi dachami; np. Świątkowa Wielka, Czarna). Nie oznacza to, że wcześniej na polskim obszarze łemkowskim nie zdobiono gontów przez specjalne nacinanie ich spływów i że nie uległo ono zniszczeniu lub uproszczeniu w czasie kolejnych wymian pokrycia. Do takiego mniemania upoważnia m.in. znana dekoracja gontów z obszaru słowackiego oraz zupełnie odmienne kładzenie gontów na Rusi Zakarpackiej, który można nazwać sposobem „wołoskim (czy też siedmiogrodzkim)”. Tam gonty były znacznie cieńsze, dlatego kładziono je kilkoma warstwami (do siedmiu), co dawało szeroki okap i interesujące efekty wizualne, zwłaszcza że górne warstwy gontów były przeważnie traktowane w sposób ozdobny.

Z kolei poszczególne deski szalunkowe są ze sobą łączone na nakładkę, niekiedy skośną, zaś w szalunkach pochodzących z bieżącego już stulecia, coraz częściej na styk, co świadczy m.in. o niedbałym wykonaniu. Miejsca styku desek osłaniają prawie zawsze listwy, niekiedy ozdobnie opracowane na krawędziach (fazowane lub profilowane). Listwowanie kończyło się przeważnie arkadkowaniem wyciętym w deskach i przybitym pod gzymsem. Takie arkadkowanie z listwowaniem występuje również często na izbicach i pionowych ściankach uskoków kopuł.

Na obszarze łemkowskim zdobnictwo było niegdyś bogate, bogatsze aniżeli zachowane do dziś jego pozostałości. Było ono, jak się wydaje, bogatsze na południowych stokach Karpat, gdzie stawało się podatniejsze na wpływy bujnej, przeładowanej i wszystko pokrywającej dekoracyjności bałkańsko-islamskiej, skromniejsze zaś i surowsze na północnych stokach Karpat. Być może zaważył tu niegdyś również klimat; łagodniejszy i słoneczniejszy po stronie południowej szczytów karpaccich, ostrzejszy i pochmurniejszy po stronie północnej. Cerkwie łemkowskie budowano bowiem nie tylko „podług nieba i zwyczaju polskiego”, ale również podług nieba rozpiętego nad innymi krajami i podług ich zwyczaju. Stwierdzenia takie mogą mieć tylko charakter domniemywań wobec zachowania po polskiej stronie Karpat jedynie reliktów tego zdobienia, które wraz z związanym z nim detalem architektonicznym w większym i szybszym stopniu uległo zniszczeniu w czasie kolejnych remontów i restauracji cerkwi.

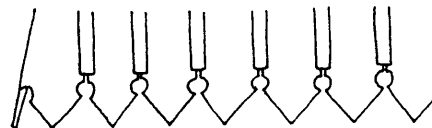
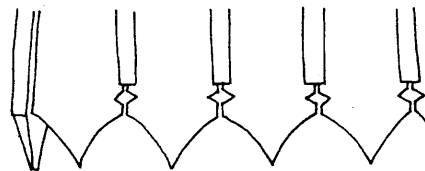
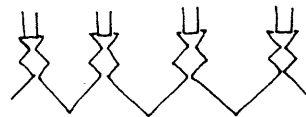
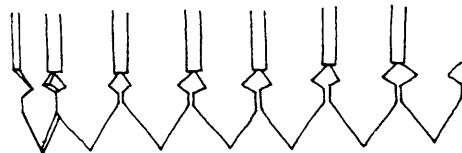
Zdobnictwo stylowej cerkwi łemkowskiej nie polegało bowiem jedynie na ozdobnym kształtowaniu sygnaturkowych pseudolatarniowych hełmów i wieżyczek, na rodzaju, sposobie kładzenia i wycinania gontów, czy wreszcie na dekorowaniu deskowego szalunku listwowaniem i arkadkowaniem, o czym już wzmiankowano. Zdobnictwo wciskało się bowiem na powierzchnię każdego elementu architektonicznego – na każdą belkę, słup i deskę. Ta rzezana dekoracja ciesielska to różnego rodzaju koła, ćwierćkoła i inne formy geometryczne, często krzyże oraz ornament rośliny i różne formy ornamentu sznurowego. Szczególnie ozdobnie traktowane były zewnętrzne gzymsy, zawsze o wydatnym, bogatym profilu, złożonym z ćwierć i półwałków oraz prosto-

II
 Świątkowa Wielka, Polska.
 Cerkiew par. gr.-kat.; 1757;
 fragment poprzecznego ściagu
 w nawie

padłych załamów, a także stosowanych niekiedy ciągów kostkowych. Gzysy były umieszczane pod każdym okapem kopuł, wieżyczek, hełmów i dachów, a niekiedy również zadaseń i niewielkich okapników. Belki tragarzowe, ściągowe, chórów muzycznych, a nawet belki progowe były zdobione. Najczęściej je fazowano, niekiedy profilowano, ale znane są też przykłady (niegdyś zapewne częstsze), gdy belki wcinano w głąb ich struktury (bez uszczerbku dla funkcji konstrukcyjnej), tworząc ornament sznurowy (Nieznajowa, 1780, belki tragarzowe) czy lambrekinowy (Turzańsk, 1801-3, belka progo). Niepowtarzalne wrażenie sprawiają drewniane „gierowane” zewnętrzne gzysy nad kopułą cerkwi w Świątkowej Wielkiej (1768). Najozdobniej jednak traktowane były słupy przy podcieniach cerkwi łemkowskich na Rusi Zakarpackiej, przez różnorodne o geometrycznych formach nacinania do 1/3 grubości dekorowanego elementu. Bogactwo i różnorodność była wielka i trudno znaleźć analogicznie potraktowane słupy w dwóch różnych budowlach. Podobnej dekoracji podlegały miecze, występujące przy słupach podcieniowych lub galeryjkach izbicowych, a dekoracyjność tych elementów potęgowały nabijane kołki, wystające z lica belki lub miecza.

O dekorowaniu gontów i desek wspomniano już wyżej. Dodać jedynie trzeba, że dekoracja gontów przybierała po południowej stronie Karpat różne formy: obok trójkąta (powszechnego na północnych stokach) występowały zakończenia rombów, trapezów oraz w formie rybiego ogona. Podobne formy przyjmowały ażurowo-korunkowe zakończenia deskowych szalunków w izbicach wieżowych. Ozdobnie też wycinane były deskowe opaski i osłony okienne, zwłaszcza deski balustrad parapetowych chórów muzycznych, a niekiedy balustrad prezbiterialnych, tworząc ryt-

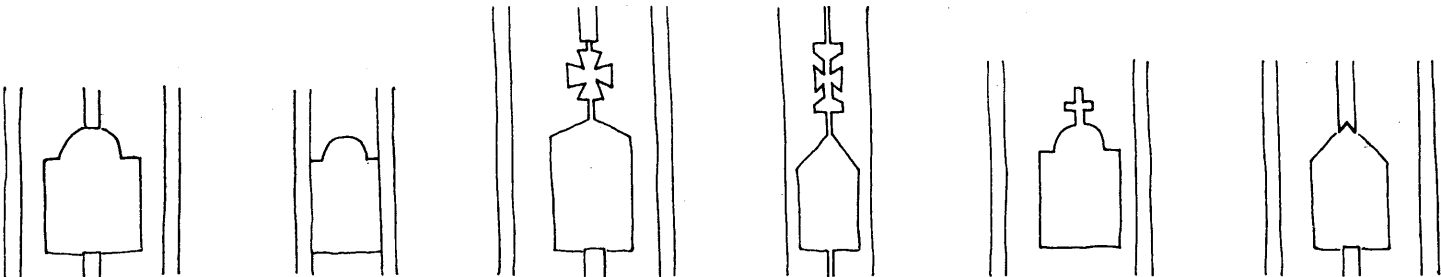

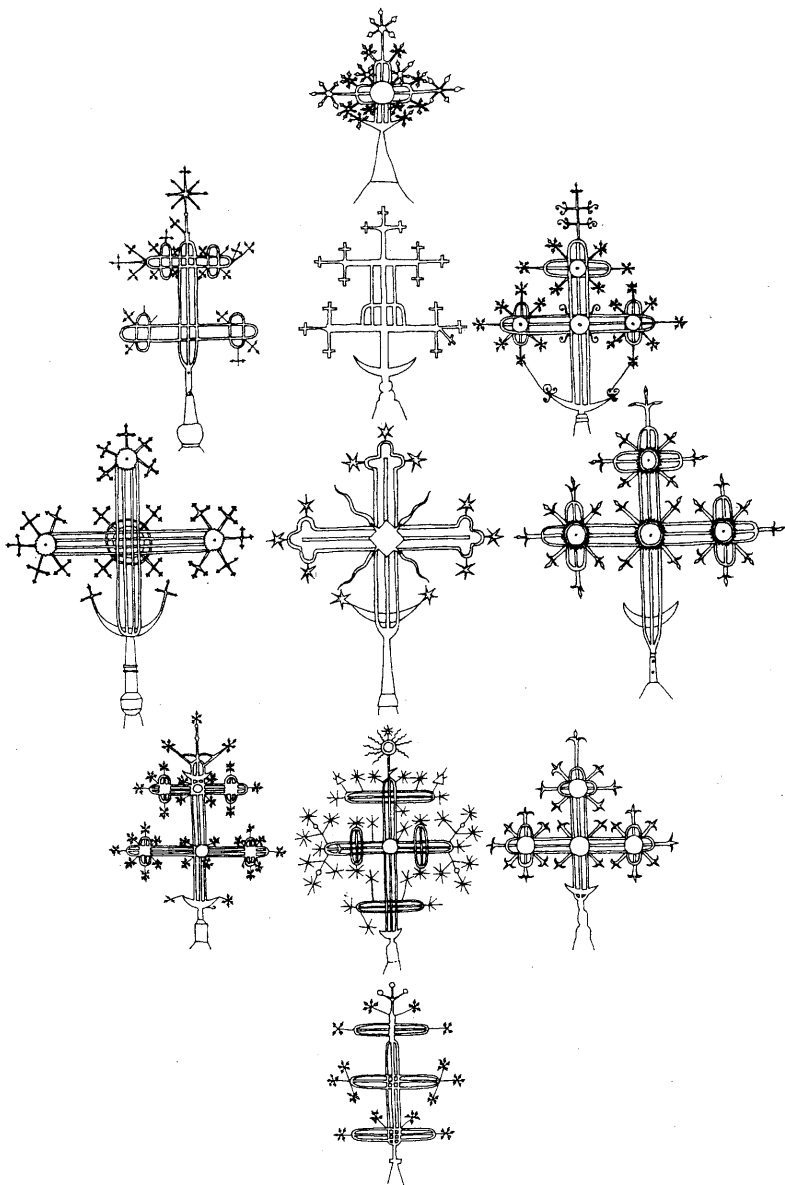
III

Zakończenia szalunku izbic niektórych wież słowackich:
Bodružal, Hunkovce, Korejovce, Potoky, Prikra

IV

Kształty okienek w izbicach niektórych wież słowackich:
Bodružal, Hunkovce, Ladomirová, Ladomirová (bramka),
Ladomirová, Mirola

V

Żelazne, kute krzyże
 z niektórych cerkwi
 słowackich i polskich:
 Jedlinka (prezbiterium), Korejovce,
 Bodružal, Potoky,
 Kwiatoń (nawa),
 Kwiatoń (prezbiterium),
 Świątkowa Mała,
 Hunkovce,
 Jedlinka (wieża),
 Kožany, Prikra

miczne, ażurowe ciągi. We wnętrzach cerkwi od 2. połowy XVIII wieku, pojawiają się czasami deski, jako okładzina szalunkowa naroży, zasłaniająca węgły. Deski te, podobnie jak deski stropowe, były z reguły ozdobnie żłobkowane wzdłuż ich krawędzi.

Dekoracja występowała również na nadprożach i węgarach portali — tych wizytówkach każdej świątyni, tym bardziej że do wnętrza cerkwi łemkowskiej prowadziło tylko jedno wejście od zachodu. Nawet zakrystie nie posiadały osobnych wejść od zewnątrz (istniejące wejścia powstały w czasie późniejszym, od 2. połowy XIX w. poczynając). Dekoracja portali była bądź rzezana, bądź malowana, czasami występowała pospołu (portal z Nieznajowej, 1780). Tu na nadprożu portalu znajdowała się często inskrypcyjna metryka świątyni (niekiedy umieszczana też na tragarzu w kopule nawy), zawierająca datę budowy cerkwi, ściślej datę jej ukończenia lub poświęcenia, nazwisko patrona i fundatora oraz czasami budowniczego.

Dekoracyjność i plastyka cerkwi łemkowskich nie jest już niestety dziś poznawalna w całej swej dawnej architektonicznej i barwnej krasie. Zbyt bowiem wiele elementów uległo zniszczeniu, przebudowie i zastąpieniu przez nowe. Można jedynie snuć wyobrażenia o tej różnorodnej, złożonej i dekoracyjnej przeszłości świątyń łemkowskich na podstawie zachowanych fragmentów, niekiedy jedynie niewielkich reliktyw oraz przekazów ikonograficznych. Dekorowano bowiem wszystko, nawet drabina (zapewne osiemnastowieczna) cerkwi w Bałuciance zdobiona była ornamentem sznurowym. Zaś zapomniane i nieznane bogactwo dawnej dekoracyjności potęguje świadomość, że cerkwie łemkowskie były niegdyś, bez względu na obszar występowania, malowane zewnątrz. Były to prawdziwe kolorowo malowane świątynie, o czym na dalszych kartach tej rozprawy.

Oddzielna wzmianka należy się żelaznym, kutym krzyżom, wieńczącym helmy, pozorne wieżyczki sygnaturkowe i kruchty cerkwi łemkowskich oraz wolno stojące dzwonnice i bramki wejściowe na cmentarze cerkiewne. Różnorodność form i wspaniała, nie powtarzająca się ornamentalna dekoracyjność nawet w obrębie jednego zabytku architektonicznego jest tak wielka, że nie wydaje się możliwe, na pierwszy rzut oka, do ujęcia w jakąś systematykę. Każdy z krzyży ma odmienny, sobie tylko właściwy rysunek, choć powtarzają się w nim te same formy i elementy dekoracyjne. Kim byli twórcy tych wspaniałych dzieł ludowego kowalstwa — nie wiadomo. Tradycja ustna chce ich widzieć wśród Cyganów, którzy podobno w minionym już bezpowrotnie czasie upodobali sobie te strony (rejon Zyndramowej zwłaszcza), decydując się nawet na osiadły tryb życia, jako miejscowi kowale. Ile prawdy zawiera ta niezapisana, a jedynie przekazywana ustnie opowieść-legenda, powinni rozstrzygnąć przede wszystkim etnografowie, dopóki jeszcze czas na tropienie ulotnej tradycji.

Żelazne kute krzyże łemkowskich cerkwi, kaplic, dzwonnice i bramek zasługują na oddzielne opracowanie.

Rozdział czwarty

Wprowadzenie. Typy i warianty architektoniczne: typ północno-zachodni, typ południowy, typ południowo-wschodni, typ północno-wschodni, typ północny – schyłkowy. Cerkwie 2. połowy XIX i pierwszego czterdziestolecia XX wieku. Niektóre cerkwie spoza obszaru łemkowskiego osadnictwa: Krasne, Szlachtowa, Dubne, Leluchów, Sieniawa. Podsumowanie

Niezwykle charakterystyczna była drewnianych stylowych cerkwi łemkowskich, kształtowana na pozór analogicznie, jak już o tym wspomniano, wytworzyła wśród badaczy i znawców tej architektury przekonanie o schematycznym typie świątyni łemkowskiej i niezwykle jednolitym obrazie łemkowskiej architektury cerkiewnej, czemu dawali wyraz w swych publikacjach. Tak więc za typową cerkiew łemkowską, chciałoby się rzec „czystą stylowo”, uznaje się budowlę, która odpowiada w przybliżeniu następującej charakterystyce: jest zrębowa, trójdzielna, utworzona z trzech czworobocznych, zbliżonych do kwadratu pomieszczeń – prezbiterium, nawy, babińca – z których nawa jest zawsze szersza i wyższa; z nich nawa i prezbiterium przykryte są namiotowymi, uskokowo łamanymi, również zrębowymi kopułami i dachami; dominantę bryły stanowi wieża o pochyłych ścianach, zwieńczona izbicą, której baniasty hełm z pozorną latarnią jest analogiczny do wieżyczkowych zwieńczeń obu pozostałych pomieszczeń.

Wszelkie odchylenia od tego schematu wydawały się być wyłącznie wynikiem późniejszych przebudów i przekształceń. Ten utrwalony schemat zakorzenił się tak silnie, że nawet wówczas, gdy niektórzy badacze dostrzegali w układzie przestrzennym brak jednego z członów – babińca, to zasadniczo fakt ten pomijali, uznając wieżę za człon brakujący.

Tymczasem w rzeczywistości obraz drewnianej łemkowskiej architektury cerkiewnej jest bardziej zróżnicowany pod względem przestrzennego ukształtowania i formowania bryły. Specyficznie łemkowska łamana kopuła-dach nie jest stałym elementem każdej bryły cerkiewnej, podobnie jak izbicowa wieża, która nie występuje we wszystkich łemkowskich regionach, a tam nawet gdzie występuje, nie jest jednakowo pod względem konstrukcji traktowana. Analiza materiału pomiarowego, fotograficznego i opisowego, jaki został udostępniony badaczom na przestrzeni ostatnich lat dwudziestu w publikacjach inwentarzowo-katalogowych oraz oględziny i badania architektoniczne szeregu zabytków „in situ”, pogłębiają spostrzeżenia „odchodzące od schematu”, ukazując zarazem w sposób coraz pełniejszy obraz łemkowskiej architektury cerkiewnej. Obraz

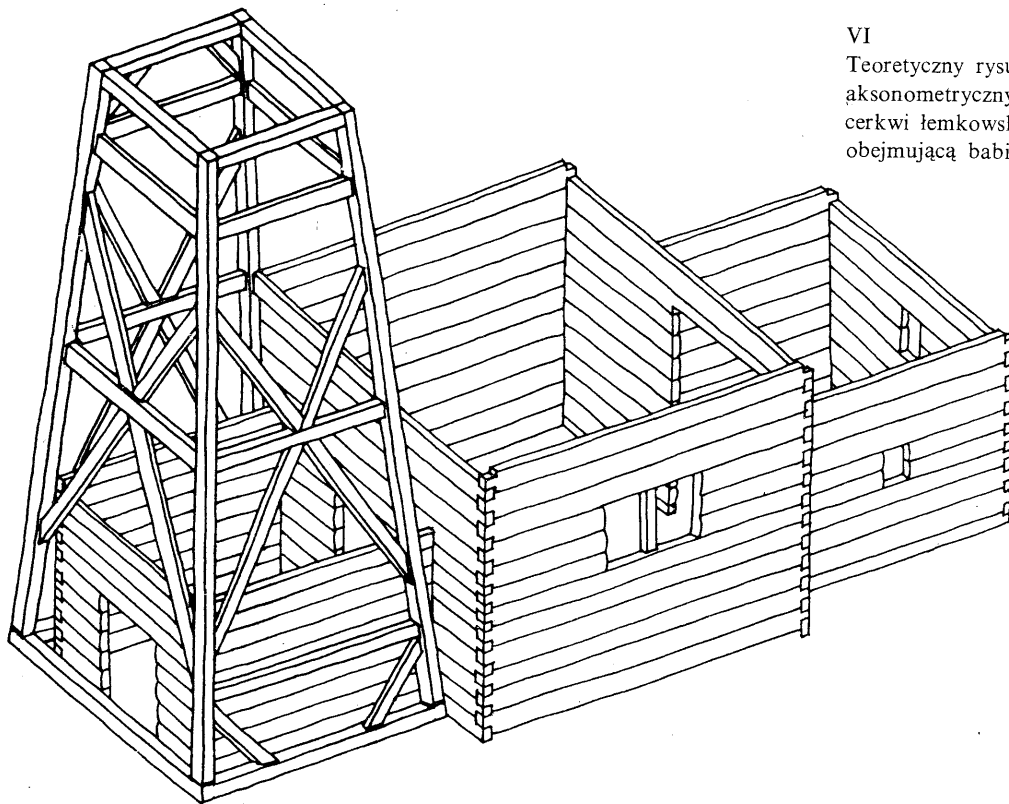
ten zmusza do refleksji i korekty dawniejszych przeświadczeń, w tym również do korekty własnej wypowiedzi sprzed kilku laty, według której „plan trójdzielny o układzie wzdłużnym” był „powszechnie i wyłącznie stosowanym”. Nowe spostrzeżenia pozwalają wreszcie na rekonstrukcję dziejów i rozwoju tej architektury, chociaż będą to tylko dzieje częściowe, bo sięgające od form już zaawansowanych, najstarszych, niejako „pierwszych przykładów”, po ich kres schyłkowy. Brak było bowiem dotąd jeszcze wystarczających danych do podjęcia próby jednoznacznego odtworzenia początkowych dziejów łemkowskiej architektury cerkiewnej. Początkowy rozdział dziejów tej architektury, tutaj jedynie częściowo naszkicowany, czekać będzie na swe przyszłe uzupełnienie, podobnie jak wciąż na uzupełnienie czekają dzieje samej łemkowskiej grupy etnograficznej. Bo chociaż znane są jej początki, czy ściślej początki zjawisk, które doprowadziły do jej powstania, to jednak brak nam dotąd tego momentu przełomowego, w którym nastąpiło stopienie się różnoetnicznych grup w jedną nową całość, lub inaczej – od którego zaistniała większość zjawisk etnograficznych, charakteryzujących grupę łemkowską. A przecież ukształtowanie się tej grupy, jej „zaistnienie”, musiało nastąpić o wiele wcześniej, zanim sama świadomość jej istnienia dotarła do niej samej i do jej zewnętrznych obserwatorów-badaczy. Wracając natomiast na grunt wybranego zjawiska etnograficznego, jednego z wielu, jakim w tym wypadku jest drewniana cerkiew łemkowska, materiału dla dalszych rozwiązań upatrywać należy przede wszystkim, jeśli już nie wyłącznie, w żmudnych badaniach archiwalnych nad wizytacjami cerkiewnymi, które niestety dostarczają i skąpych opisów i niewielu konkretnych, a tak nieodzownych dat dotyczących dawniej istniejących na tym obszarze oraz do dziś zachowanych świątyń.

Tymczasem znany materiał zabytkowy pozwala w tym, jak się dotąd wydawało jednolitym, wręcz schematycznym obrazie, wyróżnić pewne typy architektoniczne i ich warianty, powiązane z poszczególnymi regionami łemkowskimi i występujące w konkretnych ramach czasowych.

Istnienie na polskim obszarze łemkowskim obok „czystych stylowo” cerkwi łemkowskich innej jeszcze, mniej klasycznej odmiany architektonicznej, sygnalizowali od pewnego czasu niektórzy badacze. Michajło Dragan w 1937 r. wspomina jedynie mimochodem o cerkwiach „wschodnio-łemkowskich”, które wyróżnił (ale nie scharakteryzował) od cerkwi i łemkowskich, i bojkowskich. W okresie powojennym Roman Reinfuss (1962) wyróżnia w Dolinie Oslawy „odmianę lokalną” cerkwi łemkowskich, bezwieżowych, jako „charakterystyczną dla peryferyjnych wsi wschodniej Łemkowszczyzny”. Wreszcie „grupę wschodnich cerkwi łemkowskich” omawia Ryszard Brykowski z okazji dyskusji w 1968 r. nad planem przestrzennego zagospodarowania skansenu sanockiego. Właściwą charakterystykę tej odmiany, jakby skodyfikowanie cech jej właściwych, przeprowadził dopiero Stanisław Michalczuk w 1969 r., w związku z opracowaniem studium historycznego cerkwi w Komańczy dla celów konserwatorskich, poprzedzonego wstępnymi badaniami architektonicznymi, przeprowadzonymi wspólnie z Brykowskim.

Kolejny etap formułowania i charakteryzowania poszczególnych typów i wariantów cerkwi łemkowskiej to omówienie tego zagadnienia przez Brykowskiego w referacie wygłoszonym w 1971 r. na międzynarodowej konferencji w Smolenicach na Słowacji, zorganizowanej staraniem Czesko-słowackiej Sekcji Międzynarodowej Komisji do Badań nad Kulturą Ludową Regionu Karpackiego. Autor scharakteryzował wówczas typ zachodni i wschodni cerkwi łemkowskiej, wyróżniając w pierwszym wariant starszy, młodszy oraz pochodzący z obszarów Rusi Zakarpackiej. Obecnie następuje dalsze rozwinięcie tej klasyfikacji, połączone z weryfikacją niektórych wcześniejszych ustaleń.

Typ północno-zachodni (określony niegdyś przez piszącego te słowa jako „typ zachodni”), występuje na zachodnim i środkowym obszarze łemkowskim. po polskiej stronie Karpat oraz

VI

Teoretyczny rysunek
aksometryczny trójdzielnej
cerkwi łemkowskiej z wieżą-dzwonnica
obejmującą babiniec

po stronie słowackiej, w pasie położonym najbliżej polskiej granicy. Typ ten charakteryzuje się:

- rzutem trójdzielnym o poszczególnych członach czworobocznych, zbliżonych do kwadratu, z których nawa jest zawsze szersza; niezwykle rzadko pojawia się rzut dwudzielny, który ujawnia się tylko na południowych krańcach występowania tego typu (Słowacja);
- zróżnicowaną wysokością poszczególnych członów, z których zrab nawy jest najwyższy;
- wieżą izbicową (lub pozorną izbicą), o ścianach pochyłych, ujmujących od zachodu babiniec, niekiedy jego całość, z zachatą wokół wieży i wschodniej części babinca lub bez niej;
- namiotowymi dachami – kopułami, czteropołaciowymi (wyjątkowo sześciopołaciowymi), uskokowo łamanymi, o odstępach pomiędzy poszczególnymi załamaniem (uskokami) analogicznymi, lub prawie jednakowymi;
- hełmami wież oraz zwieńczeniami naw i prezbiteriów baniastymi, z pozornymi latarniami, prawie zawsze analogicznie kształtowanymi nad wszystkimi podstawowymi członami świątyni, a na Słowacji niekiedy cebulastymi zwieńczeniami, posadowionymi na stożkowych kołnierzach.

Do tak ukształtowanych cerkwi należą przykłady najstarsze: Powroźnik, Owczary, Kwiaton, Pętna, Tylicz i in. po polskiej stronie oraz Dobroslava (przed przebudową), Kożuchovce, Ladomirová i in. po słowackiej, stąd zabytki te określić można mianem wariantu starszego. Jego zanik, jak poświadczają zachowane cerkwie, przypada na przełom lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVIII stulecia, po obu stronach Karpat (Polska: Czarne, 1789; Wójkowa, 1790 lub 1792; Słowacja: Rovné, 1782).

Z kolei wariant młodszy tego typu charakteryzuje się:

- tendencją do wydłużania naw i prezbiteriów, a także babinców i dostawianiem do nich wież, co niewątpliwie związane było ze wzrostem liczby parafian i koniecznością powiększania świątyni. Temu samemu celowi służyło przebudowywanie starszych budowli – tworzenie z dawnej nawy i prezbiterium jednego pomieszczenia nawowego, do którego dobudowywano nowe prezbiterium (Brunary Wyżne, zapewne w. XVIII, przebudowa 1831; Mochnaczka Niżna, zapewne w. XVIII, przebudowa 1846) lub tworzenie z nawy i babinca jednego pomieszczenia (Owczary, 1653, przebudowa 1870; Banica, ok. poł. w. XVIII, przebudowa 1898);
- nieregularnością odstępów pomiędzy uskokami dachów-kopuł lub zupełnym ich zanikiem i pojawieniem się w ich miejsce ogzymsowanych załamań, co z kolei miało swe konstrukcyjne uzasadnienie z chwilą odstąpienia od kwadratu w rzucie i wydłużaniu poszczególnych części cerkwi;
- częstszym stosowaniem trójbocznego zamknięcia prezbiterium, co występowało również w ostatnich już budowlach wariantu starszego (Wójkowa, Rovné). W tym miejscu trzeba zaznaczyć.

że trójboczne zamknięcia prezbiteriów w świetle znanego materiału zabytkowego występowały również sporadycznie w wariacie starszym i to w najstarszych znanych jego przykładach (Powroźnik, 1604; Tylicz, 1743; Banica, ok. poł. w. XVIII), ale tylko po polskiej stronie Karpat;

– powszechnością występowania zakrystii, wznoszonych wspólnie z całą budowlą (w wariacie starszym zakrystie występują rzadziej, a niektóre z nich były później dostawiane).

Najstarszymi znanymi przykładami wariantu młodszego są po polskiej stronie cerkwie w Chyrowej (pomiędzy 1770-1780), Czertyżnem (1791), Pioruncie (1792) i miejscowości Krasne (najprawdopodobniej 4. ćwierć w. XVIII, o tej budowlu jeszcze dalej), zaś po słowackiej tylko trzy cerkwie spośród znanych odpowiadają tej charakterystyce (Šarišský Štiavnik, 1773; Krajná-Bystrá, 1791; Hunkowce, koniec w. XVIII).

Typ południowy, występuje po słowackiej stronie Karpat; przy obecnie zachowanym materiale zabytkowym jego granica z typem północno-zachodnim jest płynna, o wzajemnym przenikaniu się budowli. Istotne różnice pomiędzy obu typami architektonicznymi są następujące:

– obok „tradycyjnego” rzutu trójdzielnego przeważa układ dwudzielny: kwadratowe prezbiterium i prostokątna, wydłużona nawa z wewnątrz wyodrębnionym babińcem;

– wieże bezizbicowe (wyjątek stanowi izbica w cerkwi w Vyšnym Hrabovcu) lub z pozornymi izbicami, o ścianach prostych, posadowione nie na gruncie, lecz na zrębie zachodniej części nawy (wewnątrz wyodrębniony babiniec); wyjątek stanowi wieża cerkwi w Jedlince, posadowiona na gruncie i wieża cerkwi w miejscowości Krajné Čierno, której część wschodnia spoczywa na zrębie, a słupy nośne części zachodniej posadowione są na gruncie;

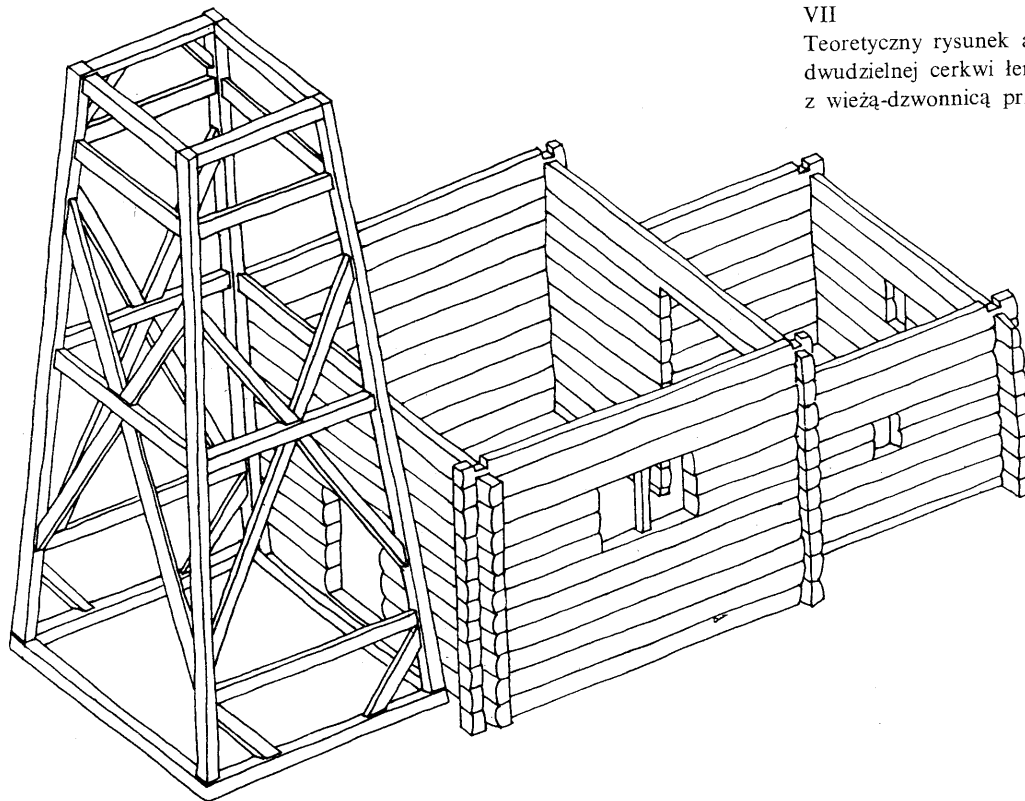
– w niektórych prezbiteriach w miejsce łamanych, zrębowych kopuł pojawiają się stropy ze zrębowymi fasetami (Korejovce);

– hełmy wież i zwieńczenia kopuł są namiotowe, zakończone cebulastymi makowicami; wyjątek stanowi hełm wieży w Šemetkovcach, identyczny z hełmami typu północno-zachodniego.

Szczegółowo datowane zabytki tego typu zamykają się w przedziale czasowym od 1752-3 (Šemetkovce) – 1764 (Korejovce); cerkiew w miejscowości Krajné Čierno datowana jest na połowę XVIII wieku, a cerkiew w Vyšnym Hrabovcu ogólnie na XVIII stulecie. Wobec szczątkowo zachowanego materiału zabytkowego, nie należy sugerować się tym przedziałem czasowym. Cerkwie tego typu były wznoszone zapewne także przed 1752-3 r. i niewątpliwie po 1764 r., zwłaszcza, że do typu południowego należy również nie zachowana cerkiew z Lipowca (1703 ?), znajdująca się po polskiej stronie Karpat, którą można uznać za „przerzut stylowy”, być może związany z pochodzeniem ludności (lub jej części, ewentualnie cieśli) przybyłej z południowych, słowackich stoków.

Typ południowo-wschodni, związany z częścią zachodniego obszaru Rusi Zakarpackiej (niegdyś zaliczony przez piszącego do typu północno-zachodniego, jako jego trzeci wariant). Elementami charakterystycznymi dla tego typu są:

- rzut dwudzielny, utworzony z czworobocznego prezbiterium i prostokątnej, wydłużonej nawy, z wewnątrz (a nie zewnątrz) wyodrębnionym babińcem; występuje tu również układ trójdzielny, ale sporadycznie; na sześć znanych zabytków tego typu tylko cerkiew z Svaljavy (1759) posiada rzut trójdzielny i prezbiterium zamknięte trójbocznie;
- wieże izbicowe, z arkadowaniem (Svaljava, Szelestovo) lub pozorną izbicą (Velké Loučky, Hlinánec, Obava), o ścianach prostych, posadowione na zrębie wydzielonego wewnątrz babińca;

VII

Teoretyczny rysunek aksonometryczny
dwudzielnej cerkwi łemkowskiej
z wieżą-dzwonnicą przystawioną do nawy

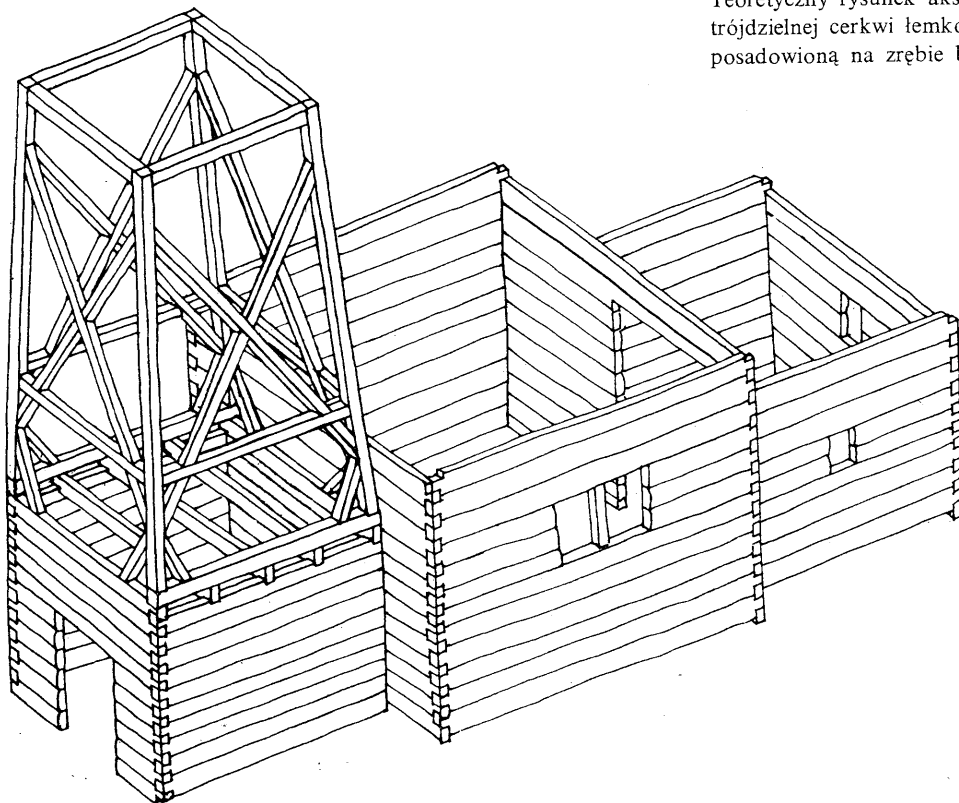
wyjątek stanowi bezizbicowa wieża cerkwi z Płoskoje, upodabniająca się przez to do wieży w typie południowym;

— dachy-kopuły o wielu załamaniach, często bez uskoków, zwieńczone pozornymi wieżyczkami sygnaturowymi, w kształcie analogicznym do baniastych zwieńczeń-helmów typu północno-zachodniego;

— szerokie słupowe podcienia otaczające „część wieżową” i nawę (niekiedy tylko od południa), których zadaszenia przechodzą na prezbiteria, wspierając się wokół nich na występujących belkach zrębu.

VIII

Teoretyczny rysunek aksonometryczny
trójdzielnej cerkwi łemkowskiej z wieżą-dzwonnica
posadowioną na zrębie babińca

Datowane zabytki tego typu mieszczą się w przedziale czasowym, który ograniczają lata 1759 (Svaljava-1791 (Ploskoje, ob. Kanora); cerkwie z Hlinánc (ob. Kunčice) i Obavy (ob. Nová Paka) datowane są ogólnie na wiek XVIII, a cerkiew z Velkich Louček (ob. Praga) na 1. połowę XVIII stulecia. Z sześciu znanych zabytków, pięć przenoszonych było na nowe miejsca (wyjątek stanowi cerkiew z Svaljavy), tracąc przeważnie wiele z autentyku.

Typ północno-wschodni (określony niegdyś przez piszącego te słowa jako „typ wschodni”), występuje na wschodnim obszarze łemkowskim po polskiej stronie Karpat. Porządkując i nieco uzupełniając charakterystykę tej „grupy-typu”, skodyfikowaną w 1969 r., można podać następujące jej cechy:

- bryła cerkwi jest bezwieżowa, natomiast wolno stojącą dzwonnice zlokalizowano na osi podłużnej cerkwi w pewnej od niej odległości;
- rzut poziomy, zasadniczo trójdzielny, przez dodanie przedsionka równej szerokości z babińcem (niekiedy też zakrystii na osi podłużnej) znacznie się wydłuża;
- wysokość zrębu wszystkich trzech podstawowych części składowych cerkwi jest jednakowa;
- prezbiterium, nawę i babiniec (niekiedy tylko prezbiterium i nawę) kryją niskie, ośmiopółowe kopuły, które schowane są pod wspólnym, jednokalenicowym i wielopółaciowym dachem i stopniowo były zastępowane przez sufity, niekiedy z fasetami;
- poszczególne części cerkwi (z pominięciem przedsionka) wieńczą okazałe, baniaste, pozorne wieżyczki sygnaturkowe;
- zewnątrz cerkiew opasują wokół dwa identyczne gzymsy: podokapowy i nadokienny (inaczej gzyms dwustrefowy); gzyms nadokienny nie jest wyprowadzony jedynie na zachodnią elewację babińca, gdyż tutaj bezpośrednio spod gzymsu podokapowego bierze swój początek pulpit dachu przedsionka;
- wolno stojące dzwonnice są konstrukcji słupowo-ramowej (przeważnie podwójnej), bezizbicowe, o ścianach pochyłych, podzielonych zadaszonymi gzymsami na trzy kondygnacje, zwieńczone hełmami zbliżonymi lub identycznymi w kształtach do pozornych wieżyczek sygnaturkowych, znajdujących się nad cerkwią.

Gdy w 1969 r. formułowano charakterystykę tego typu cerkwi łemkowskiej, liczba branych wówczas pod uwagę przykładów była ograniczona (Komańcza, Kulaszne, Rzepedź, Turzańsk). Natomiast z biegiem czasu, gdy rozpoznanie terenowe i kwerendy ikonograficzne poszerzyły znacznie ten zakres, nasunęła się konieczność wprowadzenia uzupełnień. Przede wszystkim w typie tym należy wyróżnić dwa warianty, określone roboczo jako wariant bezwieżowy i wieżowy. Najstarszym rozpoznanym przykładem wariantu bezwieżowego jest nie zachowana cerkiew z Zubeńska (1791), zaś wariantu wieżowego cerkiew w Wiśloku Dolnym (1850-1853). Występuje tu wieża

konstrukcji słupowo-ramowej, posadowiona na zrębie babińca. Zasadniczo cechy wariantu bezwieżowego odpowiadają również wariantowi wieżowemu, z pewnymi jednak odchyleniami wymagającymi podkreślenia:

- niska słupowo-ramowa wieża posadowiona jest nad zachodnią częścią babińca, w którym wewnętrznie wyodrębniony został przedsionek; jest on zatem integralną częścią zrębowego babińca, a nie jak w przykładach typu bezwieżowego (Komańcza, Rzepedź, Turzańsk) dostawionym członem konstrukcji słupowo-ramowej; taka słupowo-ramowa kruchta, równej szerokości z babińcem i wyodrębnionym w nim przedsionkiem, bywa dostawiana niekiedy do zachodnich elewacji cerkwi wariantu wieżowego (Radoszyce, 1866);

- pomimo istnienia wież posadowionych nad babińcem, cerkwiom wariantu wieżowego towarzyszą podobnie usytuowane, jak w wariantie bezwieżowym, wolno stojące dzwonnice;

- liczba gzymsów na elewacji zachodniej znacznie wzrasta, a równocześnie gzyms nadokienny na bocznych elewacjach cerkwi bywa ograniczony jedynie do nawy.

Analizując dalszy rozwój obu wariantów zauważyć można, że od około połowy XIX wieku wewnętrzne kopuły są zastępowane przez stropy, a na przełomie XIX i XX stulecia jednokalenicowy dach w wariantie wieżowym łamie się na trzy odrębne kalenice, odpowiednie dla trzech podstawowych pomieszczeń cerkiewnych, z których kalenica nad nawą jest posadowiona najwyżej. W tym też czasie wariant wieżowy przesuwają się ku zachodowi, poza łemkowski obszar wschodni. Wreszcie wolno stojące drewniane dzwonnice, pełniące w zależności od usytuowania i dojścia do cerkwi niekiedy również funkcję bramną, zastępowane bywają w 2. połowie XIX wieku przez budowle murowane.

Typ północny, schyłkowy, związany z północnymi stokami Karpat, głównie z zachodnim i środkowym obszarem łemkowskim, współczesny wariantowi młodszemu typu północno-zachodniego i wariantowi bezwieżowemu typu północno-wschodniego, jest w stosunku do pierwszego, reprezentującego wciąż jeszcze „czysty styl” cerkwi łemkowskiej formą epigonalną, a w stosunku do drugiego — mimo przeciwstawności w kształtowaniu bryły — wywodzi się z tego samego źródła inspirującego, o czym będzie jeszcze wzmianka. Typ ten charakteryzuje się:

- rzutem trójk- i dwudzielnym (w tym ostatnim rozwiązaniu nawa wydłużona, z wewnętrznie wyodrębnionym babińcem) oraz prezbiterium przeważnie zamkniętym trójbocznie, przy którym z reguły występuje zakrystia;

- wieżami izbicowymi (lub z pozorną izbicą), wokół których występują niekiedy zachaty;

- wysokością zrębu poszczególnych członów cerkwi nie zawsze zróżnicowaną (jednakowa wysokość całego zrębu występuje w cerkwiach z Królowej Górnej, Łosia w nowosądeckim, Ropicy Górnej);

- dwuspadowymi dachami o zróżnicowanych kalenicach, zawsze niższym nad prezbiterium, zakończonym przeważnie półstożkowo lub wielopołaciowo (wyjątek stanowi cerkiew w Królowej Górnej o dachu jednokalenicowym, wspólnym dla nawy i prezbiterium);
- wnętrzami krytymi stropem płaskim, niekiedy z fasetą.

Najstarsze znane zabytki odpowiadające tej charakterystyce pochodzą z ostatniego piętnastolecia XVIII wieku (Zdynia, 1786 lub 1795; Nowa Wieś, 1795), najmłodsze występują jeszcze pod koniec lat pięćdziesiątych XIX wieku (Bogusza, 1858). W tym okresie oraz w 2. połowie XIX w. podobną oprawę zewnętrzną – głównie dachy – otrzymują niektóre starsze zabytki, wówczas modernizowane i przebudowywane (Binczarowa, 1760 [?], przebudowa 1797; Przysłup, 1756, przebudowa w. XIX, może 1894; Banica, ok. poł. w. XVIII, przebudowa 1898).

W przeszłości zewnętrzne ukształtowanie wszystkich budowli zaliczanych do tego typu skłaniało do wysuwania przypuszczeń, że cerkwie te były gruntownie przekształcane i utraciły swe zrębowe kopuły; dlatego cerkwie te wymagają przeprowadzenia szczegółowych badań architektonicznych i ostatecznego, na podstawie tych badań, rozwarstwienia poszczególnych budowli.

Oczywiście nie wszystkie drewniane cerkwie z łemkowskiego obszaru osadniczego, zachowane lub znane z przekazów ikonograficznych, dadzą się ująć w schematy wyżej omówionych typów i ich wariantów. Dokonany przegląd i klasyfikacja materiału zabytkowego wykazały, że im bliżej połowy ubiegłego stulecia, tym szybciej zanika „czysty” styl cerkwi łemkowskiej, reprezentowany wówczas już tylko przez młodszy wariant typu północno-zachodniego. Wariant starszy tego typu, jak również typy południowy i południowo-wschodni, zaniknęły wcześniej, bo już pod koniec XVIII wieku. Do tych dwóch ostatnich typów z południowych stoków karpackich nie ma zresztą zachowanych innych przykładów – starszych i młodszych – nad XVIII stulecie. Wydaje się więc, że wówczas właśnie, tzn. pod koniec XVIII, czy też na przełomie XVIII i XIX wieku, wyszło nagle źródło miejscowej tradycji i inspiracji architektonicznej, lub inaczej, że zmienił się smak i gust twórców i odbiorców po obu stronach karpackiego grzbietu. Natomiast tradycja budowlana była wciąż jeszcze żywa po północnej stronie, co w konsekwencji doprowadziło do wytworzenia się tutaj młodszego wariantu typu północno-zachodniego, a obok niego do powstania równoległe, chociaż wywodzącego się z odmiennych inspiracji aniżeli rodzime i miejscowe – typu schyłkowego. Około połowy XIX wieku sytuacja jakby ponownie się powtórzyła na zmniejszonym już, bo tylko północnym obszarze występowania cerkwi łemkowskich. Twórcy poszli ponownie na techniczną łatwinę budowlanego wykonawstwa lub raczej uczynili na tej drodze kolejny wyraźny krok. Łączyło się to także z gorszym materiałem budowlanym, jakim stopniowo dysponowali cieśle, zmniejszającymi się umiejętnościami tradycyjno-budowlanymi, dającymi w rezultacie gorsze wyniki wykonawcze. Odbiorcy zaś nie oponowali, zwłaszcza że „nowe” w architekturze cerkiewnej poczęło przychodzić na północny obszar łemkowski nie tylko pod wpływem ogólnych przemian

stylowych, występujących w XIX stuleciu, ale też wraz z przenikającymi na ten obszar „nowinkami” natury społecznej, politycznej i wyznaniowej. Nie można też pominąć odgrywającego już wówczas poważną rolę procesu asymilacyjnego ludności łemkowskiej na rzecz etnicznie silniejszych i napierających żywiołów: słowackiego na Słowacji, ruskiego w Polsce i na Rusi Zakarpackiej. Dlatego w nowym guście wznoszono w XIX stuleciu na obszarze łemkowskim nie tylko nowe świątynie, ale przekształcano również dawniejsze (np. Śnietnica, Przysłop), a niektóre tak dokładnie, że obecnie o ich pierwotnym wyglądzie mogłyby może dać pojęcie jedynie szczegółowe badania architektoniczne (Męcina Wielka, Doliny).

W 2. połowie XIX wieku i pierwszym czterdziestoleciu bieżącego stulecia drewno, zwłaszcza na północnym obszarze łemkowskiego osadnictwa, było wciąż jeszcze budulcem powszechnie stosowanym. Wznoszone w tym okresie drewniane świątynie posiadają bądź charakter epigonalno-łemkowski, prezentując tradycyjny układ, połączony w części z nowymi tendencjami w architekturze cerkiewnej, bądź są kontynuacją rozwiązań z 1. połowy XIX wieku, opartych świadomie na tradycji łemkowskiej. Do kierunku pierwszego należą cerkwie w Złockiem (1867-72) i Czyrnej (1892). Obie świątynie zachowują tradycyjne izbicowe wieże (w Złockiem izbica jest pozorna) oraz zasadę wieńczenia wszystkich członów cerkwi analogicznymi pozornymi wieżyczkami sygnaturkowymi. Ponadto cerkiew w Czyrnej zachowuje tradycyjny układ trójdzielny, z nawą szerszą i wyższą, ale cerkiew w Złockiem założona została na obcym już dla tego obszaru i po raz pierwszy zastosowanym rzucie krzyża. Wprawdzie nawy obu świątyń nakryte są kopułami, ale nie są to już łemkowskie zrębowe kopuły namiotowe, lecz stylowo i konstrukcyjnie odmienne, o czasach półkolistych, podwyższonych, charakterystyczne dla innych obszarów architektury cerkiewnej: w Złockiem jest to ośmiopolowa kopuła na takimże tamburze, w Czyrnej — beztamburowa. Do tej grupy zaliczyć również można nie istniejącą już cerkiew z Mszany Dolnej, wzniesioną w 2. połowie XIX w., w której obserwuje się obok tradycyjnych elementów łemkowskich (m.in. baniaste pozorne wieżyczki sygnaturkowe) wpływy ówczesnego, w znacznym stopniu kosmopolitycznego, budownictwa uzdrowskiego. Do kierunku drugiego — opartego na tradycji łemkowskiej — należą cerkwie w Krynicy (1857-8), Słotwinach (1887), czy najpóźniejsza realizacja łemkowskiego typu schyłkowego, jakim jest cerkiew w Wawrze z lat 1937-9.

Obok omówionych wyżej cerkwi, wznoszono wówczas również szereg drewnianych świątyń o wyrazie plastycznym obcym dla obszarów łemkowskich. Były to albo próby przeniesienia budowli charakterystycznych dla innych obszarów (np. Krzywa, 1924-6; trójdzielna, z kopułą i tamburem nad nawą oraz wielkimi wieżyczkami w kształcie kopuły nad babińcem i prezbiterium), albo próby wprowadzenia form ukraińskiego stylu narodowego, czy to z okresu jego poszukiwań (Kamianna, 1892; na rzucie zbliżonym do krzyża z wysoką kopułą na skrzyżowaniu i czterema wieżyczkami na ramionach — nawiązanie do rosyjskiego pięciogłowia), czy też z okresu

późniejszego, już wypracowanego stylu, opartego na tradycji i wzorcach cerkiewnej architektury huculskiej (Gładyszów, 1938).

Z kolei na obszarze łemkowskim na Słowacji po okresie zastoju budowlanego w ciągu ubiegłego stulecia, gdzie tylko sporadycznie wznoszono nowe drewniane świątynie (np. cerkiew w miejscowości Krivé, 1826), co spowodowane było m.in. nasyceniem tego obszaru cerkiewiami zbudowanymi w XVIII wieku, nastąpił w latach 1918-30 wzmożony ruch budowlany, związany ze zniszczeniami spowodowanymi w czasie pierwszej wojny światowej oraz klęskami żywiołowymi. W tym krótkim okresie wzniesiono szereg nowych budowli, z których 10 jest znanych, bądź jako zachowane, bądź z przekazów ikonograficznych. Świątynie te nie mają jednak już nic wspólnego z miejscową tradycją łemkowskiej drewnianej architektury cerkiewnej. Ich różnorodne rzuty, przeważnie jednak dwudzielne lub jednoprzestrzenne, zamknięte od wschodu trój- lub wielobocznie, z wydzielonym od zachodu wewnątrz babiniec, zdradzają powinowactwo z grupą cerkiewnej architektury, zlokalizowanej w rejonie Humenné na południowo-wschodniej Słowacji. Związek ten pomiędzy dwoma rozdzielonymi między sobą obszarami architektury cerkiewnej widoczny był już w rzucie i bryle cerkwi z miejscowości Krive (1826), czy jeszcze pełniej w cerkwi z Matysovej, pochodzącej rzekomo z 2. połowy XVIII w. i gruntownie przebudowanej (lub nowo wzniesionej) w 1833 r. Natomiast bryłę ujednoliconą na inną modę, jakby komponowaną pod wpływem tego co się działo w ubiegłym stuleciu na północnych stokach Karpat, posiada niewielka grupa cerkwi z pierwszej połowy lat dwudziestych (Hutka, 1923; Varadka, 1924; Vyšný Komárnik, 1924). Posiadają one wspólny, jednokalenicowy dach dla całej budowli oraz wieżę (różnej wysokości i smukłości) od zachodu. Dach wieńczą pozorne wieżyczki sygnaturkowe, odpowiadające nawie i prezbiterium. Najbardziej łemkowski charakter ma cerkiew z Vyšného Komárnika, trójdzielna, z wprowadzonymi nad nawą i prezbiterium namiotowymi kopułami, ukrytymi pod wspólnym dachem, oraz z wieżą o nieco pochyłych ścianach i baniastym helmie.

Późno, bo dopiero na początku lat trzydziestych bieżącego stulecia dotarły tutaj pewne echa ukraińskiego stylu narodowego, wyrażające się w przebudowie cerkwi w miejscowości Dobroslava, dokonanej w 1932 r., a polegającej na przekształceniu trójdzielnego układu na plan krzyża greckiego.

Osobne wreszcie zagadnienie stanowią powstające na obszarze łemkowskiego osadnictwa od końca ubiegłego stulecia drewniane cerkwie prawosławne, tzw. czasowne. Tylko wyjątkowo niektóre z nich nawiązywały do tradycyjnego stylu łemkowskiego, jak na przykład nie istniejąca już cerkiew w Kotaniu (w. XIX) lub zachowywały jedynie pewne jego elementy, przede wszystkim wieże (nie istniejąca cerkiew w Czarnem, w. XX). Pozostałe świątynie prawosławne nie miały ustalonego wzorca, dlatego ich bryły miały wyraz różnorodny (Bartne), przeważnie mało intere-

sujący. Na tym tle wyróżnia się cerkiew z Niżnego Komárnika (1938) na Słowacji, trójdzielna i trójkopułowa, nie mająca stylowego odpowiednika w miejscowej architekturze cerkiewnej, dla której inspiracją były niewątpliwie tego typu cerkwie z południowych obszarów Polski w granicach sprzed 1939 r.

Na osobne i dokładniejsze omówienie zasługują dwie cerkwie położone już poza obszarem łemkowskiego osadnictwa, znane tylko z pojedynczych przekazów ikonograficznych.

Cerkiew z miejscowości Krasne, powyżej Krosna, wzniesiona na obszarze niewielkiej enklawy osadniczej (7 wsi i przysiółek), której mieszkańcy nazwani zostali przez etnografów mianem Zamieszańców (zamiszanji narid), ze względu na znaczne nasycenie wpływami polskimi, posiada zewnętrzną szatę na tyle łemkowską, że od razu może być zaliczona do cerkwi łemkowskiej grupy etnograficznej. Ten właśnie zewnętrzny wygląd pozwolił na identyfikację jedyne zdjęcia tej cerkwi, które przez wiele lat mylnie określone, jako kościół łaciński z miejscowości Krasne w ciechanowskim, przeleżało w materiałach archiwalnych. Analiza stylistyczna tej kultowej budowli, taka, jaka jest możliwa na podstawie fotografii, pozwala łączyć czas budowy cerkwi z 2. połową XVIII wieku, najpewniej z jego ostatnią ćwiercią. Obok cech łemkowskich, takich jak łamane kopuły założone nad poszczególnymi członami trójdzielnej budowli, wieży nad babińcem oraz zewnętrznego detalu architektonicznego i ogrodzenia cmentarza cerkiewnego, występują tutaj również znamiona łacińskiego otoczenia. Widoczne jest ono w odmiennie potraktowanej wieży i wieżyczce na sygnaturkę, tym razem autentycznej, a nie pozornej, zapewne jednak nieco późniejszej w stosunku do budowli. Właśnie kształt sześciobocznej wieży, osłoniętej gontowym płaszczem i wyrastającej z gontowych połąci dachowych, a przy tym przysadzistej i zwieńczonej przysadzistą arkadową latarnią z namiotowym sześciopółciowym hełmem, nasuwa pewne skojarzenia z innymi budowlami kultowymi okolicy, jakimi są łacińskie kościoły w niedalekiej krośnieńskiej Bóbrce (nie zachowany) oraz dalszych gorlickich Rożnowicach (d. Rozenbark), pochodzące z 2. połowy XVIII stulecia (Rożnowice 1756; Bóbrka 1768). Ta bezwzględnie łemkowska cerkiew „od Zamieszańców” — lokalnej grupy etnograficznej, która, jak pisze Roman Reinfuss „z punktu widzenia etnograficznego nie została (...) zbadana i opisana” jest ciekawym przyczynkiem do rozważań nad kulturalnymi aspektami tej grupy i jej ewentualnymi powiązaniem z Łemkami.

Trzeba tutaj poruszyć jeszcze jeden aspekt związany z tą budowlą. Gdyby w przyszłości okazało się, że cerkiew w miejscowości Krasne została rzeczywiście wzniesiona w 1760 lub 1766 r., to wówczas byłaby ona najstarszym znanym przykładem wariantu młodszego typu północno-zachodniego łemkowskiej cerkwi i wyprzedzałaby nieco moment pojawienia się pozostałych przykładów tego typu, a przy tym ujawniającego się poza obszarem zwartego osadnictwa łemkowskiego. Ale nie ma w tym żadnej sprzeczności, zwłaszcza wobec reliktywno zachowanego materiału zabytkowego. Omawiany bowiem wariant mógł się przecież kształtować poza zasięgiem

łemkowskiego obszaru. Właśnie w warunkach „zamieszanej kultury” mogły się znaleźć odpowiednie bodźce do jego kształtowania (choćby powszechnie już wówczas stosowane w kościołach łacińskich prostokątne, wydłużone pomieszczenia), zwłaszcza że cerkiew z miejscowości Krasne nie jest w pełni dopracowanym przykładem. Stąd, od „Zamieszkańców” mógł się następnie ten wzór rozszerzać powoli na północne stoki Karpat, a to wymagało już pewnego czasu.

Z kolei cerkiew ze Szlachtowej jest również położona poza obszarem łemkowskim, na terytorium genetycznie ruskiej grupy etnograficznej, nazwanej przez Romana Reinfussa Rusią Szlachtowską. Obejmuje ona obok Szlachtowej trzy dalsze wioski: Jaworki, Białą i Czarną Wodę. Wspomniany badacz stwierdza, że mieszkańcy tych wiosek odcięci „grzbietami gór, nie utrzymują z Łemkami nadpoprzedzkimi prawie żadnych kontaktów, różnią się bardzo silnie pod względem kulturalnym od Łemków”, a etnograficznie grupa ta „zbliżona jest najbardziej do mieszkańców wsi ruskich, porożrzucanych na północno-wschodnim Spiszu”. Obecne cerkwie murowane, które znajdują się w Szlachtowej i Jaworkach (w Białej i Czarnej Wodzie cerkwi nigdy nie było) nie mają nic wspólnego z miejscową tradycją. Cerkiew szlachtowska z 1909 r. oparta jest na wzorcach rosyjskiej architektury cerkiewnej tego okresu, a cerkiew jawornicka z 1798 r. na administracyjnych wzornikach austriackich i nie wiadomo jak wyglądała jej drewniana poprzedniczka. Pozostaje zatem rysunek cerkwi ze Szlachtowej wykonany przez Tadeusza Mokłowskiego przed 1912 r. (może nawet przed 1909 r., gdy ukończono budowę nowej, a starą zapewne rozebrano), na którym widać dwudzielną budowlę z prostokątną nawą i węższym oraz znacznie niższym, zamkniętym trójbocznie prezbiterium. Przy nawie od zachodu znajduje się izbicowa wieża konstrukcji słupowo-ramowej o ścianach pochyłych, a od południa kruchta. Dachy dwuspadowe są zakończone od wschodu nad nawą stromą połacią, nad prezbiterium wielobocznie, z czworoboczną wieżyczką na sygnaturkę nad nawą i niewielką cebulastą makowicą nad prezbiterium. Hełm wieży o charakterze dzwonowatym. „Cerkiew ta – jak pisali Kazimierz i Tadeusz Mokłowscy – niczym nie różni się od polskich kościołków drewnianych”. Można dodać, że była ona wpisana w podbeskidzką krajobraz tak, jakby to był podhalański kościół o bryle Grywałdu z typową „podhalańską” kruchtą, wziętą z kościoła w Dębnie. Jedynymi narzucającymi się elementami łemkowskim są łamane w dolnej partii połacie dachu prezbiterium, cebulaste makowice nad wieżyczką sygnaturkowej i prezbiterium oraz ornamentyka podokapowa.

Mokłowscy twierdzą, że cerkiew szlachtowska była przekształcona, a polegało to na przesunięciu wieży, przedłużeniu nawy i zmianie nad nią dachu z kopuły namiotowej na dwuspadowy. Właśnie sygnaturka ma być zakończeniem pierwotnej formy dachu. Nie podają jednak na czyn opierają swój sąd i nie wyjaśniają czy pod dwuspadowym dachem odnaleźli pozostałości konstrukcyjne pierwotnego. Stwierdzają tylko, że „pierwotnie [cerkiew] miała nawę krótszą, sięgała tylko miejscy pierścienia, gdzie się obecnie znajduje boczny przedsionek. Dwie łaty, umacniające w tym miejscu ściany

wskazują, gdzie zaczęło się nowe dobudowywać, po poprzednim odsunięciu wieży na dzisiejsze miejsce". Miałaby więc cerkiew szlachecka według tego opisu bryłę cerkwi łemkowskiej. Niestety, pozostał nam jedynie rysunek tej budowli, nie można więc przeprowadzić badań, ani zweryfikować stwierdzeń Mokłowskich. Same natomiast łaty, czyli w tym wypadku lisice, nie muszą wcale świadczyć o przedłużeniu nawy. Lisicami bowiem często wzmacniano zrębowe ściany niezależnie od tego czy je przedłużano, czy też nie czyniono tego. Wydaje się raczej, że takie stanowisko nasunęła badaczowi świadomość bliskiego zasięgu zwartej grupy cerkwi łemkowskich, podjął więc próbę „dopasowania” do ich wyglądu szlacheckiej świątyni. Bardziej prawdopodobne jest, że cerkiew w Szlachtovej odcięta grzbietami górskimi od osadnictwa łemkowskiego, będąc zarazem najdalej wysuniętą na zachód po polskiej stronie Karpat przedstawicielką cerkiewnych budowli kultowych, otoczona od północy, zachodu a nawet częściowo od południa świątyniami łacińskimi, przybrała od samego początku znany z rysunku wygląd, wzorowany na architekturze kościelnej w jej najbliższej „podhalańskiej” redakcji.

Warto też kilka słów poświęcić jeszcze innej lokalnej grupie etnograficznej, wyodrębnionej z Łemków i nazwanej przez Romana Reinfussa Wengrinami (lub Wengrincami). Zajmują oni wyłącznie dwie wioski: Dubne i Leluchów, a znajdujące się tutaj drewniane cerkwie należą do klasycznego łemkowskiego typu północno-zachodniego, ukształtowanego w redakcji wariantu młodszego. Odrębności kulturowe tej niewielkiej lokalnej grupy etnograficznej, dzielące ich od Łemków, nie przeszkadzały im przyjmować „łemkowskiego sposobu” budowy cerkwi.

Badania nad architekturą sakralną, jednym z bardziej charakterystycznych elementów kultury materialnej i zarazem duchowej, mogą być przydatne w badaniach etnograficznych dla określenia zasięgu występowania lokalnych i wyższego rzędu grup etnograficznych. Jest to wprawdzie tylko jeden z elementów w zespole charakterystycznych cech kulturowych danej grupy etnograficznej, ale przecież jeden z ważniejszych wyznaczników. Problem ten był roboczo poruszany przez piszącego te słowa już w 1971 r. na wspomnianej uprzednio międzynarodowej konferencji w Smolenicach na Słowacji, poświęconej zagadnieniom kultury regionu karpackiego. Zdają się to potwierdzić odnotowane powyżej spostrzeżenia odnośnie do kilku cerkwi związanych z lokalnymi grupami etnograficznymi Zamieszkańców, Rusinów Szlacheckich i Wengrinów. Znane cerkwie na terytorium Zamieszkańców: łemkowska cerkiew z miejscowości Krasne i na innym schemacie oparta cerkiew z Oparówki (obie nie zachowane), podkreślają ustalony przez etnografów mieszany charakter kultury tej grupy etnograficznej. Natomiast cerkiew ze Szlachtovej (nie datowana), a być może również drewniana poprzedniczka obecnej murowanej z Jaworek, miała tylko niewielkie, „po sąsiedzku” uzyskane naleciałości łemkowskie, odbijając swym wyglądem w sposób zasadniczy od łemkowskiej architektury sakralnej i ulegając zdecydowanie wpływom łacińskim. Z kolei cerkwie Wengrinów, identyczne w swym przestrzennobryłowym ukształtowaniu z cerkwiemi Łemków, zdają się w pierwszej

chwili świadczyć przeciwko odrębności Wengrinów od łemkowskiej grupy etnograficznej. Dopiero zapoznanie się z pełniejszą analizą całokształtu kultury obu grup, przeprowadzoną przez Romana Reinfussa, wskazuje na znaczne ich zróżnicowanie i ostrzega przed pochopnym wyciąganiem wniosków oraz potwierdza sformułowaną przez etnografów zasadę, że o przynależności jakiegoś, nawet najmniejszego obszaru do konkretnej grupy etnograficznej, świadczyć może nie pojedyncza cecha, lecz ich zespół.

Niemniej pojedyncze zjawisko kulturowe, jakim jest budowla kultowa, w omawianym przypadku drewniana cerkiew, tak a nie inaczej ukształtowana, może być, jak stwierdzono wcześniej, elementem pomocniczym w badaniach określających zasięg występowania poszczególnych grup etnograficznych, choćby jedynie na zasadzie konkretnego sygnału badawczego. Przykładem zaś takiego bodźca wskazującego potrzebę dodatkowych badań, może być łemkowska cerkiew w miejscowości Sieniawa z 1874 r. Zabytek ten, położony poza wytyczonymi granicami zwartego łemkowskiego zasięgu osadniczego, od którego oddziela go miejscowość Głębokie, wzniesiony został w wariantcie bezwieżowym typu północno-wschodniego cerkwi łemkowskich. Szczegółowsze przebadanie tej miejscowości pod względem etnograficznym ujawniłoby może, że Sieniawa stanowi niewielką wyspę łemkowską w rodzaju wymienionych przez Romana Reinfussa wysp z okolic Symbarku, takich jak Doliny, Nadzajzie i Szklarki.

Podsumowując powyższe rozważania stwierdzić przede wszystkim trzeba istnienie w ciągu XVIII stulecia dojrzałej i już rozwiniętej formy czystych stylowo cerkwi łemkowskich na polskich, słowackich i zakarpaccich stokach Karpat (typy: północno-zachodni wariant starszy, południowy, południowo-wschodni). Zachowane przykłady wcześniejsze, sprzed XVIII stulecia, świadczyć mogą, że cerkwie w ten sam sposób ukształtowane istniały również przez cały wiek XVII, chociaż zachowało się ich tak niewiele. Istniały one niewątpliwie na północnych polskich stokach Karpat (Powroźnik, Owczary, Kwiaton, Pętna) i to w większej liczbie, aniżeli do dziś zachowane. Zapewne również było ich więcej niż jeden Bodružal po słowacko-węgierskiej stronie. Z kolei zanik „klasycznej” bryły łemkowskiej cerkwi następuje pod koniec XVIII wieku na przestrzeni 4. ćwierci tego stulecia. Jedynie na północnych polskich stokach Karpat, gdzie budowlana tradycja łemkowska okazała się być silna, „klasyczna” cerkiew trwa jeszcze przez kolejne pół wieku, ale już w formie zredukowanej, w postaci wariantu młodszego typu północno-zachodniego. Równocześnie z tym wariantem, pod wpływem tradycji, wykształcają się nowe formy (typ północno-wschodni) czy też formy schyłkowego typu na stokach północnych. Formy te trwają po 2. połowę XIX stulecia, a sporadycznie pojawiać się będą do czasu drugiej wojny światowej. To „odżywianie” schyłkowych form łemkowskich miało niewątpliwie swój związek ze stopniowo wzrastającym napięciem religijnym na tym obszarze (tzw. wojna religijna pomiędzy unitami i prawosławnymi). Jej wynikiem, ale już w innej sferze działań, było powołanie w 1934 r. odrębnej Apostolskiej

Administracji Łemkowskiej. Ale pomimo sporadycznych nawrotów do tradycji, w 2. połowie ubiegłego wieku następuje zdecydowany kres drewnianej cerkwi łemkowskiej. Pojawiać się też będą pojedyncze, epigonalne już realizacje, zaś „nowe”, bez względu na ocenę tego zjawiska, zacznie usadawiać się na tym obszarze coraz powszechniej, dając odmienne rozwiązania i skazając jednolity dotychczas, jakby schematyczny obraz łemkowskich z drewna wznoszonych budowli kultowych, katolickiego Kościoła Wschodniego na tych obszarach.

Rozdział piąty

Dotychczasowe badania nad genezą cerkwi łemkowskich. Układy dwu- i trójdzielne. Bryły cerkwi łemkowskich i bojkowskich. Wieża-dzwonnica. Przekazy ikonograficzne. Geneza typów północno-wschodniego i północnego, schyłkowego oraz łemkowskie cerkwie murowane. Latynizacja. Fundatorzy i budowniczowie. Uwagi końcowe

Geneza cerkwi łemkowskich nie została dotąd wyjaśniona. Podobnie nie wyjaśnione są genezy innych regionalnych odmian drewnianej architektury cerkiewnej, zwłaszcza sąsiadującej z cerkwiami łemkowskimi etnograficznej grupy bojkowskiej oraz osiadłej również na północnych stokach Karpat, niezwykle interesującej i zagadkowej pod względem przestrzennego ukształtowania, cerkwi huculskiej grupy etnograficznej. Nie jest pewne, czy genezy obu tych grup uda się kiedykolwiek w sposób jednoznaczny wyjaśnić, wobec braku starszego nad wiek XVIII materiału zabytkowego, skąpych przekazów ikonograficznych oraz rozproszonych lub nie opracowanych i praktycznie niedostępnych materiałów archiwalnych. Sytuacja badawcza jest o tyle jeszcze skomplikowana, że początki dziejów, a tym samym geneza poszczególnych wielkich kręgów kulturowych drewnianej architektury cerkiewnej, o których była już wcześniej mowa, nie jest również w sposób zadowalający wyjaśniona. Dotyczy to przede wszystkim najbardziej z omawianym tematem związanego kręgu kulturowego południowo-wschodniego (Polski Przedrozbiorowej), tzn. ściślej układu trójdzielnego jedno- i trójkopułowego drewnianej cerkwi ruskiej (rusińskiej). Wprawdzie na temat tego układu pisano już sporo i wiele stawiano najprzeróżniejszych hipotez (wymienienie ich zabrałoby wiele stron), to problem ten jest wciąż jeszcze otwarty. Podobnie wygląda sytuacja w odniesieniu do cerkwi południowego, bałkańskiego kręgu kulturowego, zwłaszcza najbardziej z omawianym tematem związanych cerkwi siedmiogrodzkich.

Dlatego obecna próba zwrócenia uwagi na niektóre aspekty związane z genezą cerkwi łemkowskiej, jej poszczególnych typów i wariantów, a także na początkowe, osnute mgłą zapomnienia, dzieje tej odmiany architektury cerkiewnej, może mieć jedynie charakter roboczej interpretacji pewnych zjawisk, którą w przyszłości niewątpliwie trzeba będzie jeszcze poprawiać.

Autorzy, którzy w przeszłości podejmowali problematykę drewnianej łemkowskiej architektury cerkiewnej, czy też jedynie ją sygnalizowali niewielkimi wzmiankami, jeśli ustosunkowywali się do genezy tego zjawiska, jakim jest drewniana cerkiew łemkowska, to czynili tę rzecz w sposób

najogólniejszy. Podkreślano jedynie pewne współdziałające ze sobą czynniki, które miały wpłynąć na powstanie drewnianej cerkwi łemkowskiej. Sformułowane zostały przez Zofię Chruściel-Jamrugiewicz w sposób następujący: 1. tradycyjne zasady bizantyjskiego założenia cerkiewnego; 2. wpływy drewnianego budownictwa zachodnio-łacińskiego (ujmowane, jako latynizacja łemkowskiej architektury cerkiewnej); 3. głęboko zakorzeniona tradycja ludowego budownictwa drewnianego. Te trzy podstawowe czynniki są podkreślane przez badaczy różnych grup etnicznych, z różnym też akcentem, raz słabszym, raz silniejszym, ale jak to już podkreślano – w sposób ogólny i nie dopracowany. Spośród tych trzech czynników tylko zagadnienie wpływów architektury kościelnej doczekało się nieco szerszego omówienia, jako „latynizacja stylu cerkiewnego na Łemkowszczyźnie”, przy czym wypowiedź ta dotyczyła jedynie północnych stoków karpackich.

W przeszłości na temat genezy cerkwi łemkowskich wypowiedział się zdecydowanie właściwie tylko jeden badacz, a jego opinia w jakimś sensie zaciążyła na całe lata nad tym zagadnieniem. Wołodimir Siczyński po raz pierwszy stanowisko swoje sformułował w 1927 r. z okazji rozprawy poświęconej cerkwiom bojkowskim, a powtórzył je ponownie w 1940 r. w publikacji książkowej o drewnianych budowlach w karpackim regionie, oraz w pracy o sztuce ukraińskiej wydanej w Nowym Jorku w 1956 r. Już w pierwszej wypowiedzi stwierdził, że łemkowsko-barokowe cerkwie (nawiązanie do klasyfikacji W. R. Załozieckiego, której się sprzeciwia) całą osnową, wewnętrznymi przestrzennymi formami i konstrukcją całkowicie wskazują na swe bojkowskie pochodzenie. Zaliczył więc do cerkwi bojkowskich wszystkie cerkwie uznawane przez innych badaczy za łemkowskie z obszarów Słowacji, Rusi Zakarpackiej i Polski. Obok trójdzielnego planu, podstawowym wspólnym elementem są piramidalne (pagodowe) dachy, jak je nazywa wieże, które w „łemkowskich” cerkwiach zostały zdaniem Siczyńskiego znacznie uproszczone. Wprawdzie w późniejszej o trzynaście lat publikacji wspomniany badacz, omawiając obszerniej poszczególne odmiany cerkwi w Karpatach wymienia również cerkwie łemkowskie, ale na początku swej wypowiedzi podtrzymuje wcześniejszy pogląd, potwierdzając, że cerkwie łemkowskie nie tworzą własnego typu budowli, lecz cała ich forma jest bojkowska.

Zbliżoną sugestię, niezależnie od Siczyńskiego, wysunął w 1968 r., na podstawie wstępnych oględzin niektórych cerkwi Ryszard Brykowski, stwierdzając, że nad babińcami „obecnie wtopionymi w wieżę istniało osobne przykrycie”, a dach babińca był zawsze niższy w stosunku do dachu nawy. „Nie wydaje się zbyt dużym ryzykiem — pisałem — wysunięcie przypuszczenia, że cerkwie łemkowskie pierwotnie wież nie miały. Pojawiają się one przy nich dopiero zapewne w ciągu wieku XVIII lub może nawet... z końcem tego stulecia. Zatem babiniec początkowo przykryty był dachem zapewne analogicznym jak nad prezbiterium czy nawą (mógł to być również dach dwuspadowy), a bryty cerkwi łemkowskich zbliżały się w ogólnym wyrazie plastycznym do... cerkwi bojkowskich”.

Również Roman Reinfuss w artykule z 1969 r., rozważając sposób budowy cerkwi łemkowskich

i formę jej łamanych dachów, przyjął za prawdopodobne pochodzenie cerkwi łemkowskich od odmiany bojkowskiej.

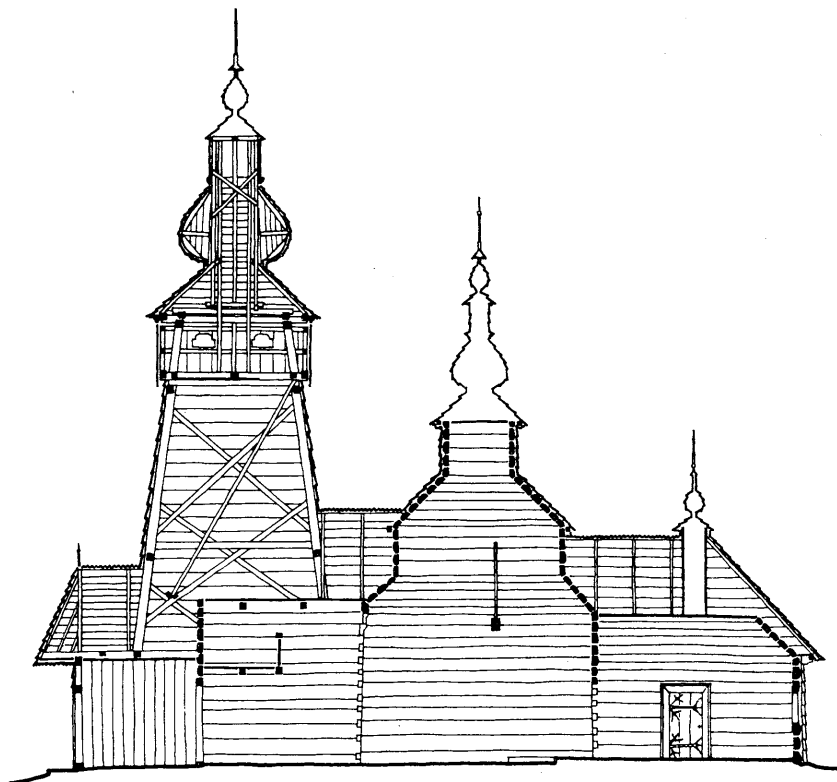
W ślad za powyższymi sformułowaniami podobny pogląd na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych bieżącego stulecia wyrażali również Stanisław Michalczuk i Czesław Kielboń, autorzy kilku wspomnianych uprzednio studiów historycznych o cerkwiach łemkowskich. Czesław Kielboń, który w 1970 r. opracował studium cerkwi w Świątkowej Małej, wychodząc z założenia, że obecna cerkiew wzniesiona przed 1775 r. otrzymała dopiero z końcem XIX lub na początku XX wieku wieżę-dzwonnicę, wykonał nawet rekonstrukcję rzekomego pierwotnego wyglądu cerkwi. Wygląd ten odpowiada wyżej przytoczonemu opisowi i jest analogiczny do najprostszej bezwieżowej cerkwi bojkowskiej, jaką współcześnie reprezentuje zachowana cerkiew ze Smolnika k. Lutowisk.

Na obecnym etapie badań problem ten wydaje się jednak bardziej skomplikowany, dlatego obecnie autor już tak jednoznacznie nie formułowałby swego poglądu na ten temat.

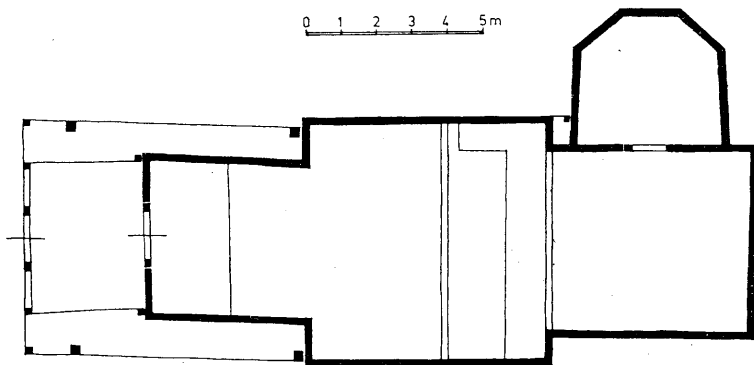
Genezę bowiem cerkwi łemkowskich należy rozpatrywać przynajmniej w dwóch osobnych, a zarazem ze sobą połączonych aspektach: w odniesieniu do rzutu oraz bryły związanej integralnie z wieżą, która nadawała i nadaje ton całej bryle i jest najistotniejszym elementem stylowego rozpoznania, chociaż nie dotyczy wszystkich typów i wariantów cerkwi łemkowskiej. Gdyby udało się odpowiedzieć na szereg pytań związanych z genezą izbicowej wieży, niewątpliwie wyjaśniłoby to również problem genezy cerkwi łemkowskiej. Ponownie więc znaczenia nabierają od dawna formułowane przez Franciszka Strzałkę pytania dotyczące i genezy słupowo-izbicowej wieży-dzwonnicy i momentu „zrośnięcia się” jej z budowlą kultową — kościelną i cerkiewną.

Najistotniejsze jednak pytanie dotyczy już zrośniętych z cerkwią izbicowych wież-dzwonnic, występujących przy najstarszych zachowanych cerkwiach łemkowskich (Powroźnik, Owczary, Bodrużał, Kwiaton, Pętna, Tylicz i inne). Problem polega na znalezieniu odpowiedzi na pytanie, czy rzeczywiście wieże-dzwonnice istniały przy tych budowlach już od początku, czy powstały one dopiero w XVIII stuleciu, a dokładniej w jego 4. ćwierci, względnie wzniesione zostały w tym czasie na wzór poprzednich.

Jaki jest zatem czas budowy wież-dzwonnic owych pięciu wspomnianych najstarszych w Polsce cerkwi łemkowskich? Obecna wieża-dzwonnica cerkwi w Kwiatoniu (cerkiew pochodzi przypuszczalnie z 2. poł. w. XVII) była remontowana lub została zbudowana w 1743 r. Podobnie wieża cerkwi powroźnickiej (sama cerkiew istniała w 1604) była remontowana lub na nowo wzniesiona w 1778 r. Przypuszczalnie w 1780 r. została wzniesiona wieża cerkwi w Tyliczu (cerkiew z 1743), ale jest to tylko przypuszczenie, nie poparte źródłowo. Tak samo nie jest poparty źródłowo czas budowy wieży-dzwonnicy w Pętnej, który łączy się z budową cerkwi w 1700 r. Jedyną pewną datą jest rok 1783, w którym zbudowana została wieża-dzwonnica cerkwi w Owczarach (nawa z 1653, prezbiterium z zakrystią 1701, obecny babiniec 1870). Gdyby nawet

0 1 2 3 4 5m

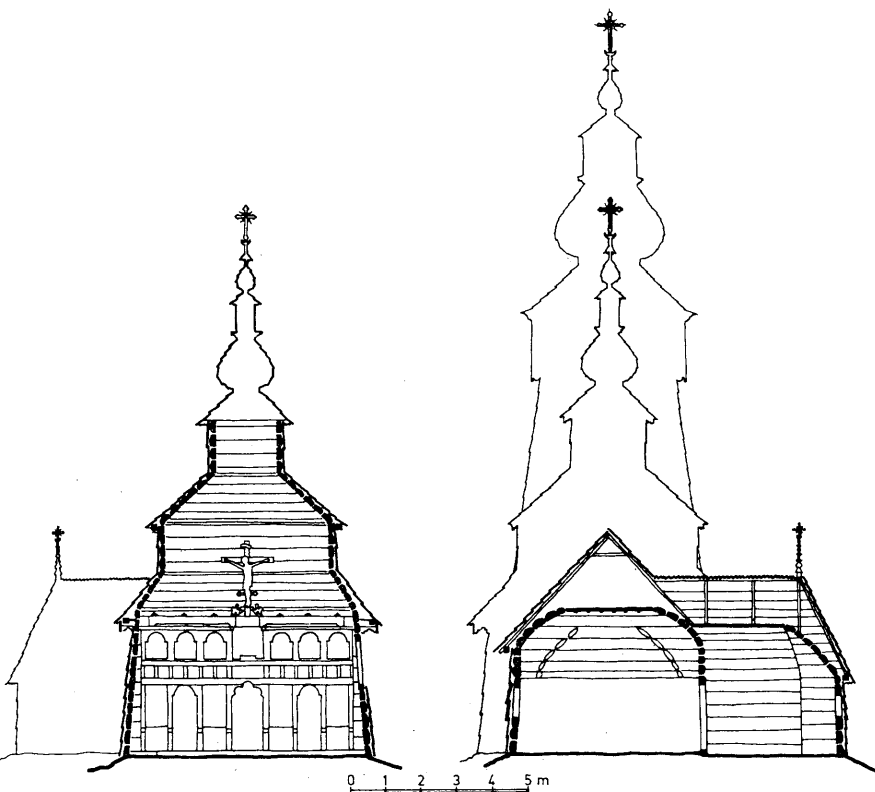
IX
Powroźnik, Polska.
Cerkiew par. gr.-kat.;
istniała 1604;
rzut poziomy
i przekrój podłużny

przyjąć, że wszystkie omawiane daty związane z poszczególnymi wieżami-dzwonnicy są właściwe, to w dalszym ciągu nie wiadomo, czy wcześniej przy tych cerkwiach istniały wieże i czy były one analogiczne do obecnych. Pewne i niepodważalne jest tylko, że wieże-dzwonnice cerkwi w Powroźniku, Kwiatoniu i Pętnej zakończone są izbicami, co świadczy o ich wcześniejszym pochodzeniu lub o powieleniu genetycznie wcześniejszych wzorów. Natomiast wieże cerkwi w Tyliczu i Owczarach wieńczą już tylko pozorne izbice, co z kolei wskazuje na ich późniejszą formę, a rok budowy wieży-dzwonnicy w Owczarach (1783) jest w jakimś stopniu wyznacznikiem ich powstania. Do tych pięciu polskich najstarszych cerkwi i ich wież-dzwonnicy można jeszcze dołączyć słowacką z Bodružala (1692). I w tym wypadku nie wiemy, czy dzwonnica powstała współcześnie z cerkwią.

Tak w skrócie wyglądają dotychczasowe badania i rodzące się pytania nad genezą cerkwi łemkowskich i jej początkowymi dziejami. Czy uda się poszerzyć posiadane wiadomości i choć częściowo odpowiedzieć na te pytania, okaże się na dalszych stronach tego opracowania.

Podjętą próbę uporządkowania tej problematyki, trzeba powrócić do rozważań związanych z układem przestrzennym cerkwi łemkowskich, których plan, jak przedstawiono w poprzednich rozdziałach, był bądź trójdzielny, bądź dwudzielny, często z wewnątrz (a nie zewnątrz) wyodrębnionym od zachodu babińcem. To zróżnicowanie rzutów cerkwi łemkowskich do dwóch typów ma zasadnicze znaczenie dla dalszych rozważań nad jej genezą, zwłaszcza że występowanie obu typów posiada określoną regionalizację, widoczną szczególnie wyraźnie przy analizowaniu rozmieszczenia najstarszych znanych zabytków z poszczególnych typów. Cerkwie o układzie trójdzielnym są charakterystyczne dla północnych, polskich stoków karpackich oraz częściowo dla terenów słowackich, ale położonych w najbliższym sąsiedztwie z granicą polską. Układy dwudzielne są bardziej charakterystyczne dla południowego i południowo-wschodniego regionu Słowacji. Wśród nielicznych zachowanych łemkowskich cerkwi na Rusi Zakarpackiej dają się zaobserwować zarówno układy trój- jak i dwudzielne, podobnie jak ma to miejsce w pozostałych odmianach architektury cerkiewnej, występujących na obszarze tego regionu. Taka lokalizacja obu typów rzutu poziomego nie wydaje się przypadkowa, zwłaszcza że łącznie z rzutem wieży i otaczającej ją zachaty, układ trójdzielny w swym obrysie zewnętrznym zbliża się pozornie do wydłużonego układu dwudzielnego.

I znów trzeba powtórzyć wypowiedziane na tych kartach przypuszczenie, że nie jest pewne, czy uda się kiedykolwiek ustalić genezę trójdzielnego i zarazem trójkopułowego układu. Można tylko stwierdzić, że był on charakterystyczny dla kręgu kulturowego Polski Przedrozbiorowej, w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, oraz że sięgał na Zadnieprze i w zmienionej mutacji na południowe stoki Karpat. Dlatego pojawienie się trójdzielnych układów na Słowacji oraz częściowo na Rusi Zakarpackiej, analogicznie rozwiązywanych w rzutach i bryłach można jedynie tłumaczyć przerzutem tych form z północnych na południowe stoki Karpat.

X
Powroźnik,
Polska.
Cerkiew par.
gr.-kat.;
istniała 1604;
przekroje
poprzeczne
przez nawę
i prezbiterium

Inaczej nieco przedstawia się sprawa z układem dwudzielnym. Jest on charakterystyczny przede wszystkim dla cerkwi siedmiogrodzkich i złączonego z nim regionu Maramuresz, a genezę jego można wyprowadzić od średniowiecznej murowanej architektury kościelnej tego obszaru. Jego nosicielami mogli być zarówno różnoetniczni bałkańscy osadnicy, nie tylko związani z pasterską migracją wołoską, jak również administracyjne struktury organizacji kościelnej i cechów budowlanych, działające po południowej stronie szczytów karpackich. Na terytorium Rusi Zakarpackiej i Słowacji nastąpiło zderzenie się obu układów (dwu- i trójdzielnego) oraz częściowe ich przemieszanie. Pojawił się tutaj nawet szczególnie typowy dla słowackiego okręgu humańskiego (Humanné) rzut jednoprzestrzenny, z wydzielonymi wewnątrz trzema (lub dwoma) pomieszczeniami, którego proveniencję łączyć należy nie tylko z Siedmiogrodem, lecz który sięga po Wołoszczyznę

i Serbię. Na polskim natomiast obszarze łemkowskiego osadnictwa układy dwudzielne występują sporadycznie i znane są dopiero z późniejszych realizacji, począwszy od końcowych lat XVIII wieku. Świadczyć to może tylko o tym, że impulsy południowo-bałkańskie, dochodząc do Polski były już słabe i traciły na swej ekspansywności w zetknięciu z miejscową tradycją, której wyrazicielem był trójdzielny układ cerkwi, od dawna wznoszony u podnóża Karpat na północnych, dolinańskich obszarach, wcześniej zaludnionych aniżeli zbocza karpackie. Tradycja tego „miejscowego” układu uzewnętrzniła się w kształtowaniu bryły, składającej się przecież nie tylko z trzech podstawowych części – prezbiterium, nawy i babińca – ale również z wieży i otaczającej ją zachaty. Właśnie ta wieża i zachata, nadające trójdzielnemu rzutowi pozorne wrażenie dwudzielności – o czym wzmiankowano nieco wcześniej – są cechami bałkańskiej tradycji.

Dalsze wariantowe zróżnicowanie obu typów rzutu dwu- i trójdzielnymi polega na trójbocznym zamknięciu prezbiterium, w miejsce powszechniejszego – prostego oraz na dodaniu zakrystii. Zamknięcie proste prezbiterium jest nie tylko powszechniejsze, ale jest też niewątpliwie formą starszą, czyli pierwotniejszą. Występuje ona prawie we wszystkich najstarszych łemkowskich cerkwiach po północnej stronie Karpat (Kwiatów, 2. poł. w. XVII [?]; Bodružal, 1692; Pętna, 1700; Owczary, 1701; Klimkówka, 1754) i jest regułą dla cerkwi na Słowacji aż po третią tercję XVIII w. Wprawdzie jedna z najstarszych łemkowskich świątyń – cerkiew w Powroźniku (istniała 1604) – posiadała trójbocznie zamknięte pierwotne prezbiterium, ale następne tego rodzaju przykłady znane są dopiero sprzed połowy XVII stulecia (Tylicz, 1743; Banica, ok. poł. w. XVIII). Podobnie na Rusi Zakarpackiej znany jest tylko jeden taki i to niezupełnie stylowo czysty łemkowski przykład, również z około połowy XVIII stulecia (Svaljava, 1759). Są to jednak przykłady sporadyczne, które można traktować jako ciąg głęboko zakorzenionej gotyckiej tradycji budowlanej, stosowanej przez zawodowe warsztaty ciesielskie, a cerkiew powroźnicka jest niewątpliwie dziełem takiego właśnie warsztatu. Trójboczne zamknięcia prezbiteriów zaczynają pojawiać się z większą częstotliwością dopiero od końca XVIII wieku, a od początku lat trzydziestych następnego stulecia staną się one regułą dla młodszego wariantu typu północno-zachodniego.

Tak więc początkowo powszechnym i przeważającym, chociaż nie wyłącznym zakończeniem prezbiteriów w najstarszych cerkwiach łemkowskich była ściana prosta (XVII-1. poł. w. XVIII). Podobne zjawisko zaobserwowano w najstarszych znanych późnogotyckich kościołach Podhala (Dębno, Grywałd, Harkłowa, Łopuszna – 2. poł. w. XV; Nowy Targ, zapewne 2. poł. w. XV), Beskidu Niskiego (Dąbrówka Polska, Krościenko Wyżne – w. XV) i Śląska (Łącza, przed 1490; Książ Łas, 1499; Pniów, 1506; Syrynia, ob. Katowice, 1510; Lubomia, 1516), a zjawisko to określono mianem „szerszej wspólnoty budowlanej regionu karpackiego, w tym przypadku beskidzko-podhalańskiego, która to «wspólnota» mogła być podsycana stałymi w tym czasie pasterskimi ruchami migracyjnymi”, napływającymi kolejnymi falami osadniczymi od XIV w.

aż po Beskid Śląski (R. Brykowski, *Drewniana architektura kościelna w Małopolsce XV wieku*, Wrocław 1981).

69

Z kolei rozważyć należy bryłę cerkwi łemkowskiej. Jeżeli rozważania te ograniczone zostaną jedynie do nawy i prezbiterium z odrzuceniem w pierwszym etapie babinca i wieży, to bryła obu członów okaże się w swej formie niewątpliwie zbliżoną do cerkwi bojkowskich w ich najprostszej redakcji o dachach-kopułach dwu lub trzykrotnie łamanych. To podobieństwo wzrośnie oczywiście jeszcze bardziej, jeśli dopuszczona zostanie możliwość istnienia niegdyś nad babincami analogicznego rozwiązania za pomocą łamanych dachów-kopuł, co dotąd nie zostało udowodnione.

Istnieją jednak również dość istotne różnice pomiędzy obu odmianami architektury cerkiewnej – łemkowską i bojkowską. Podstawowa z nich polega przede wszystkim na bardziej wyczuwalnej, aniżeli dającej się wyrazić, różnicy w ogólnych proporcjach, zachodzących pomiędzy łamanymi dachami-kopułami cerkwi łemkowskich i bojkowskich. Zresztą dachy-kopuły wielu cerkwi bojkowskich, to nie tylko łamany namiot czteropołaciowy (najprostsza forma cerkwi bojkowskiej) podobny do łemkowskich dachów-kopuł, ale w czołowych budowlach bojkowskiej odmiany to przede wszystkim wysmukłe, ośmioboczne wieżowe-kopuły, łamane wielokrotnie. Cerkwie bojkowskie podzielić można na dwa typy: bezwieżowy i wieżowy. W tym ostatnim wieża-dzwonnica konstrukcji słupowo-ramowej o ścianach prostych jest posadowiona na zrębie babinca, podobnie jak wieże-dzwonnice w łemkowskich cerkwiach typów południowego i południowo-wschodniego, lecz już konstrukcja wież-dzwonnicy najliczniejszego i najstarszego łemkowskiego typu północno-zachodniego jest radykalnie odmienna, bo oddzielna i niezależna od zrębu, posadowiona wprost na gruncie. Analizując problem wież w dalszych jego przejawach trzeba podkreślić, że w wieżach-dzwonnicach bojkowskich cerkwi nie występują jak w łemkowskich izbice, natomiast ich miejsce zajmują niekiedy, tworząc najwyższą kondygnację, arkadowe galeryjki. Większość jednak słupowo-ramowych bojkowskich wież-dzwonnicy przybiera formy analogiczne lub zbliżone do wysokich kopuł wieżowych znad nawy i prezbiterium. Bojkowskie cerkwie typu wieży-dzwonnicy zdają się być starsze od klasycznych, wielokrotnie łamanych trójkopułowych budowli, które pochodzą głównie z końca XVIII i XIX stulecia, stanowiąc ostatnią, końcową fazę rozwojową cerkwi bojkowskich. Zbliżone stanowisko zajmuje również Franciszek Strzałko, który wręcz uważa, że cerkwie bojkowskie są w swej podstawowej masie znacznie młodsze od łemkowskich, a zatem łemkowskie są typologicznie starsze od bojkowskich. Wspomniany badacz stwierdza, że: „jeżeli pewne formy rozrzucone są na większej przestrzeni w sposób wyspowy są formami starszymi. Cerkwie bojkowskie z ich wysokimi, spiętrzonymi (wieżowo-kopułowymi) wierzchami zajmują stosunkowo niewielkie i zwarte terytorium w przeciwieństwie do cerkwi łemkowskich, stanowią więc formę późniejszą od łemkowskich”.

Można zatem przyjąć odwrotną sugestię od tej, którą głosił Wołodimir Siczyński, sugestię według której nie cerkwie łemkowskie wywodzą się od bojkowskich, ale bojkowskie od łemkowskich oraz że cerkwie bojkowskie posiadały początkowo tę najprostszą formę, jaką reprezentuje m.in. cerkiew w Smolniku k. Lutowisk (czy nie zachowana cerkiew z Duszatyna). Dopiero z biegiem czasu i to w późnym już okresie, łamane kopuły cerkwi bojkowskich poczęły raptownie pięć się ku górze i coraz gęściej łamać, jakby na wzór wieżowo-kopułowych zwieńczeń w pagodach hinduskich. Sugestia powyższa znajduje w pewnym stopniu poparcie w badaniach osadniczych nad północnymi stokami Karpat. Badania te wykazały, że osadnictwo szło tu z zachodu na wschód, a ściślej, że północno-wschodnie stoki zostały zasiedlone później od północno-zachodnich. Najwcześniej zasiedlone było Podhale, potem Beskid Niski, najpóźniej zaś regiony zajmowane dziś przez bojkowską, a zwłaszcza huculską grupę etnograficzną.

Dalsza podstawowa różnica w kształtowaniu bryły obu odmian cerkiewnej architektury polega na występowaniu lub braku zadaszenia okalającego wokół cerkwie bojkowskie, wspartego na występujących (wysuniętych) belkach zrębu (wypustach). Zadaszenia takie są charakterystyczne przede wszystkim dla obszarów koronnych Polski Przedrozbiorowej. Sporadycznie, pod wpływem tych ostatnich, występują na Zadnieprzu, północnej Bukowinie, w grupie bojkowskich cerkwi na Słowacji i Rusi Zakarpackiej (np. Zboj, ob. Bardejovské Kúpelé; Užok). Nie występują natomiast zadaszenia w cerkiewnej architekturze łemkowskiej w Polsce i na Słowacji. Szczątkową jedynie jakby pozostałością tego typowego dla wymienionych obszarów elementu architektonicznego są niewielkie daszki okapowe, występujące na bocznych ścianach naw wielu cerkwi łemkowskich po obu stronach Karpat, które przeważnie łączą się z zadaszeniami zachat lub wież (np. Owczary, Nieznajowa w Polsce; Hunkovce, Mirola, Potoky, Prikra na Słowacji). Tę szczątkową formę Kazimierz i Tadeusz Mokłowski nazwali „Zwyrodniałymi sobotami”. Dopiero łemkowskim cerkwiom na Rusi Zakarpackiej towarzyszą szerokie zadaszenia, łączące w sobie, czy też godzące w jednej budowli konstrukcyjny sposób wsparcia zadaszeń, charakterystyczny dla obszarów północnych i południowych. Zadaszenia te są bowiem wokół naw i zachodniej części babińcowo-wieżowej, wydzielonej wewnątrz z tych naw, wsparte na podcieniowych, zamieczowanych słupach, zaś wokół prezbiteriów na wypustach belek zrębowych.

Porównując najstarsze typy drewnianych cerkwi łemkowskich pod względem przestrzennego i bryłowego ukształtowania, a także pod względem konstrukcji i detalu architektonicznego, dochodzi się do nieodpartego przekonania, że wyodrębniony południowy typ tej architektury stanowi jakby pomost (a jego obszar jest terenem przejściowym) pomiędzy łemkowskimi cerkwiemi typu północno-zachodniego i typu południowo-wschodniego oraz, że na obszarze tym pojawiają się stylowe znamiona cerkwi bojkowskich i regionu Humenné. To pośrednictwo pomiędzy wspomnianymi typami widoczne jest zwłaszcza w przemieszaniu budowli o rzutach trójdzielnych i dwu-

dzielnych, wieżach bezizbicowych, o prostych ścianach, z namiotowymi hełmami i cebulastymi zwieńczeniami. Tego rodzaju wieże i hełmy są powszechne właśnie dla cerkwi regionu Humenné.

Analiza różnic i podobieństw w kształtowaniu brył obu odmian architektury cerkiewnej łemkowskiej i bojkowskiej wysuwa jeszcze raz na czoło zagadnienie wieży w cerkwiach łemkowskich. Wyróżnione dwa typy wieży pod względem konstrukcyjnych rozwiązań — wieża o ścianach prostych, posadowiona na zrębie babinca lub nawy i wieża o ścianach pochyłych, posadowiona na gruncie — mają, jak wspomniano, swe genetyczne uzasadnienie. Pierwsze rozwiązanie jest typowe dla cerkwi kręgu bałkańskiego (siedmiogrodzkich, wołoskich, serbskich) i stamtąd niewątpliwie przechodzi na Ruś Zakarpacką oraz na obszar południowo-wschodniej Słowacji, a także pojawia się w cerkwiach bojkowskich, określonych tutaj roboczo typem wieżowym. Na podkreślenie zasługuje fakt, że wieża w cerkwiach bałkańskich, a zwłaszcza w siedmiogrodzkich jest specjalnie akcentowana: wysoka, smukła, iglicowa, integralnie związana z budynkiem (a nie wolno przy nim stojąca), stanowi atrybut powszechny i nierozłączny architektury tego kręgu kulturowego. Jedyne cerkwie mołdawskie stanowią odstępstwo od tego schematu. Tymczasem drugie rozwiązanie jest już bardziej swojskie i rodzime. Wieże izbicowe o ścianach pochyłych są charakterystyczne dla polskich obszarów południowych. Występowały i występują w Małopolsce i na Śląsku, także na Śląsku czeskim i na północnej Słowacji, a sporadyczne przykłady związane z murami obronnymi znane są z malarskich przedstawień późnogotyckich, pochodzących z Polski północnej. Właśnie z Polski północnej pochodzi też najstarsze znane przedstawienie wolno stojącej wieży izbicowej, jakie znajduje się na pieczęci miasta Torunia z 1300 r. Z kolei najstarsza zachowana drewniana, wolno stojąca dzwonnica izbicowa pochodzi z 1520 r. (Poniszowice na Śląsku), a integralnie związane z murowanymi i drewnianymi kościołami dzwonnice znane są sprzed połowy XVI i początkowych lat XVII stulecia (Małopolska: Rudawa, 1541; Dębno, 1601 lub 1607; Libusza, 1607).

Niestety, na razie nie można nic więcej powiedzieć na temat początków wieży izbicowej, ani też udzielić jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, kiedy nastąpiło jej połączenie z budowlą kultową, ale wysunięta ostatnio sugestia (R. Brykowski, *Drewniana architektura kościelna w Małopolsce XV wieku*, Wrocław 1981), że miało to miejsce już w średniowieczu, a nie jak do niedawna przyjmowano, dopiero w XVII stuleciu, nie została na razie zakwestionowana.

Powyższe uwagi pozwalają na snucie dalszych hipotetycznych rozważań. Wołoscy pasterze pojawiający się na północnych stokach karpackich od XIV stulecia, wówczas „schizmatycy” wyznawcy Kościoła Wschodniego, przynosili ze sobą pewien ogólny „ideał” swojej świątyni. W tym najogólniej formułowanym obrazie, wieża — charakterystyczna i powszechna w kulturowym kręgu bałkańskim — musiała zajmować poczesne miejsce, a to znalazło odbicie w konkretnych realizacjach. Więcej, na południowych, bardziej „bałkańskich” stokach Karpat, konstrukcja wieży i w pewnym stopniu jej wygląd przyjęły kształt bałkański (typ południowy i południowo-

-wschodni cerkwi łemkowskich), zaś na północnych stokach, gdzie osadnicy stanowili niewątpliwie mniejszość i mieszały się z miejscową „północną” ludnością oraz gdzie zastali w pasie podkarpackim już zorganizowane formy życia, w tym cechowy ustrój budowlano-wykonawczy, zastosowano wieże o miejscowej konstrukcji i kształcie.

Zatem izbicowe wieże o pochyłych ścianach towarzyszące na północnych skrawkach Słowacji cerkwiom łemkowskim, świadczyć mogą tylko o procesie wtórnym, jakby o powrocie mody i umiejętności zaczerpniętych na północnych stokach. A powrót ten odbywał się zarówno na zasadzie odbicia pewnych zjawisk, jak również na drodze osadnictwa prącego też w kierunku przeciwnym, tzn. z północy na południe.

Jest charakterystyczne, że hełmy wieńczące izbice i pseudoizbice w słowackim południowym typie cerkwi łemkowskich są namiotowe, z wysmuklonymi cebulastymi zwieńczeniami, co bliskie jest w kształcie namiotowo-iglicowym hełmom cerkwi siedmiogrodzkich, a z ducha ich gotyckim wzorcom. Natomiast hełmy wieńczące wieże pozostałych typów, są już przeważnie barokowego kształtu, o bani spłaszczonej i z pozorowaną latarnią.

Wciąż jednak brak możliwości na udzielenie odpowiedzi na pytanie, kiedy łemkowska cerkiew z wieżą mogła pojawić się na tych obszarach. Brak też mocniejszych uzasadnień dla wysuniętych tu hipotetycznie uwag, zwłaszcza że wyniki kwerend archiwalnych, przeprowadzane w odniesieniu do niektórych budowli (Ropki, Świątkowa Wielka) zdają się przemawiać na korzyść bezwieżowej świątyni w okresie wcześniejszym. Oczywiście jest sprawą dyskusyjną, na ile opisy podawane w formie skróconej są wiarygodne, co pomijają, a co zniekształcają (znane są bowiem błędy w opisach) i na ile dzisiejsza interpretacja opisu jest zgodna z intencją zapisującego. Dopiero od przyszłych szczegółowych badań archiwalnych należy oczekiwać podtrzymania lub obalenia wysuwanych tutaj hipotez. Dlatego nie bez znaczenia są również inne „pomocze”, które zdają się przemawiać na korzyść nakreślonego obrazu i być przyczynkiem do wczesnych dziejów drewnianej cerkwi na osadniczym obszarze łemkowskim.

Tym nowym ogniwem pozwalającym na umocnienie wysuniętej hipotezy i podbudowanie skonstruowanego obrazu, są malowane przekazy ikonograficzne. Są one tym cenniejsze i wiarygodniejsze, że pochodzenie ich związane jest z północnymi stokami Karpat. Ikony, na których znalazły się wyobrażenia świątyń z łamanymi uskokowo dachami-kopułami zwieńczonymi latarniami, a niektóre z wieżami od zachodu, znajdują się obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie (św. Paraskewii, w. XV; św. Mikołaja bpa, w. XVI-XVII) i Muzeum Historycznego w Sanoku (św. Bazylego, w. XV; św. Mikołaja bpa, w. XV/XVI; św. Paraskewii, w. XVI). Niestety tylko jedna z nich — ikona św. Paraskewii z muzeum sanockiego — jest związana z konkretną miejscowością na omawianym obszarze, a mianowicie z miejscowością Uście Gorlickie (d. Uście Ruskie).

Najbardziej zbliżone do „klasycznej” cerkwi łemkowskiej przedstawienie świątyni znajduje się właśnie na jednym z obrazków z życia św. Paraskewii na ikonie zakupionej w 1909 r. przez Muzeum Narodowe w Krakowie. Namalowana tu cerkiew jest trójdzielna, z nawą wyższą od prezbiterium i wieżą od zachodu, ujmującą zachodnią część babinca oraz łamanymi dachami-kopułami nad nawą i prezbiterium; analogiczny hełm znajduje się na wieży, jakby odpowiednik łamanego hełmu z wieży cerkwi w Lipowcu. Podobne przedstawienia znajdują się na ikonach św. Mikołaja z muzeum w Sanoku i Muzeum w Krakowie. Można oczywiście spierać się, iż są to przedstawienia cerkwi murowanych, a nie drewnianych. Można też w obronie wskazywać na prymitywizm warsztatu malarskiego oraz na schematyczność kompozycyjną przedstawienia, będącą wynikiem powielania sceny z innych przekazów, zapewne starszych [!], może ulotnego charakteru. Ale nawet wówczas, gdyby przyjąć, że są to budowle murowane i o pochodzeniu obcym dla tych obszarów, to istotną sprawą pozostaje trójdzielność wieżowego układu i łamane dachy zwieńczone sygnaturkowymi wieżyczkami. Pozostaje też sprawa „obcości” przedstawień tych brył cerkiewnych, które poza omawianym obszarem nie dają się powiązać z żadnym innym.

A zatem, jeśli nasza wiedza na temat dziejów budowlanych istniejących aktualnie stylowo czy-stych cerkwi łemkowskich nie jest pełna, zwłaszcza jeśli wiedza ta nie jest dostateczna na temat czasu budowy większości łemkowskich wież-dzwonnice, szczególnie przy najstarszych zabytkach, to to, co na ostatnich stronach tej pracy powiedziano o najstarszych przekazach ikonograficznych i najstarszych znanych wieżach izbicowych wolno stojących oraz związanych z kościołem łacińskim (s. 71), a także o przekazach ikonograficznych cerkwi formowanych na „modę łemkowską”, wcześniejszych od najstarszej zachowanej cerkwi łemkowskiej z Powroźnika (istniała 1604) – upoważnia do zajęcia stanowiska, że wieża izbicowa była od dawna (już z końcem XV stulecia) związana bezpośrednio z cerkwią. Z cerkwią, którą z czasem nazwano łemkowską. Oczywiście nie wyklucza to i takiej możliwości, że początkowo, we wcześniejszym okresie kształtowania się tej regionalnej odmiany cerkiewnej architektury, wież tych mogło nie być. Ale i wówczas początki obu późniejszych odmian – łemkowskiej i bojkowskiej – były wspólne, wywodzące się z tego samego „pnia łemkowskiego”, a nie „bojkowskiego”, choćby jedynie dlatego, że osadnictwo na obszarze, który z czasem nazwano bojkowskim, było późniejsze od osadnictwa na obszarze nazwanym z czasem łemkowskim.

Jeżeli geneza łemkowskiej cerkwi w jej „klasycznym” wydaniu nie została w sposób pełny i przekonywający wyjaśniona, a jedynie przedstawiono nowe, mniej lub bardziej umotywowane spojrzenie na to zagadnienie, ukazując tylko pewne nowe elementy, które mogą je kształtować oraz kierunki wyjściowe do dalszych badań, o tyle łatwiej jest wskazać na źródła inspirujące powstanie późniejszych typów cerkiewnej architektury łemkowskiej.

Proces tworzenia się typu północno-wschodniego jest dość przejrzysto widoczny na przykładzie

kilku zabytków. Są to cerkwie w Komańczy, Turzańsku, Rzepedzi i nie zachowana z Zubeńska. Ta ostatnia, najstarszy dotychczas znany przykład tego typu z końca XVIII w., w bezwieżowym wariacie, ilustruje dobrze proces formowania się jednokalenicowego, ale i zarazem wielopołaciowego dachu, wspólnego dla wszystkich trzech podstawowych pomieszczeń cerkwi. Dachy, który pod swymi połaciami kryje zrębowe kopuły poszczególnych pomieszczeń. Najwcześniejszym przykładem ukształtowanej już bryły cerkiewnej tego typu zdaje się być cerkiew w Turzańsku, z lat 1801-1803, pod warunkiem, jeśli utrwali się wysunięty pogląd, że wszystkie cztery pozorne wieżyczki sygnaturkowe wieńczące dach cerkwi w Komańczy pochodzą z okresu budowy zakrystii, tzn. zaraz po 1836 r. Gdyby jednak przyjąć odmienną alternatywę, według której zwieńczenie wieżyczkowe nad zakrystią skopiowane zostało po 1836 r. na wzór pozostałych, istniejących już zwieńczeń, a współczesnych budowie cerkwi w Komańczy (1800-1803), to cerkiew ta stanowiłaby początkowe, w pełni już wykształcone ogniwo.

Kolejny etap tworzenia się charakterystycznej cechy tego typu, to sprawa wolno stojącej dzwonnicy. Ponieważ nie wiemy czy wolno stojąca dzwonnica istniała w Zubeńsku (1789), chociaż wykluczyć takiej możliwości nie można, zatem pierwsza znana i związana z tym typem cerkwi wolno stojąca dzwonnica, zlokalizowana na osi podłużnej świątyni, byłaby dzwonnica w Turzańsku, wzniesiona najprawdopodobniej w 1817 r. Po niej dopiero podobnie sytuowane dzwonnice wzniesiono przy cerkwiach w Rzepedzi (przed 1824) i Komańczy (przed 1834), chociaż i tu nie można wykluczyć, że były to nowe dzwonnice, które tylko wymieniły starsze.

Najstarszym natomiast znany przykładem wariantu wieżowego tego typu jest, jak już wspomniano, cerkiew w Wisłoku Dolnym z lat 1850-1853, z wieżą usytuowaną nad wewnątrznie wyodrębnionym z nawy babińcem. Dodać trzeba, że równocześnie na osi podłużnej cerkwi znajduje się wolno stojąca, murowana dzwonnica współczesna świątyni.

Znacznie prościej przedstawiają się początki kolejnego, schyłkowego już typu cerkwi łemkowskiej na północnych stokach Karpat, kryte dwuspadowymi dachami. Zgodnie z tym co powiedziano w poprzednim rozdziale, najstarsze znane przykłady pochodzą z końcowych lat XVIII stulecia. Są to zachowane dotąd cerkwie ze Zdyni (1786 lub 1795), Nowej Wsi (1795) oraz z miejscowości Łosie w gorlickim (1800 lub 1810).

Oba typy były miejscową, lokalną interpretacją wdrażania urzędowych austriackich wzorników dla murowanych budowli sakralnych, propagujących skromną budowlę o zewnętrznej szacie barokowoklasycystycznej. Realizacja tych tendencji oparta została na wciąż żywej, miejscowej tradycji drewnianej architektury kultowej, przejawiającej się m.in. w zachowaniu trójdzielnego rzutu, izbicowej wieży-dzwonnicy oraz barokowych pozornych wieżyczek sygnaturkowych, wieńczących każdy człon budowli. Analogiczne cerkwie drewniane i murowane powstają na zachodnim i środkowym obszarze północnego osadnictwa łemkowskiego w tym samym czasie. Najwcześniejsze

drewniane cerkwie obu typów były już wzmiankowane, z murowanych są to cerkwie w Łabowej (1784), Trzciance (1787), Tylawie (1787), Blechnarce (1801), Małastowie (1805), Pielni (1805), Smerekowcu (1818), w większości wieżowe, chociaż niektóre z nich otrzymały wieżę w okresie późniejszym (Tylawa, 1879). Cerkwie te można określić mianem murowanych świątyń łemkowskich, zwłaszcza że niektóre z nich dzięki gontowemu poszyciu dachów oraz dzięki „łemkowskim” hełmom i pozornym wieżyczkom sygnaturkowym (np. Bieliczna, 1792), przyjmują wygląd cerkwi łemkowskiej typu północnego, schyłkowego. Jest rzeczą godną podkreślenia, że tak ukształtowane murowane cerkwie można również spotkać na obszarze Słowacji (Brežnička, pocz. w. XIX), a więc tam, gdzie nie stwierdzono istnienia drewnianych cerkwi łemkowskich tego typu. Świadczyć to może tylko na korzyść tezy o urzędowo-wzornikowym pochodzeniu typu północnego, schyłkowego.

Jednym z ważkich zagadnień związanych z drewnianą łemkowską architekturą cerkiewną jest problem określony mianem latynizacji stylu cerkiewnego. W świetle dotychczasowych wypowiedzi w tym procesie najistotniejszym ogniwem była właśnie izbicowa o pochyłych ścianach wieża-dzwonnica, tak charakterystyczna w świetle do dziś zachowanego materiału dla południowych obszarów Polski. Jeśli jednak przyjąć trzy przesłanki, poruszane już zresztą wcześniej, a mianowicie: 1. typowa była drewnianej cerkwi południowego, bałkańskiego kręgu kulturowego, to była wieżowa; 2. z takim właśnie obrazem kultowej budowli napłynęli przybysze bałkańscy na południowe i północne stoki Zachodnich Karpat; 3. omówione wyżej przekazy ikonograficzne są na tyle wiarygodne, iż pozwalają na przyjęcie tezy o wieżowej cerkwi, istniejącej już dość wcześnie (co najmniej pod koniec XV stulecia) na północnych stokach Karpat – to problem latynizacji wygląda nieco inaczej. Odpada bowiem w pewnym stopniu jej najważniejszy, miejscowy element, jakim była właśnie wieża-dzwonnica, najpewniej już w średniowieczu związana na południu Polski z drewnianą budowlą sakralną. W takiej sytuacji można tylko mówić o przyjęciu zewnętrznej szaty oraz rozwiązań konstrukcyjnych, ale sama idea wieży-dzwonnicy w budowlu cerkiewnej pozostaje genetycznie związana z kręgiem bałkańskiej architektury cerkiewnej. Oczywiście można też rozpatrywać zagadnienie stosunku drewnianej siedmiogrodzkiej cerkwi do gotyckiej murowanej architektury obszaru siedmiogrodzkiego: kościelnej, cerkiewnej oraz przede wszystkim obronnych obwodów przetykanych gęsto wieżami z drewnianą izbicą. W takim zestawieniu zjawisk można upatrywać latynizację bałkańskich cerkwi już w okresie dojrzałego gotyku. Rozpowszechnienie się więc na północnych stokach wieży z izbicą nie napotykało u „wołoskich” przybyszów sprzeciwu, lecz przeciwnie – był to dla nich element znany i w jakimś stopniu swojski.

Zresztą izbicowa wieża o konstrukcji słupowo ramowej, posadowiona na gruncie, była co najmniej w okresie późnego średniowiecza elementem powszechnie należącym do krajobrazu nie tylko południowej, ale także północnej Polski (por. wcześniej podana wzmianka o przekazach ikonograficznych) oraz krajobrazów Śląska, Czech, Słowacji i Siedmiogrodu. Zatem, gdy bałkańska

idea wieżowej cerkwi przybrała na północnych stokach Karpat zewnętrzną szatę i konstrukcje uważane za miejscowe oraz swojskie, wrażenie latynizacji nasuwało się z czasem automatycznie.

Być może, że rozpowszechnienie się izbicowej wieży o pochyłych ścianach rozpoczęło się od obszaru kościelnego „państwa muszyńskiego”. W kręgu bowiem kościelnej administracji po tej stronie Karpat izbicowa wieża odczuwana była niewątpliwie jako element łańcisko-kościelny.

Reasumując rozważania nad latynizacją stylu cerkiewnego wydaje się, że polegała ona przede wszystkim na stopniowym wyposażaniu (od Unii Brzeskiej) wnętrza cerkiewnych w ołtarze, ambony i organy, co zaznaczyło się silnie od końca XVII wieku i trwało na przestrzeni XVIII i przez 1. połowę XIX stulecia. W architekturze natomiast – architekturze drewnianej – latynizacja przejawiała się głównie na północnych stokach Karpat, a proces ten rozpoczął się późno, bo dopiero w 2. połowie XVIII w. Jego charakterystycznymi cechami są dwuspadowe dachy oraz powszechnie od tego czasu wznoszone zakrystie, niekiedy również kaplice, wreszcie stropy w miejsce kopuł, a od lat trzydziestych ubiegłego stulecia również powszechnie wznoszone trójboczne zamknięcia prezbiteriów.

Zagadnienie fundatorów i budowniczych-cieśli jest niezwykle istotne dla omawianej problematyki. Pierwsi inicjowali i fundowali budowę, drudzy nadawali ostateczny kształt świątyniom. Jeżeli wołoscy i inni bałkańscy osadnicy przynieśli ze sobą ze swych stron rodzinnych, wizję świątyni, wizję wzbogaconą o doświadczenia nabyte w czasie wędrówki i bezpośredniego oglądania mijanych budowli kultowych, rozproszonych po dolinach i zboczach wielkiego obszaru Karpat Południowych, to przecież, powtarzając już wypowiedzianą wcześniej myśl, mogła to być wizja przekazana budowniczym w sposób tylko najogólniejszy. Taka sugestia – życzenie wyrażone przy wznoszeniu pierwszych stałych i trwalszych Bogu poświęconych budowli, mogło dotyczyć tylko układu i bryły, tzn. ilości i rodzaju pomieszczeń, bez wnikania w szczegóły i rozwiązania konstrukcyjne.

Kim zatem byli fundatorzy i budowniczowie cerkwi łemkowskiego obszaru osadniczego? Niestety, na razie nic nie wiemy na temat pierwszych najstarszych wznoszonych tu budowli cerkiewnych i nic nie wiemy na temat ich fundatorów i budowniczych. Można jedynie snuć intuicyjnie pewne domysły i nadawać im rolę hipotez. Ale nie wiele wiemy też na temat późniejszych fundatorów i budowniczych-cieśli już łemkowskich cerkwi, z okresu, z którego dotrwały najstarsze zabytki do naszych czasów (w. XVII-1. poł. w. XVIII). Skąpe są bowiem informacje, jakimi dziś dysponujemy: czy to w postaci „metryk” budowli, wypisanych ręką majstra-cieśli na nadprożach portali i tragarzach-ściągach, czy też wiadomości zebrane drogą kwerend archiwalnych. Trzeba więc poprzestać na tych nielicznych, znanych faktach oraz posługiwać się porównaniami i analogią z sąsiednich obszarów.

Zapis z 1782 r. na tablicy fundacyjnej cerkwi w Krempnej jest tu bardzo pomocny i pouczający. Cerkiew stanęła bowiem staraniem księdza Michała Turkowskiego i gromady „przy dopomożeniu

łaskawym J. O. X-cia Imci Karola Radziwiłła” wojewody wileńskiego. Podobnie było niewątpliwie w większości wypadków. Gromada wiejska chciała mieć świątynię lub chciała odnowić starą, więc odpowiednie starania rozpoczynał jej duchowny przewodnik, a niekiedy zapewne on sam inspirował gromadę, ukrywając się za nią. Gdy już powstała cerkiew (lub stara została odnowiona) zapisywano, jak na krempeńskiej tablicy fundacyjnej „staraniem parocha i gromady”. To oni też, duchowni przewodnicy, umawiali budowniczych i stawiali warunki co do formy i kształtu świątyni.

Zatem rola pana, właściciela wsi i aktualnego (jeśli cerkiew już istniała) lub przyszłego kolatora (jeśli projektowano dopiero wzniesienie pierwszej świątyni) — prawnego opiekuna cerkwi — polegała przede wszystkim na „dopomożeniu” materiałowym i finansowym gromadzie wiejskiej, bez względu na to, jakiego wyznania byli sami szlacheccy właściciele, a jakiego ich poddani. Trudno sądzić, aby wojewoda wileński, który zapewne nie był nigdy w Krempnej, dyktował wygląd i kształt cerkwi. Nie oznacza to, że tak postępowali wszyscy fundatorzy-donorzy. Zapewne pomniejsi szlacheccy właściciele jedno- czy kilku wioskowi bliżej współpracowali z „parochem i gromadą” i zapewne też mieli większy głos w sprawach samej budowy. Ale oni byli miejscowi, niejako swoi, wyrosli „pospołu z gromadą” na tej samej ziemi i w otoczeniu tego samego krajobrazu, więc ich przyzwyczajenia i gust nie odbiegały wielce od zapatrywań gromady wiejskiej. Posiadali też zapewne, często podświadomie, „instynkt władzy”, którego naczelnym imperatywem było poszanowanie dla tradycji, jako więzi spajających zróżnicowaną społeczność wiejską.

Na omawianym, a rozległym obszarze, znane są jedynie cztery nazwiska fundatorów. Obok Jaśnie Oświeconego Księcia Wojewody Wileńskiego Karola Radziwiłła, fundatora nowej cerkwi w Krempnej z 1782 r. (czy tylko jej odnowiciela?), występują w aktach dotąd przebadanych jeszcze tylko: Katarzyna Wisłocka, fundatorka cerkwi w Pętnej (1700), Wiktor Choraży z Makowiska(?), fundator cerkwi w Przysłowie (1756), Piotr Paszkiewicz, donator cerkwi w Świątkowej Wielkiej (1757). Znane jest też nazwisko księdza Eufeniusza Krisowicza, który był inspiratorem budowy cerkwi w Komańczy (1800-3), a z nazwiskiem księdza Jana Kozubskiego można wiązać starania o budowę cerkwi w Woli Cieklińskiej (pomiędzy 1767-1776).

Z przytoczonych przykładów widać więc wyraźnie, jak fundatorzy, donatorzy i inspiratorzy budowy cerkwi byli społecznie zróżnicowani. Można też powiedzieć, że w minionych stuleciach w budowie świątyń brało udział całe społeczeństwo, od króla, jako kolatora, po najniższe warstwy gromadzkiej społeczności wiejskiej. Rola więc wiejskiej gromady, prawdziwego, lecz bezimien- nego ludowego fundatora, właściwego inicjatora, prawie zawsze ponoszącego trud i często część kosztów związanych z budową, wymaga specjalnego podkreślenia. To gromada określała rodzaj, kształt i wygląd świątyni, która była właśnie taka, a nie inna. To oni — gromada, zwłaszcza

na pograniczach swej grupowej łączności i zarazem odrębności w kulturze ludowej (nazwanej z czasem naukowo „świadomością grupy etnograficznej”), na styku dwóch różnych kultur ludowych, decydowali o wyglądzie świątyni, stawiając nie tylko cerkiew o konkretnym kształcie, ale zarazem słup graniczny swojej własnej odrębności grupowej, którą rozszyfrowywać zaczęła dopiero następne pokolenia. A odbywało się to zapewne w formie jasno wyrażonego pod adresem budowniczych życzenia, aby cerkiew w danej miejscowości zbudować na wzór cerkwi w innej, konkretnej miejscowości, analogicznie, jak to uczynił w 1553 r. proboszcz i zarazem fundator kościoła spod krakowskiej Modlnicy, polecając „teraźniejszy kościół na wzór kościoła w Jangrocie” zbudować.

Takie podejście do zagadnienia pozwala wiele wyjaśnić i w tej kategorii rozważań znajduje się odpowiedź, udzielona już w poprzednim rozdziale, na pytanie, dlaczego Wengrini, lokalna grupa etnograficzna, przyjęła łemkowską cerkiew za swoją, a Rusini Szlachtowscy jej nie przyjęli. Dlaczego cerkwie łemkowskie (Krasne, Sieniawa) występują już poza wytyczonymi granicami zwartego zasięgu osadnictwa łemkowskiego. Można też podjąć próbę wyjaśnienia, dlaczego cerkiew w Lipowcu była najdalej na wschód po północnej stronie Karpat wysuniętym przykładem „klasycznej” cerkwi łemkowskiej, a dalej występowały już znacznie od niej młodsze cerkwie łemkowskie, określone mianem typu północno-wschodniego. Wydaje się, że osadnictwo łemkowskie na północnych stokach Karpat, określone następnie jako zachodnia i środkowa Łemkowszczyzna, było punktem centralnym, jakby matecznikiem tej grupy etnograficznej, z którego dalsze impulsy szły początkowo na południe, a potem na wschód. W tym powolnym „pochodzie” w kierunku wschodnim, grupa łemkowska „zdobywała” i przyswajała sobie nowe tereny, stwarzając zarazem nowe, ale i młodsze wartości kulturowe, których wyrazicielem m.in. jest w architekturze kultowej typ północno-wschodni cerkwi łemkowskiej, znacznie młodszy od „klasycznego” typu północno-zachodniego. W tej interpretacji znajduje się też wytłumaczenie, dlaczego w zasięgu wschodniego osadnictwa łemkowskiego znajdowała się niegdyś w miejscowości Duszatyn typowa cerkiew bojkowska.

Sposób obróbki drewnianego budulca świadczy o umiejętnościach technicznych wykonawców poszczególnych budowli. Bale w całości okantowane świadczą o wyższym poziomie ciesielskim, od bali jedynie przepołowionych i nieokantowanych, tzn. półokrągłaków. Łączą się też te pierwsze z pojęciem zawodowego warsztatu ciesielskiego. Podobnie im bardziej skomplikowane są zamki występujące na węglach, a zwłaszcza jeśli występuje w nich kryty czop, tym w większym stopniu wykonawcy mieli przyswojone umiejętności profesjonalnego ciesielstwa. Nie musi to jednak oznaczać, że sami byli zawodowymi cieślami.

Architektura cerkwi łemkowskich odpowiada powyższym krótkim uogólnieniom. W swej masie znamionuje z jednej strony cechy warsztatu zawodowego, z drugiej warsztatu bardziej prymitywnego.

reprezentującego wiejski i ludowy nurt ciesielstwa. Niektóre, przede wszystkim najstarsze budowle cerkiewne (np. Powroźnik) mogły być wzniesione przez cieśli zawodowych, inne przez półprofesjonalistów, przyuczonych do zawodu lub cieśli wiejskich, pozostających poza organizacją cechową. Dlatego Stanisław Michalczuk, analizując budulec i konstrukcyjne rozwiązania cerkwi w Krempnej stwierdza, że jest ona „przykładem doskonałego warsztatu budowlanego”, co z kolei może świadczyć, że część budowli, właśnie ta wykonana przez „doskonały warsztat budowlany”, może pochodzić z okresu wcześniejszego, łączonego przez Michalczuka z XVII, a nawet XVI stuleciem. Oznaczałoby to z kolei, że w 1782 r. cerkiew była jedynie gruntownie remontowana. Oczywiście również późniejsze cerkwie, wznoszone w XVIII i I. połowie XIX wieku, a nie tylko najstarsze, mogły być wznoszone przez cieśli zawodowych i to nawet wówczas, gdy zdradzają cechy bardziej prymitywnego warsztatu. Świadczyłyby to tylko o tym, że zawodowi cieśle niekiedy partaczyli powierzoną sobie robotę, zwłaszcza jeśli mieli pewność, że ujdzie im to bezkarnie.

Pod względem techniczno-strukturalnego wykonawstwa na obszarach Rzeczypospolitej Przed-rozbiorowej zarysowują się wyraźnie trzy grupy budowli cerkiewnych:

- realizowane niewątpliwie przez zawodowe warsztaty budowlane;
- realizowane przez zespoły, wykazujące znaczną znajomość ciesielskiego warsztatu zawodowego, ale w których do głosu dochodzą rozwiązania bardziej prowincjonalne; zespoły te mogły być jedynie kierowane przez cieślę posiadającego umiejętności profesjonalne;
- realizowane przez wykonawców, posiadających ograniczony zasób wiadomości zawodowych, ale których wiedza łączy się z umiejętnie wykorzystywaną tradycją ludowego ciesielstwa.

Zatem jedynie na drodze szczegółowej analizy zastosowanych rozwiązań konstrukcyjnych i technicznych można poszczególne budowle odpowiednio klasyfikować, biorąc oczywiście pod uwagę również czas powstania zabytku i region geograficzny, bowiem ciesielska tradycja budowlana i zawodowa umiejętność dochodziły do głosu i utrzymywały się w sposób niejednakowy na różnych obszarach.

Formułując ostrożnie i najogólniej wnioski z poczynionych obserwacji można stwierdzić, że najstarsze zachowane cerkwie z XVI(?) i XVII stulecia wykazują najwięcej znamion dobrego ciesielskiego warsztatu zawodowego, sięgającego jeszcze średniowiecznej tradycji cechowej lub wręcz były przez takie warsztaty wznoszone.

Z całego obszaru łemkowskiego osadnictwa znanych jest tylko kilka nazwisk cieśli zatrudnionych przy budowie konkretnych cerkwi. Są to: Pysor i Daniel Jajorski (jeśli odczyt napisu na tragarzu, znajdującym się obecnie na strychu, został prawidłowo dokonany), budowniczowie w 1756 r. cerkwi w Przysłopie (Polska); Matej Jacko, który w 1770 r. odnowił cerkiew w Wyśnym Hrabovcu (Słowacja); Teodor Rusinek z Biesiadki, budowniczy cerkwi w Nieznajowej w 1780 r.

(Polska), który wraz z Dymitrem Dekowekinem wzniesli w 1783 r. wieżę-dzwonnicę przy cerkwi w Owczarach (d. Rychwałd, Polska); Stefan Tulka, budowniczy cerkwi w Rovném w 1782 r. (Słowacja) oraz cieśla Hojsan z Płonnej, który w latach 1888-9 zbudował cerkiew w Szczawnem (Polska). Nie jest natomiast pewne wiązanie z nazwiskiem Mikołaja Kiernozickiego czy z imieniem Bartolomea, w pierwszym wypadku majstra, budowniczego, w drugim majstra, odnawiającego cerkiew w Powroźniku. Mogły to być bowiem po prostu podpisy, które dziś określilibyśmy „turystycznymi”, typowe podpisy „ku pamięci”, z jakimi można spotkać się powszechnie obecnie i których niegdyś również nie skąpono budowlom publicznym.

Niestety o wymienionych wyżej cieślach brak dodatkowych informacji. Same nazwiska świadczą niewątpliwie o ludowym, a częściowo również miejscowym pochodzeniu ich nosicieli. Błędem byłoby jednak wniosek ten uogólniać na wszystkie realizacje lub wysuwać z tego tytułu mniemanie o ich społecznej i etnicznej przynależności. Te sporadycznie występujące nazwiska, nie powiązane z większą liczbą zabytków, nie mogą być reprezentatywne dla całej łemkowskiej architektury cerkiewnej. Mogli się bowiem wśród majstrów-budowniczych znajdować nie tylko przedstawiciele stanu trzeciego, ale również mieszczańskiego, a nawet szlacheckiego. Zdają się o tym świadczyć nazwiska majstrów z sąsiednich obszarów: Staś Jaworski wznosi w 1725 r. cerkiew w Łosieńcu (d. pow. turczański), a Jan Krzeczkowski de Paclaw w 1820 r. cerkiew w Libuchowej (d. pow. starosamborski). Ale i te nazwiska również nie mogą jednoznacznie świadczyć o społecznym pochodzeniu i przynależności etnicznej ich nosicieli.

Odnotować wreszcie należy wiadomość uzyskaną od Franciszka Strzałki, który w czasie swych przedwojennych wędrówek po obu stronach Karpat spotykał się w wielu miejscowościach z tradycją, że cerkiew była bądź zbudowana przez majstra z Polski (np. cerkiew w Użoku przez Pawła z Butli, wsi bojkowskiej po północnej stronie Karpat; wieża cerkwi w miejscowości Gascfalu w Siedmiogrodzie, wzniesiona przez młynarza z Polski, co potwierdzał napis „Exstructum a molitore Joanne Poloni A. D. 1673), bądź w całości z Polski przeniesiona na stronę wówczas węgierską. Na podstawie tych wiadomości można się również zastanawiać, czy łemkowskich cerkwi po słowacko-węgierskiej stronie, które odpowiadają cechom typu północno-zachodniego, nie wznosili również budowniczowie z Polski.

Naszkicowane powyżej dzieje drewnianej łemkowskiej architektury cerkiewnej, chociaż nie rozwiązały w sposób jednoznaczny wszystkich poruszonych zagadnień, w tym zagadnienia genezy tej architektury, niewątpliwie zarysowały bardziej dokładnie tło na jakim ona powstawała i rozwijała się, oraz ukazały możliwość powiązania czasu kształtowania się „klasycznej” cerkwi łemkowskiej z końcem XV stulecia. Rozważania te, dzięki robocznemu podziałowi znanego materiału zabytkowego na wiele typów i wariantów, pozwoliły ustalić też okres, w którym nastąpił kres „klasycznej” cerkwi łemkowskiej, różniącej się zresztą szeregiem istotnych elementów

na poszczególnych obszarach łemkowskiego osadnictwa. Wreszcie rozważania te pokazały w sposób, jak się wydaje przekonywający, okres ostatecznego zmierzchu tej architektury, jak również zasygnalizowały efemeryczne usiłowania zmierzające do utrzymania dawnej tradycji budowlanej na tym obszarze.

W świetle przedstawionych wywodów wydaje się, że kolebką tej architektury, skąd rozchodziła się ona na południe i na wschód, był obszar zachodniego i środkowego osadnictwa łemkowskiego po polskiej stronie Karpat. Tu zachowały się, lub z tego obszaru znane są wszystkie budowle rozpoznane jako najstarsze przykłady, łączone z XVII stuleciem. Stąd pochodzą przekazy ikonograficzne z XV i XVI stulecia, pozwalające mniemać o wcześniejszym ciągu rozwojowym tej architektury. Tu wreszcie najmocniej ta architektura była zakorzeniona, najdłużej trwała, była żywą i broniła się przeciw nowatorstwu wprowadzanemu przy pomocy urzędowego wzornictwa oraz zapewne odpowiedniej urzędowej „perswazji”, czerpiąc przez pewien okres siły z przywiązania mieszkańców do dawnego, tradycyjnego wyobrażenia świątyni, aby „nowe” jak najbardziej upodobnić do tego, co w mniemaniu miejscowych było swojskie, wartościowe i nienaruszalne.

Ludowa kultura etnograficznej grupy łemkowskiej, jak wykazały badania socjologiczne (etnograficzne, językoznawcze) posuwała się z zachodu na wschód, nie tylko narzucając pewne swe cechy charakterystyczne, ale przyjmując również obce. Widać to także na przykładzie świątyń. Po północnej stronie będą to znacznie różniące się od klasycznej cerkwi łemkowskiej oba warianty — bezwieżowy i wieżowy — typu północno-wschodniego, po południowej stronie bardziej stylowo czyste cerkwie typu południowo-wschodniego (Ruś Zakarpacka). Ale łemkowskie elementy cerkiewnej architektury przenikają dalej w kierunku wschodnim poza granice grupy etnograficznej. Na północnych stokach Karpat łamane uskokowo kopuły wszystkich trzech części typowo bojkowskiej cerkwi w Smereku (w. XVIII, nie zachowana) wieńczą „łemkowskie” pozorne wieżyczki sygnaturkowe, a na stokach południowych postępują na wschód „łemkowskie” barokowo-baniaste z pozornymi latarniami hełmy, widoczne m.in. na zwieńczonej izbicą z wyłamanymi na osiach „po łemkowsku” gzymsami cerkwi w miejscowościach Filipec i Podobovec, czy bez tych gzymsów, a często i bez izbic na licznych cerkwiach tego regionu (Bukovec, Čornoholova, Huklyva, Kolochava, Kucova i in.).

W podsumowaniu powrócić trzeba jeszcze w kilku zdaniach, chociaż czyniono to już w różnych miejscach tego opracowania, do wymienionych na początku rozdziału trzech czynników, które zdaniem różnych badaczy współdziałały przy kształtowaniu się cerkwi łemkowskiej. Trudno jest dopatrzeć się tradycyjnych zasad bizantyńskiego założenia cerkiewnego (tak, jak aktualnie je rozumiemy), nie tylko w odniesieniu do łemkowskiej odmiany cerkiewnej, ale przede wszystkim w odniesieniu do omawianych tu szerszych kręgów drewnianej architektury cerkiewnej — kręgów południowo-wschodniego (Polska Przedrozbiorowa) i południowego (Bałkany).

A przecież wydawać by się mogło, że właśnie krąg bałkański, ze względu na swe bezpośrednie powiązanie z Drugim Rzymem, jest do tego najbardziej powołany. Tymczasem ani geneza układu trójdzielno-trójkopułowego, z zaakcentowaną centralnością i symetrią, układu dominującego w kręgu południowo-wschodnim, ani geneza układu wieżowo-dwudzielnego, charakterystycznego dla kręgu bałkańskiego, nie są wyjaśnione i nie łączą się z tradycyjnymi założeniami bizantyńskiego układu cerkiewnego. Nie są bowiem przekonujące wywody tych badaczy, którzy bizantyńskość układu trójdzielnego wyprowadzają poprzez degradację (czy też „degenerację”) krzyża greckiego, pozbawionego dwóch bocznych ramion. Sprawa jest bardziej złożona, jak to podkreśla Siciński, zarazem zwolennik tej koncepcji. Ale dla naszych rozważań wystarczy przyjąć, że cerkiew łemkowska, to wypadkowy twór obu wspomnianych kręgów kulturowych oraz regionu, w którym funkcjonowała wieża izbicowa. Z kolei latynizacja łemkowskiej architektury cerkiewnej jest przyjmowana na kartach tego opracowania jako ewentualna latynizacja drewnianej cerkwi kręgu bałkańskiego, dokonana jeszcze w okresie Średniowiecza, w oparciu o gotycką architekturę kościelną. Ale też można spojrzeć na to zagadnienie i w ten sposób, że było to po prostu jedno wspólne środowisko, w którym wykształcały się pospół chrześcijańskie świątynie. Wpływ natomiast drewnianego budownictwa łacińskiego na cerkiew łemkowską jest jakby wtórny, z jednej strony oparty na wspomnianej kościelnej architekturze szeklersko-saskiej na Siedmiogrodzie (Transylwanii), z drugiej — na wspólnocie całego omawianego regionu, w którym elementem charakterystycznym była wieża izbicowa. Reszty dokonały dopiero później urzędowe wzorniki, propagujące m.in. dwuspadowe dachy. Odrzucić natomiast wypada te sformułowania, które głoszą podobieństwo sylwety „stylowo czystej”, inaczej „klasycznej” cerkwi łemkowskiej do „sylwet drewnianych kościołów Podhala i Śląska”. Wreszcie „głęboko zakorzeniona tradycja ludowego budownictwa drewnianego”, w świetle obecnej naszej wiedzy, może być rozumiana jedynie jako umiejętność budowlana, pozyskana w zawodowych warsztatach ciesielskich przez profesjonalnych lub półprofesjonalnych majstrów, którzy następnie stosowali ją przy wznoszeniu drewnianych budowli cerkiewnych.

Na koniec rozważań może nasuwać się jeszcze pytanie, dlaczego tak mało zachowało się najstarszych budowli, a zarazem nie starszych nad wiek XVII, jeśli początki tej architektury miałyby sięgać do wcześniejszych stuleci? Odpowiedzi na to pytanie można szukać w następujących wyjaśnieniach. Niewątpliwie po pierwszym okresie, gdy do Karpat Zachodnich dotarły fale wędrownych pasterzy (wiek XIV-XV), początkowo wsi prawdziwie osiadłych było niewiele, lub były one stale wyludniane. W lecie ich mieszkańcy uprawiali pasterstwo, zimą „za chlebem” schodzili w doliny, docierając aż w lubelskie. Prawdziwe, na większą skalę osadnictwo stałe rozpoczyna się dopiero w XVI stuleciu, o czym świadczą ponowne lokacje i przywileje nadawane niejednokrotnie istniejącym już dawniej osadom. Zatem jeśli początkowo mało było wsi i jeśli stała popu-

lacja była w nich niewielka, ulegająca przy tym ciągłemu przemieszczaniu się, to i liczba wznoszonych budowli kultowych nie mogła być w tym czasie wielka, ograniczona jedynie do nielicznych, a większych skupisk ludności. Było więc początkowo świątyń niewiele i możliwość zachowania się ich do naszych czasów była odpowiednio mniejsza. Pamiętać wciąż trzeba, że z przeszłości do naszych czasów zachowały się jedynie nieliczne relikty drewnianej architektury i budownictwa. Na ponad 600 drewnianych kościołów parafialnych, istniejących w 4. ćwierci XV wieku na obszarze diecezji krakowskiej, dziś znanych jest zaledwie 14 zachowanych oraz 3 na podstawie przekazów ikonograficznych (a ponadto 2 zachowane kościoły cmentarne). I to już wszystko. Nie były też cerkwie zapewne zawsze pod względem technicznego wykonania na najlepszym poziomie, co znów znacznie zmniejszało możliwość ich przetrwania. Wreszcie wojny, pożogi i przebudowy stale, a nieuchronnie, zmniejszały stan posiadania. Zapewne też nie wszystkie do dziś zachowane budowle są prawidłowo rozpoznane i datowane. Przykładem jest tu cerkiew w Krempnej, której czas budowy waha się z jednej strony pomiędzy XVI-XVII stuleciem, a z drugiej rokiem 1782. Trzeba się liczyć zatem z możliwością ujawnienia jeszcze w przyszłości starszego od dotąd rozpoznanego materiału zabytkowego. Wskazane jest więc jeszcze raz w tym miejscu podkreślić, że przedstawiony tu obraz dziejów drewnianej cerkwi łemkowskiej oparty został na aktualnej dla obecnego stanu badań wiedzy i że może on ulegać różnym korektom w miarę ujawniania nowych danych.

W szkicu niniejszym nie dano natomiast odpowiedzi na jedno dość zasadnicze pytanie: kiedy na karpackich stokach z różnoetnicznego tygła napływowego i miejscowego wytworzyła się kultura ludowa nazwana z czasem łemkowską. Ale jest to przecież pytanie adresowane do innych dyscyplin naukowych. Autor, jeśli może zabrać głos w tej sprawie, uważa subiektywnie, że był to proces długotrwały, postępujący powoli i stopniowo, przy czym jedne zjawiska kulturowe mogły wykształcać się wcześniej, inne dopiero później. Decydującym zaś momentem byłby może czas przyjęcia przez mieszkańców na konkretnym obszarze charakterystycznego wyrazu „lem” pochodzenia słowackiego. Czy jednak moment ten jest możliwy do ustalenia, muszą wypowiedzieć się językoznawcy.

Rozdział szósty

Wprowadzenie. Zewnętrzne malowanie cerkwi w Bartnem. Przegląd malowanych cerkwi w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej. Rozważania nad niektórymi aspektami zewnętrznego malowania. Datowanie malowideł. Zewnętrzne malowanie w kręgu kultury bizantyńsko-bałkańskiej. Uwagi końcowe

Na zewnętrzne malowanie drewnianych cerkwi łemkowskich usytuowanych na północnych, polskich stokach Karpat, zwrócono po raz pierwszy uwagę w połowie lat sześćdziesiątych z okazji prowadzonych wówczas badań nad drewnianą architekturą sakralną w Polsce oraz w trakcie wykonywanych w tym samym czasie prac nad inwentaryzacją zabytków na terenie dawnego powiatu gorlickiego. Bardziej szczegółowe jednak badania nad zewnętrznym malowaniem drewnianych cerkwi łemkowskich, chociaż niestety wciąż jeszcze nie kompleksowe, przeprowadzić było można dopiero z okazji prac konserwatorskich, podjętych przy łemkowskiej cerkwi w Bartnem. Dotąd bowiem problematyka ta była jedynie sygnalizowana, ale nie była omawiana obszerniej, ani w literaturze etnograficznej, ani też w literaturze dotyczącej łemkowskiej architektury cerkiewnej.

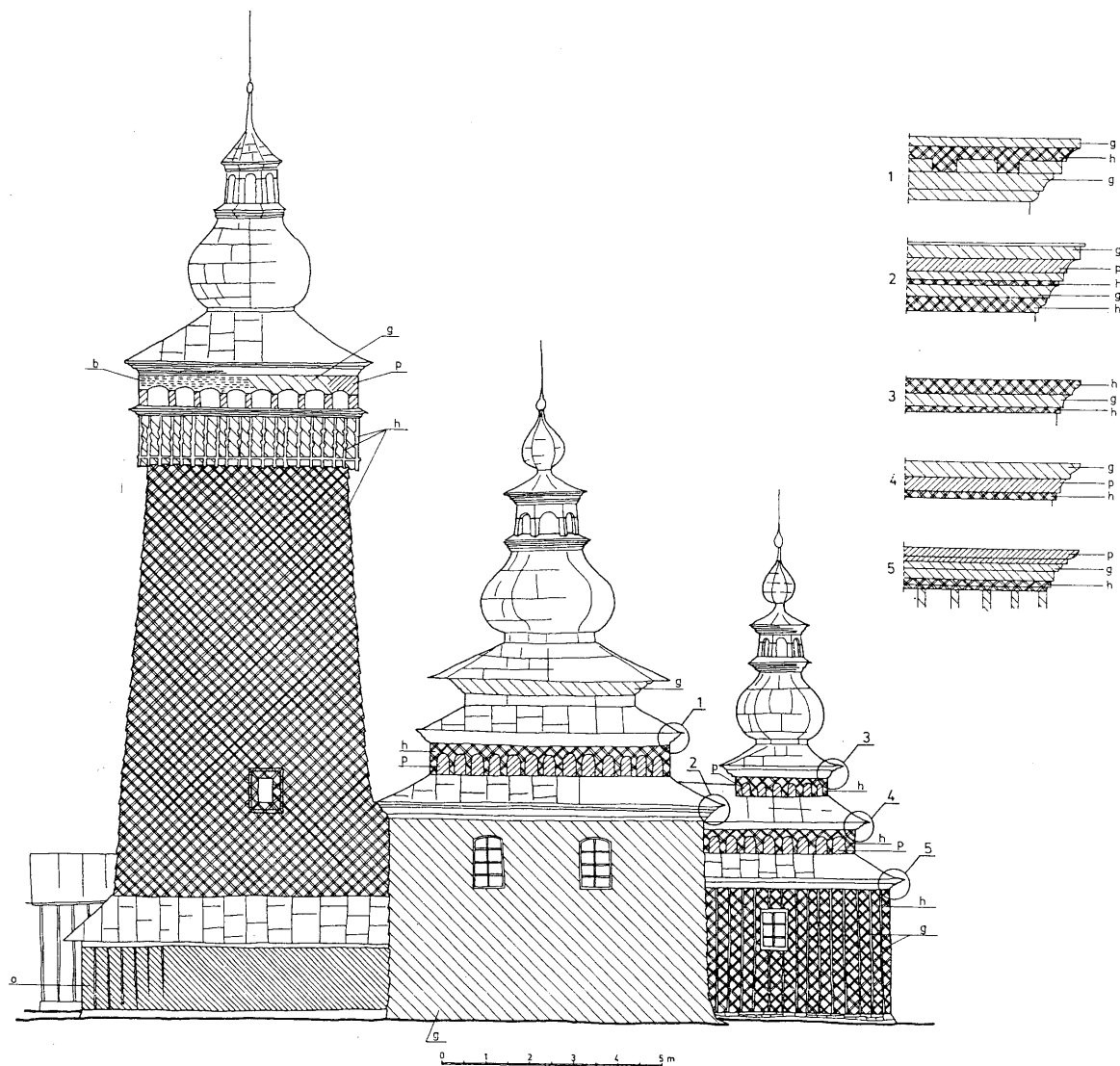
W czasie kapitalnego remontu cerkwi w Bartnem, który został przeprowadzony w latach 1968-1970, zagadnienie zewnętrznego malowania cerkwi łemkowskich stało się przedmiotem praktycznego zainteresowania konserwatorskiego, a przeznaczenie budowli sakralnej na cele muzealne stworzyło szczególnie sprzyjające warunki dla bardziej swobodnego działania, nieskrępowanego przyszłym kultowym charakterem zabytku i pozwoliło na podjęcie próby odtworzenia zastanych malowideł. Spośród bowiem drewnianych cerkwi łemkowskich, objętych w latach sześćdziesiątych większymi remontami budowlano-konserwatorskimi (np. Kotań 1963, Kwiatów 1963, Hańczowa 1963-65, Powroźnik 1966-68), nigdzie nie zwrócono uwagi na zewnętrzne malowanie budowli, a jeśli nawet zjawisko takie odnotowano (Komańcza 1969-70, Krempna 1971), nie pociągnęło ono za sobą żadnej konserwatorskiej działalności. Zastanych malowideł nie odtwarzano, tak że obecnie, po zniszczeniu w czasie prac remontowych zewnętrznej szaty budowli (deskowanego szalunku i gontowego pokrycia) nie zawsze wiadomo, czy wszystkie te cerkwie były malowane, a jeśli były, to jak te malowidła wyglądały.

Drewniana cerkiew w Bartnem posadowiona jest na miejscu poprzedniej, z której zachowana została wieża konstrukcji słupowo-ramowej z pseudoizbicą. Natomiast zrąb wszystkich części

cerkwi, jak potwierdziły badania architektoniczne prowadzone w czasie remontu obiektu, ułatwione zdjęciem oszalowania, okazał się jednorodny i analogicznie opracowany, zatem wykonany w tym samym czasie, który należy łączyć z datą „1842”, wyrytą na nadprożu zachodniego portalu. W tymże roku była też remontowana wieża, zapewne osiemnastowieczna, a remont ten polegał m.in. na usunięciu zniszczonych podwalin, podstemplowaniu nośnych słupów i oparciu ich na czterech dużych głazach kamiennych. Odkryte w czasie prac remontowych pomiędzy podwaliną a zrębem cerkwi austriackie monety z datami „1893” i „1895” świadczą, że po 1895 r. część podwalin była wymieniona. W tym czasie lub nieco później cerkiew pokryta została w miejsce gontu blachą. W trakcie badań zauważono, że niektóre zewnętrzne elementy cerkwi, takie jak gzymsy, obudowania pozornych latarni oraz cała powierzchnia szalunku pozornej izbicy, pokryte były wielobarwnym malowaniem. Dlatego już w pierwszej fazie prac konserwatorskich został mocno zaakcentowany postulat bądź częściowego zachowania malowideł tam, gdzie jest to możliwe, bądź ich odtworzenia. Bliższa obserwacja wykazała, że malowidła te wykonane zostały wprost na surowym drewnie, a w niektórych miejscach występowały nawet w kilku warstwach.

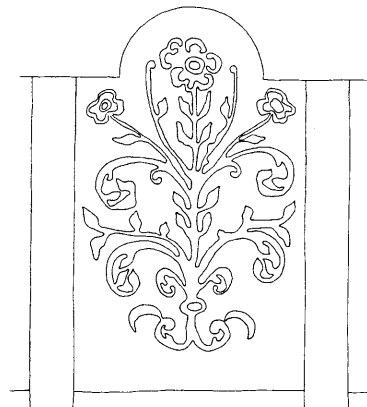
W tej sytuacji konieczne okazały się specjalistyczne badania malowideł, które określiłyby liczbę użytych barw, ich rodzaj i skład chemiczny, liczbę i kolejność występujących nawarstwień, a także stałyby się podstawą do ewentualnego datowania malowideł i opracowania projektu kolorystycznego. Badania takie zostały zlecone krakowskiemu, a następnie warszawskiemu Oddziałowi PKZ. Tak szeroko zaplanowane prace nie zostały jednak w całości wykonane w odpowiednim terminie, co zmusiło służbę konserwatorską do podjęcia komisyjnej decyzji użycia na gzymsach w miejsce wielobarwnych malowideł czterech podstawowych kolorów zarejestrowanych też w innych cerkwiach, a mianowicie: granatu, czerwieni, zieleni i bieli. Natomiast zgodnie z pierwotnym stanem faktycznym, pokryto arkadkowania czerwienią i granatem, szalunek izbicy zielenią oraz obramienia okienne granatem, a nadokienniki zielenią. Zaniechano też, wobec braku przekonywujących przekazów, malowania szalunku ścian i gontowego pokrycia dachów, przewidzianych uprzednio w projekcie. Uzyskane wyniki wprawdzie odbiegają od pierwotnie użytej gamy kolorystycznej oraz rodzaju zastosowanych barwników, mogą jednak i powinny stać się punktem wyjściowym do dyskusji i przyszłych tego rodzaju realizacji konserwatorskich.

Zewnętrzne malowanie cerkwi pokrywa przede wszystkim gzymsy, fryzy arkadkowe, szalunek deskowy lub gontowy ścian, a nawet całe gontowe połącze dachów oraz hełmy wież i wieżyczek. Do niedawna jeszcze malowanie to występowało na wielu cerkwiach łemkowskich, ale ostatnio zostało na różnych obiektach zniszczone bądź wraz z samym zabytkiem (Wola Cieklińska, Nieznajowa), bądź wskutek nieznajomości zagadnienia w czasie prac remontowych, gdy usuwano w całości poprzednie szalowanie i pokrycie gontowe (Hańczowa, Gładyszów – kaplica, Kotań,

XI

Świątkowa Wielka, Polska.
Cerkiew par. gr.-kat.; 1757;
inventaryzacja dawnego
zewnętrznego malowania
na południowych elewacjach;
cyfry arabskie oznaczają
poszczególne gzymsy pokryte malowidłem,
oznaczenia literowe barwę:
b – ugię, g – ultramaryna,
h – różne odcienie zieleni,
o – brąz, p – czerwień cynobrowa

XII

Czarne, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1789;
fragment arkadkowego fryzu z malowanym
bukietem kwiatowym

Kwiaton, Powroźnik i in.) lub impregnowano drewno preparatami chemicznymi (Brunary Wyżne). Równocześnie w niektórych cerkwiach szczelnie obitych blachą do dziś nie wiadomo, czy malowidła znajdują się pod tą osłoną.

Na wschodnim obszarze łemkowskiego osadnictwa zachowane relikty malowania wskazują na skromną gamę kolorystyczną, która ogranicza się do dwóch podstawowych barw – ciemnej czerwieni wpadającej w brąz i do granatu (Komańcza, Turzańsk), ponadto w jednym z zabytków stwierdzono również ciemny ugię (Rzepedź). Malowanie zachowało się tutaj przede wszystkim na gzymsach wszystkich trzech wspomnianych cerkwi oraz na gzymsach niektórych wolno stojących dzwonnicy (Komańcza, Turzańsk), a także na szalunku deskowym ścian (Rzepedź). Przed 1939 r. występowało także na gontowych, malowanych na czerwono, połaciach dachów cerkwi w Komańczy.

Nieporównanie bogatsza jest kolorystyka w środkowej części osadnictwa łemkowskiego, a zachowane tu malowidła pokrywają znacznie większe połacie, niektóre nawet całe cerkwie (Świątkowa Mała, Świątkowa Wielka). Jeszcze w cerkwi w Nieznajowej gzymsy były tylko dwubarwne „czerwono-zielone”, ale w Czarnej (gorlickiej) są one już trójbarwne „biało-czerwono-granatowe” lub, jak w Świątkowej Wielkiej – „granatowo-czerwono-zielone”; cztery kolory stwierdzono na gzymsach cerkwi w Świątkowej Małej: granat, róż, jasną zieleni i błękit. Prawdziwa jednak

„orgia” barwna występowała w cerkwi w Bartnem, gdzie obok siebie znajdowały się: błękit ciemny i jasny, biel, czerwień, ugier, brąz ciemny i jasny, zieleń ciemna (szmaragdowa) i jasna (o zabarwieniu żółtawym). Równie barwna była kolorystyka cerkwi w Ropkach, którą Stanisław Michalczuk opisał następująco: „Poszycie gontowe ścian i kopulek malowane jest na kolor czerwono-brązowy. Na kopułkach widoczne są również gonty w kolorze niebieskim. Belki gzymsowe mają profile podkreślone barwami: zieloną i czerwoną. Ślepe latarnie kopulek malowane są na niebiesko. Listwy szalowania na izbicy na biało. Frontonik nad drzwiami wejściowymi jest barwy niebieskiej, a krzyż przemalowany z niebieskiego na brązowy. Data zaś malowana jest farbą różową”. W cerkwi w Świątkowej Wielkiej gontowy szalunek ścian wieży pokrywa ciemna zieleń z listwowaniem granatowym, zaś szalunek obejścia wokół wieży – ciemny brąz. Fryzy arkadkowe są tu dwubarwne: czerwono-zielone, ale na arkadach izbicy stwierdzono trzy barwy, przebijające nawzajem przez siebie: ugier, granat i czerwień. Nie wiadomo natomiast co dzieje się pod blaszanymi dachami pokrywającymi dawniejszy gont. W cerkwi w Hańczowej gontowe dachy były bowiem pokryte przed ostatnim remontem (1960-1968) barwą ciemnozieloną, a na gontowych helmach cerkwi w Świątkowej Małej, podobnie jak na szalunku deskowym prezbiterium, widoczna jest barwa jasnoniebieska. W przeciwieństwie do niezwykle kolorowej zewnętrznej szaty cerkwi w obu Świątkowych, dawny szalunek cerkwi w Kwiatoniu – jak podaje Anna Kisielewska – utrzymany był w tonacji jednobarwnej, wykonanej „farbą temperową w kolorze palonego ugru”, dziś już słabo czytelną.

Obok wielobarwnego „nieprzedstawieniowego” malowania większych czy też mniejszych powierzchni, zachowały się również relikty malowania przedstawieniowego. W cerkwi w Brunarach Wyżnych pomimo parokrotnego nasycenia zewnętrznego szalunku oleistymi preparatami chemicznymi, widoczne jest jeszcze nadal malowanie imitujące „rzeźbiony” fryz arkadkowy. Ten malowany fryz wykonany był dwoma barwami – biel stanowiła obramienie arkadki, a barwa ciemniejsza (trudna obecnie do ustalenia ze względu na deformację oleistymi preparatami) – jej wewnętrzną ściankę. Najbardziej jednak interesujące są bukiety kwiatowe, wypełniające pola arkadkowego fryzu cerkwi w Czarnej, niegdyś zapewne wielobarwne, obecnie słabo czytelne spod późniejszego zamalowania. Jest natomiast rzeczą charakterystyczną, że jak dotąd nie stwierdzono motywów geometrycznych, jakie występują na malowanych zrębach chałup, a zwłaszcza na malowanych gzymsach drewnianych cerkwi mołdawskich.

Zewnętrzne malowanie cerkwi łemkowskich zdaje się swym zasięgiem obejmować cały obszar łemkowski – polski, słowacki i zakarpacki – jakkolwiek systematyczne badania w tym kierunku nie były prowadzone, a posiadane na ten temat wiadomości są wrywkowe. Sytuacja taka dotyczy również zachodniego obszaru łemkowskiego w Polsce. Wiadomo jedynie, że na tym obszarze malowanie występowało w cerkwi w Szczawniku, gdzie były – jak pisze Anna Kisielewska –

„pomalowane na czerwono kołnierze gonciane pod kopułą”, zaś w cerkwi w Andrzejówce występuje analogiczny jak w Brunarach Wyżnych fryz arkadkowy. Prawdopodobnie malowane tu były, jak sądzić można ze zdjęć, również gzymsy wieńczące zrab nawy i prezbiterium. W cerkwi w Powroźniku „przed zniszczeniem barwnej szaty” uderzały jak pisze Anna Wiktoria Hermanowicz, autorka studium historycznego o tym zabytku – kontrasty „szarej powierzchni ścian z malowanymi na czerwono, żółto, brązowo i niebiesko kopułami, latarniami i makówkami”. Również na izbicy i na hełmie wieży zaobserwowano resztki malowideł. Wspomniana autorka tak je opisała: „Izbica przykryta jest czterospadowym dachem, u góry przechodzącym w szyję kopuły, u dołu opartym na okapie z trzech deszczulek. Okap nosi ślady malowania w poprzeczne białe i czerwone pasy” i dalej: „Każdemu z ośmiu elementów składowych latarni odpowiada drewniany trapez, krótszym bokiem skierowany do dołu, a dłuższym podtrzymujący daszek wieńczący makówki. Na trapezach widoczne są dawne ślady ich polichromii – dolna połowa w kolorze niebieskim, górna w żółtym”.

Po słowackiej stronie zewnętrzne malowanie cerkwi znane jest z trzech przykładów. W czasie badań prowadzonych w 1964 r., spośród kilkunastu oglądanych wówczas zabytków, malowanie stwierdzono jedynie na cerkwi znajdującej się obecnie w miejscowości Bardejovské Kúpelé (przeniesiona w 1967 r. z Mikulášovej). Malowanie to, wykonane barwami: czerwoną (wpadającą w brąz), białą, niebieską i granatem, określone zostało przez autorów inwentarza drewnianych cerkwi na Słowacji jako „pstroke”. Blanka i Imrich Puškarovie podali także, że niegdyś cerkiew we Frička miała malowane czerwono gontowe kopuły i szalunek izbicy wieży, na zielono gzymsy wieży, a gzyms cerkwi i listwy izbicy na białe. Równocześnie z barwnej ilustracji zamieszczonej w tym inwentarzu można się zorientować, że łemkowska cerkiew w Šemetkovcach ma również zachowane malowanie w barwach: zielonej, czerwonej, żółtej, białej i brązowej.

Najmniej można powiedzieć o zewnętrznym malowaniu cerkwi łemkowskich z obszaru Rusi Zakarpackiej. Tu jednak przychodzi z pomocą przeniesiona w 1929 r. z tego regionu do Pragi cerkiew ze wsi Medvedovce. Na jej deskowym szalunku pseudoizbicy oraz trzech pozornych latarni zachowały się znaczne ślady bieli, a na gzymsach wieży i wieżyczek – bieli i czerwieni.

Analizując zachowany lub znany już tylko z przekazów „malowany” materiał zabytkowy nie dopatrzonego się w nim na razie żadnych prawidłowości w występowaniu poszczególnych zestawów barwnych. Kolejność stosowania wydaje się dowolna, uzależniona od „estetycznego gustu” wykonawcy czy też wykonawców. W cerkwi w Świątkowej Wielkiej obok wspomnianego układu „granat-zielon-czerwień”, gzymsy malowane są też innymi kombinacjami zestawu tych kolorów, np. „czerwień-granat-zielon” i „zielon-granat-zielon”. Dotychczasowa obserwacja pozwala jedynie na stwierdzenie, że właśnie te trzy barwy, a obok nich biel, były najchętniej i najpowszechniej używane. Natomiast wielobarwność gzymsów w cerkwi w Bartnem wydawała się być wynikiem

kilku kolejnych przemaalowań oraz „przebijania” wzajemnego kolorów i ich płowienia. Przypuszczenie to potwierdziły częściowo specjalistyczne badania PKZ.

Rodzaj stosowanych farb do malowania zrębów domów mieszkalnych i budynków gospodarczych na wschodnim obszarze łemkowskim w Polsce i sposób ich przyrządzania został ostatnio dokładnie omówiony przez Kisielewską. Nie ma powodów sądzić, aby wyglądał on inaczej na innych obszarach łemkowskich, a rodzaj farb i metody ich przyrządzania do malowania zewnętrznego cerkwi miałyby być odmienne, zwłaszcza gdy cerkiew odnawiano, a więc i odmalowywano miejscowymi siłami. Sądzić tak można przede wszystkim w stosunku do malowania „nieprzedstawieniowego”, wykonywanego na mniejszej lub większej powierzchni jednym kolorem. Natomiast zachowane relikty malowania „przedstawieniowego” (fryzy arkadkowe, bukiety kwiatowe) świadczą, iż wykonawcy tych malowideł posiadali większe nieco umiejętności od wieśniaczek dekorujących swe domy i zagrody. Szczególnie bukiety kwiatowe z cerkwi w Czarnej przywodzą na myśl seryjną produkcję typu patronowego. Kim byli jednak wykonawcy tych „przedstawieniowych” malowideł – nie udało się ustalić, a przeprowadzane wywiady w terenie, poza stwierdzeniem, że „były one malowane” („one”, tzn. cerkwie), nie dały również odpowiedzi na to pytanie.

Kwestią jeszcze bardziej nie wyjaśnioną na obecnym etapie badań pozostaje datowanie zachowanych do dziś malowideł, jak również odpowiedź na pytanie, od kiedy istniał wśród Łemków zwyczaj zewnętrznego malowania cerkwi. Fakt, że malowanie występuje na zewnętrznej szacie zarówno osiemnastowiecznych, jak i dziewiętnastowiecznych cerkwi, niczego nie wyjaśnia. Gont i szalunek deskowy podlegają bowiem co pewien czas wymianie, a „życie” dawnego, dobrego gontu czy deskowego szalunku wahało się w granicach od ok. 80 do 100 lat. Zatem najstarsze malowania znajdujące się na szalunku i gontowym pokryciu mogą pochodzić z przełomu XIX i XX stulecia. Zewnętrzne malowidła cerkwi w Bartnem określone zostały w sprawozdaniu z badań Warszawskiego Oddziału PKZ jako „powstałe prawdopodobnie w dwudziestym wieku”. Jedyne natomiast daty, jakie udało się odnaleźć na konkretnych zabytkach, to rok 1891 z frontoniku cerkwi w Ropkach i rok 1901 wymalowany na pseudolatarni niewielkiej kaplicy unickiej w Gładyszowie, której gzymsy były również wielobarwnie malowane. Właśnie malowane gzymsy w osiemnastowiecznych cerkwiach, które przecież nie podlegają wymianie, tak jak gont czy deskowy szalunek, mogą być pewnym, chociaż nie jednoznacznym wskaźnikiem przy datowaniu. Nie zachowana cerkiew z Nieznajowej (1780) miała obok malowanych gzymsów (o czym wyżej), również wymalowane postacie śś. Piotra i Pawła na węgarach portalu zachodniego, a co najważniejsze – podbarwiony na czerwono napis fundacyjny, wyrzeźbiony na nadprożu. Ale i ten fakt niczego jeszcze nie dowodzi, aczkolwiek przedstawienie obu postaci można wiązać bądź z datą budowy, bądź z przełomem XVIII i XIX stulecia. Równocześnie pierwszy znany opis sposobu przyrządzania farb do malowania zrębów domów na wschodnim obszarze łemkowskim (rejon

Łupkowa i Komańczy) pochodzi z 1877 r., zatem zauważona wówczas praktyka musiała być od pewnego już czasu stosowana i chyba nie tylko do zdobienia budynków świeckich.

Problem datowania zewnętrznego malowania cerkwi łemkowskich wyjaśniać być może dalsze badania terenowe i archiwalne, a w obecnym stanie posiadanych wiadomości oraz rozpoznania zachowanych jeszcze przykładów można jedynie odnotować samo zagadnienie, stwierdzając zarazem, że wiek XIX, jak również końcowe lata XVIII stulecia, mogą być okresem, w którym malowanie cerkwi na zewnątrz było już stosowane.

Równocześnie pamiętać należy, że zewnętrzne malowanie świątyń obrządku wschodniego – murowanych i drewnianych – nie jest na południe od Karpat, w kręgu bizantyńsko-bałkańskiej kultury oraz w oficjalnej i ludowej sztuce zjawiskiem sporadycznym lub wyjątkowym, lecz przeciwnie – powszechnym. Wystarczy wspomnieć o zewnętrznych malowidłach murowanych cerkwi bukowińskich, o tych wspaniałych barwnych opowieściach biblijno-ewangelicznych oraz życiorysach świętych, jakże często aktualizowanych współczesną im szesnastowieczną tematyką polityczną. Wystarczy też przypomnieć naiwne, ale urocze, figuralne malowidła, zdobiące, przeważnie na podkładzie z tynku, zręby drewnianych cerkwi wołoskich, czy współczesne im osiemnasto- i dziewiętnastowieczne hieratyczne korowody świętych na murowanych cerkwiach. Najbliższe jednak charakterem malowanej dekoracji cerkwi łemkowskich jest malowanie zdobiące gzymsy drewnianych cerkwi mołdawskich. I tu i tam dążono do upiększenia zewnętrznego wyrazu świątyń przez wielobarwne podkreślenie jej detalu architektonicznego. Różni je natomiast gama kolorystyczna i tematyka przedstawieniowa. W cerkwiach mołdawskich podstawowe barwy to czerwień i czerni, a wykonywano nimi dekoracyjne, rytmicznie powtarzające się szlaki formowane z gwiazd, krzyżyków, kół, półkoli, te ostatnie nawiązujące jakby do „wolic oczu” wziętych z klasycystycznego detalu. Wydaje się, że mołdawską dekorację wiązać można co najmniej z XVIII wiekiem, ale problematyka ta nie była omawiana w rumuńskiej literaturze i wymaga również badań. Wreszcie pomiędzy mołdawskimi i łemkowskimi cerkwiemi leży pod tym względem nieznanymi i niezbadanymi, niezwykle istotny zespół drewnianych cerkwi na Rusi Zakarpackiej.

Zachowane do dziś zewnętrzne malowanie cerkwi łemkowskich jest przeważnie spłowiałe, wymyte deszczami i pozbawione dawnej swej intensywności, niekiedy słabo już czytelne i stopniowo zanikające, a z braku rozeznania nieświadomie niszczone. W świetle natomiast zebranego dotąd i wyżej przedstawionego materiału nasuwa się niewątpliwie jedno podstawowe stwierdzenie, które w odmienny nieco sposób zarysowuje obraz drewnianej architektury sakralnej po obu stronach Środkowych i Zachodnich Karpat. W minionym, lub nawet w minionych stuleciach, zewnętrzna szata drewnianej i murowanej architektury sakralnej (a obok niej również świeckiej) była na południowo-wschodnich stokach Karpat i u ich podnóża niezwykle barwna, a odbłask tej barwności przesuwiał się nie tylko południowymi stokami na zachód (np. nie zachowany drewniany ratusz

w Libercu u podnóża Gór Izerskich w północno-wschodnich Czechach był niegdyś zewnątrz barwnie malowany), ale również przenikał na północne, bardziej „szare” stoki karpackie. Toteż niegdyś zewnętrzna barwność cerkwi i kościołów musiała być w Małopolsce o wiele większa, aniżeli możemy to przypuszczać, czy pozwalają domyślać się tego zachowane relikty malowideł niektórych polskich cerkwi łemkowskich oraz jeszcze rzadsze pozostałości zewnętrznych malowideł na małopolskich drewnianych kościołach.

Malowanie drewnianych cerkwi łemkowskich miało najpewniej nie tylko estetyczne cele. W malowanym geometrycznym zdobieniu zrębów domów i budynków gospodarskich dopatrywano się znamion magicznych, co być może dałoby się również uzasadnić w stosunku do malowideł zdobiących gzymsy drewnianych cerkwi mołdawskich. W stosunku jednak do „całościowego” malowania niektórych cerkwi łemkowskich (Świątkowa Wielka) wydaje się, że uzasadnienia szukać należy, obok przeżyć estetycznych, przede wszystkim w potrzebach praktycznych, związanych z ochroną i konserwacją budulca, podobnie jak niegdyś powszechnie czyniono to przez nasączenie drewna ropą, a obecnie przez natryskiwanie czy też kąpanie w preparatach chemicznych. Nie można przy tym negować również innych momentów, takich, jak pierwotne znaczenie niektórych barw, wyrażających różne stany uczuć człowieka.

Wprawdzie wiele zasadniczych kwestii, związanych z zewnętrznym malowaniem cerkwi łemkowskich pozostaje jeszcze nierozwiązanych, niemniej samo zasygnalizowanie problemu od strony badawczej i konserwatorskiej, problemu aktualnego po obu stronach Karpat, wydaje się celowe i dokonane w ostatnim właściwie momencie, który być może pozwoli jeszcze na uratowanie, a przede wszystkim zarejestrowanie i zbadanie zachowanych relikwów tego malowania.

Posłowie

Tak w zarysie wyglądają dzieje drewnianej łemkowskiej architektury cerkiewnej. Dzieje, których okres dojrzały i końcowy, „malowany”, przez zachowane zabytki i przekazy ikonograficzne, został dokładniej rozpoznany i bardziej uczyniony od okresu początkowego. Ale nawet dzięki temu częściowemu rozpoznaniu, cerkiewna drewniana architektura łemkowska jawi się obecnie już nie jako schemat, czy też zbiór różnorodnych, nie mających ze sobą związku budowli, lecz jako barwna i zindywidualizowana opowieść, złożona z dziesiątków zabytków, często już nie istniejących, ale wciąż wrosłych w kulturowy łemkowski obszar osadniczy, podzielony współcześnie trzema granicami państwowymi.

Zespół zaś 69 cerkwi łemkowskich zachowanych w Polsce zasługuje w pełni, aby został otoczony troskliwą opieką przez aktualnych użytkowników i służbę konserwatorską, jako trwały element polskiego krajobrazu i zarazem jako narodowe dobra kultury, naszej wspólnej, polskiej kultury. A mają one prawo do takich właśnie określeń, chociaż reprezentują odmienny niż nasz zachodniołaciński świat, do którego przyzwyczailiśmy się i z którym ponad tysiąc lat temu wiązały się losy polskiego narodu. Cerkwie te bowiem wyrosły na polskiej ziemi, w polskim kręgu kulturowym, krąg ten wzbogacając i urozmaicając. Stąd też ich prawo do nazwy „polskie narodowe dobra kultury”, podobnie jak każdy mieszkaniec tego kraju ma pełne prawo do polskiego obywatelstwa. Dziś zabytki te świadczą o dawnej wielowątkowej i pluralistycznej kulturze polskiej.

Katalog drewnianych cerkwi łemkowskich

Obejmuje wszystkie znane stylowe lub epigonalne cerkwie łemkowskie, zarówno zachowane, jak też już nie istniejące, a z tych ostatnich jedynie te, które są poświadczone materiałem ikonograficznym (fotograficznym, rysunkowym, pomiarowym), pozwalającym na ich weryfikację. W *Katalogu* nie uwzględniono natomiast wiadomości źródłowych lub publikowanych, które nie zawierają odpowiednich elementów, pozwalających na bliższe określenie układu przestrzennego i brył wzmiankowanych budowli. Nie uwzględniono w nim również tych zachowanych cerkwi, które zdaniem autora nie można określić mianem stylowych czy epigonalnych cerkwi łemkowskich.

Katalog opracowany został w formie skróconej i zawiera jedynie informacje o lokalizacji, określenie zabytku, krótką historię budowlaną oraz podstawowe, a niezbędne elementy opisu, pozwalające na odpowiednią klasyfikację obiektu. W historii i przypisach, a niekiedy również w opisie, sygnalizowane są ponadto dotąd nie uwzględniane fakty z dziejów budowlanych (przebudowy, przekształcenia, remonty itp.), mające istotne znaczenie tak dla wyrazu samej budowli, jak również dla rozważań nad całym zespołem cerkiewnej architektury łemkowskiej. Do uwag tych autor doszedł bądź na podstawie oględzin lub badań architektonicznych poszczególnych zabytków, bądź analizy materiału ikonograficznego. Na zakończenie części opisowej hasła podano krótką ogólną charakterystykę zabytku, opartą na tych przede wszystkim elementach, które w sposób istotny stanowią o jego zewnętrznym wyglądzie, czyli o bryle budowli (nie uwzględniono więc specjalnie rzutu poziomego, który w tym wypadku nie jest elementem kształtującym w sposób jednoznaczny bryłę).

Opracowania poszczególnych haseł (zwłaszcza dane historyczne) oparto przede wszystkim na dotychczasowych publikacjach typu inwentaryzacyjno-inwentarzowego (Polska, Słowacja), a z braku (Ruś Zakarpacka) na innych dostępnych publikacjach, dotyczących danego regionu. W miarę możliwości starano się też podać studia monograficzne poświęcone poszczególnym zabytkom.

Przyjęto alfabetyczny układ *Katalogu* według pisowni łacińskiej, z zachowaniem podziału na trzy odrębne regiony, zgodnie z podziałem obszaru łemkowskiego aktualnymi granicami państwowymi. Na początku każdej łemkowskiej grupy regionalnej podano pełny bibliograficzny zapis wykorzystanych opracowań, dzieląc go na podstawowy (typu inwentaryzacyjnego) i pomocniczy oraz skróty tych opracowań stosowane w przypisach poszczególnych haseł.

Jeszcze raz wypada przypomnieć, że datowanie poszczególnych zabytków przyjmowano zgodnie z dotychczasowymi publikacjami, weryfikując je niekiedy na podstawie źródeł archiwalnych lub badań architektonicznych, czy też analizy stylistycznej.

Autor będzie wdzięczny wszystkim Czytelnikom, którzy zechcą sprostować ewentualne błędy i uzupełnić podane w *Katalogu* wiadomości.

Łemkowskie cerkwie w Polsce

Literatura podstawowa oraz zastosowane skróty

- KZSP:
- *pow. nowosądecki* – *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*
– Tom I. *Województwo krakowskie* (pod red. Jerzego Szablowskiego). Zeszyt 10. *Powiat nowosądecki* (opr. A. Misiąg-Bocheńska), Warszawa 1951;
 - *pow. jasielski* – *Powiat jasielski* (opr. I. Trybowski, O. Zagórowski), masz., 1955, IS PAN;
 - *pow. gorlicki* – *Powiat gorlicki*, cz. II (opr. R. Brykowski, T. Chrzanowski), masz., 1964, IS PAN;
 - *Krosno, Dukla* – *Województwo krośnieńskie* (pod red. E. Śnieżyńskiej-Stolotowej, F. Stolota). *Krosno, Dukla i okolice* (opr. E. Śnieżyńska-Stolotowa, F. Stolot, K. Kutrzebiana, M. Lemańska-Trepińska, J. Ross), Warszawa 1977;
 - *Lesko, Sanok* – *Seria Nowa. Tom I. Zeszyt 2. Województwo krośnieńskie* (pod red. E. Śnieżyńskiej-Stolotowej, F. Stolota). *Lesko, Sanok, Ustrzyki Dolne i okolice* (opr. E. Śnieżyńska-Stolotowa, F. Stolot, R. Brykowski, K. Kutrzebiana), Warszawa 1982;
- Zabytki, woj. krakowskie* – *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Zeszyt 7. Województwo krakowskie* (opr. T. Chrzanowski, M. Kornecki), Warszawa 1971;
- Zabytki, woj. rzeszowskie* – *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Zeszyt 13. Województwo rzeszowskie* (opr. R. Brykowski), Warszawa 1973.

Literatura pomocnicza oraz zastosowane skróty

- Szematizm 1898* – *Szematizm wsego klira greko-katolickogo eparchij sojedinenych Peremyskoj, Samborskoj i Sjanockoj na rok 1898*, Przemyśl 1898;
- Spiss – T. Spiss, *Wykaz drewnianych kościołów i cerkwi w Galicyi*, Lwów 1912;
- Szematyzm 1936* – *Szematyzm greko-katolickogo duchowieństwa apostolskoj administracii lemkoŭśyny*, Lwów 1936;
- Brykowski – *Zabytki architektury powiatu gorlickiego* [w:] *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, III, Kraków 1968, s. 455-499;
- Rocznik* – *Rocznik diecezji tarnowskiej na rok 1972* (część zabytkową opr. M. Kornecki), Tarnów 1971;
- Karmazyn-Kakowski – W. Karmazyn-Kakowski, *Mistectwo lemkiwskiej cerkwi (De Arte Sacra Ecclesiarum Lemcoviensium)*, Rzym 1975.

ANDRZEJÓWKA

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)

Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Zaśnięcia Bogarodzicy (ob. kościół rzym.-kat.)

Najprawdopodobniej wzniesiona 1. poł. XIX w. (możliwe też lata 1860-4¹); odnawiana m. in. 1967². Trójdzielna; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. Wewnątrz kopuły namiotowe, nad nawą w niższej partii kopuła łamana uskokowo. Helm wieży i zwieńczenia kopuł analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami. Na odeskowaniu uskoku ślady malowanego fryzu arkadkowego.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ Rok 1860 podaje *Szematizm 1898*, s. 204, zaś rok 1864 — *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 1; z rokiem 1876 łączy budowę *Szematyzm 1963*, s. 97 (podobnie Karmazyn-Kakowski, s. 91); Spiss, s. 48 określa cerkiew, jako „budynek stary”, zaś w *Roczniku*, s. 270, zamieszczono sugestię o ew. budowie w ciągu XVIII w. i odnowieniu w 1864; ostatnio budowlę połączono z XVII w., zaś z 1864 związane „przebudowę i być może wieżę” (*Zabytki, woj. krakowskie*, s. 85). Wskazane badania architektoniczne.

² *Rocznik*, j.w.

BAŁUCIANKA

woj. krośnieńskie (d. pow. krośnieński, woj. rzeszowskie)

Cerkiew fil. gr.-kat. p.w. Zaśnięcia Bogarodzicy (ob. kościół rzym.-kat.)

Data budowy jednoznacznie nie ustalona¹; wzniesiona najprawdopodobniej 1820²; remontowana 1899³, wówczas zapewne pobita blachą i być może przekształcone zwieńczenie wieży (usunięcie izbicy?); prezbiterium zamienione na zakrystię 1946⁴.

Trójdzielna, z kruchtą od zach. Wieża słupowo-ramowa, o ścianach pochyłych, bez izbicy; słupy nośne ujmują babiniec. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, ośmiopolewe, załamane; nad babińcem strop na belkach. Kopuły i wieża zwieńczona sześciobocznymi wieżyczkami.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ Wg *KZSP, Krosno, Dukla*, s. 1: wzniesiona „zapewne w. XVII”, wg *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 82: wzniesiona „2. poł. w. XVIII”.

² Data remontu (*Zabytki*, j. w.), która wydaje się być datą budowy (podobnie Karmazyn-Kakowski, s. 73-4).

³ *Zabytki*, j.w.

⁴ J.w.

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p.w. ŚŚ. Kosmy i Damiana
(ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona być może ok. poł. XVIII w., nie później niż w 1787; gruntownie przekształcona 1898 (m. in. przedłużenie nawy, zmiana formy dachu nad nawą)¹; odnawiana m.in. 1922² i 1966³.
Prezbiterium zwrócone na pd. Pierwotnie trójdzielna, obecnie nawa prostokątna (początkowo kwadratowa), przedłużona o poszerzony babiniec; prezbiterium zamknięte trojbiecnie, od zach. słupowa zakrystia. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; usytuowana w przedłużeniu obecnej nawy (słupy nośne ujmowały pierwotnie babiniec); wokół wieży zachata, w części wsch. równej wysokości z nawą. Stropy. Dachy: nad nawą pierwotnie namiotowy (zapewne łamany uskokowo), po przedłużeniu dwuspadowy; nad prezbiterium namiotowy, wielopołaciowy. Helm wieży i wieżyczki nad dachami baniaste z pozornymi latarniami. Pierwotnie typ północno-zachodni, wariant starszy, przekształcony na typ północny, schyłkowy.

¹ KZSP, pow. gorlicki, cz. II; Brykowski, s. 490; *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 33 (na przyjęcie takiego datowania wpływ miały: zaobserwowane przekształcenie budowli, które połączono z rokiem 1898 oraz pośrednio daty związane z ikonostasem – budową w 1757 i odnowieniem w 1787); we wcześniejszych publikacjach czas budowy podawany jest różnorodnie: rok 1797 (*Szematizm 1898*, s. 196) rok 1798 (*Szematyzm 1936*, s. 21), „budynek stary” (*Súpis*, s. 22) oraz 1787 (Karmazyn-Kakowski, s. 63).

² *Zabytki*, j.w.

³ J.w.

BARTNE

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p.w. ŚŚ. Kosmy i Damiana (ob. punkt filialny Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu)

Wzniesiona 1842 (data na nadprożu), wieża zapewne z XVIII w.¹; gruntowne prace konserwatorskie 1968-70².

Trójdzielna; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; słupy nośne posadowione na głazach, ujmują węższy babiniec; wokół zachata. Wewnątrz stropy. Dachy nad nawą i prezbiterium namiotowe, łamane; nad częścią babińca dach dwuspadowy. Helm wieży kopułasty, z pozorną latarnią; zwieńczenia dachów w formie pozornych latarniowych wieżyczek. Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ Jednorodność całego zrębu wykazały badania architektoniczne, prowadzone w czasie prac konserwatorskich. Jedynie dolne partie konstrukcji wieży wskazują na jej wcześniejsze pochodzenie (*Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 33). Inne pozycje podają rok 1842 dla całej budowli (*Szematizm 1898*, s. 31; Spiss, s. 20, *Szematyzm 1936*, s. 13; Brykowski, s. 490 – tu błąd drukarski: jest 1942, winno być 1842), jedynie Karmazyn-Kakowski, s. 50 złączył

czas budowy z I. poł. w. XVIII (takie datowanie może odnosić się jedynie do poprzedniej budowli, ale też nie do obecnej wieży).

² *Zabytki*, j.w.; R. Brykowski, *Ochrona zabytkowych cerkwi w południowo-wschodniej Polsce, Ukrainiskij kalendar 1979*, Warszawa 1978, s. 176.

BEREST

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew par. p. w. ŚŚ. Kosmy i Damiana (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1842¹.

Trójdzielna; prezbiterium zamknięte trójbocznie. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą, słupy nośne ujmują babiniec, wokół zachata. Wewnątrz stropy, częściowo fasety. Dachy namiotowe, w dolnych partiach łamane uskokowo. Hełm wieży i zwieńczenia dachów baniaste, z pozornymi latarniami.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ Datowanie jednoznaczne: *Szematism 1898*, s. 197; Spiss, s. 22; *Szematyzm 1936*, s. 34; *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 1 i nn.

BIELANKA

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Opieki Bogarodzicy (ob. wspólnie użytkowana przez Kościół Rzym.-Kat. i Cerkiew Prawosławną)

Wzniesiona rzekomo 1773¹, odnawiana 1913²; namiotowe dachy-kopuły spalone 1947³.

Trójdzielna; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec, po bokach zachata. Nad nawą i prezbiterium niegdyś kopuły namiotowe (nad nawą kopuła uskokowa), obecnie stropy. Dach dwuspadowy; przed pożarem nad nawą kopuła namiotowa, łamana dwukrotnie uskokowo, nad prezbiterium dach kalenicowy, trójpołaciowy. Hełm wieży baniasty, z pozorną latarnią, niegdyś analogiczne zwieńczenia nad nawą i prezbiterium.

Typ północno-zachodni, wariant starszy, przekształcony.

¹ Spiss, s. 21; *Szematyzm 1936*, s. 22 (*Szematism 1898*, s. 35, podaje zapewne omyłkowo rok 1873; *KZSP, pow. gorlicki*, cz. II i in.

² *KZSP*, j.w.; *Zabytki*, woj. rzeszowskie, s. 36.

³ J.w.

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Dymitra (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona rzekomo 1760¹; przebudowana 1797² i 1879³; odnowiona 1927⁴ i 1966-7⁵.

Trójdzielna (pierwotny układ znacznie zatarty)⁶; przy prezbiterium dawna zakrystia od pn. i nowa, murowana od wsch. W przedłużeniu babinca wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą, wokół wieży zachata. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane. Dach dwuspadowy o jednej kalenicy dla wszystkich trzech pomieszczeń. Hełm wieży i sygnatorkowe wieżyczki nad nawą i prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami.

Pierwotnie typ północno-zachodni, wariant starszy; obecnie była gruntownie przekształcona.

¹ *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 2; rok 1760 podaje też *Szematyzm 1936* (w *Szematyzmie 1898*, s. 197 — brak daty); wg Spissa, s. 22: „budynek stary”.

² *KZSP*, j.w.

³ *Rocznik*, s. 214. Przebudowy objęły przede wszystkim podwyższenie ścian do wysokości pierwszego załamania kopuł, co wraz ze wspólnym dla całej budowli dachem nadało bryle charakter jednoprzestrzenny, z niewielkimi transeptowymi anekasami po bokach. W związku z niewyjaśnieniem zakresu dokonanych czynności w czasie obu przebudów (a może tylko jednej) wskazane badania architektoniczne.

⁴ *Szematyzm 1936*, s. 35.

⁵ *Rocznik*, j.w.; wzniesiono wówczas zakrystię z prefabrykatów.

⁶ Por. przypis 3.

BODAKI (do 1948 Przegonina)

woj. krośnieńskie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p.w. Św. Dymitra (ob. prawosławna)

Wzniesiona 1902¹ (być może zrab ścian częściowo wcześniejszy²), na miejscu poprzedniej z 1742³.

Trójdzielna, z prezbiterium zamkniętym trójbocznie, przy którym zakrystia od pn.; wieża słupowo-ramowa o ścianach prostych, nadbudowana nad babiniec. Wewnątrz stropy. Dachy dwuspadowe o zróżnicowanych kalenicach nad nawą i prezbiterium, z pozornymi latarniowymi wieżyczkami; hełm wieży analogiczny jak baniasta wieżyczka nad nawą.

Typ północno-wschodni, wariant wieżowy (przykład późny).

¹ *Szematyzm 1936*, s. 43.

² *KZSP, pow. gorlicki*, cz. II; Brykowski, s. 492.

³ *Szematyzm 1898*, s. 32.

BOGUSZA

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew fil. gr.-kat. p.w. Św. Dymitra (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1858¹; odnawiana 1926 (wówczas pokryty blachą)² i 1963-53.

Trójdzielna, z prezbiterium zamkniętym trójbocznie, przy którym zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; od frontu kruchta. Wewnątrz stropy. Dachy dwuspadowe o zróżnicowanych kalenicach nad nawą i prezbiterium, z baniastymi, pozornymi latarniowymi wieżyczkami; hełm wieży analogiczny.

Typ północny, schyłkowy.

¹ Datowanie jednoznaczne, m.in.: *Szematizm 1898*, s. 202; *Szematyzm 1936*, s. 40; *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 3.

² *Rocznik*, s. 346.

³ J.w.

BRUNARY WYŻNE

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p.w. Św. Michała Archanioła (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona najprawdopodobniej w ciągu XVIII w.; rozbudowana i przekształcona 1831 (z tego czasu prezbiterium, dachy, stropy i zapewne kruchta)¹.

Trójdzielna; po rozbudowie z nawy i prezbiterium utworzono powiększoną nawę, przykrywając oba człony wspólnym dachem i dobudowując do nich nowe, węższe prezbiterium, zamknięte trójbocznie; w jego zakończeniu zakrystia. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. Stropy. Dachy: nad obecną nawą namiotowy (wysunięty szerokim okapem wokół węższych części d. prezbiterium), nad prezbiterium namiotowy, wielopołaciowy, w niższej partii łamane uskokowo; nad wsch. częścią babinca dwuspadowy. Hełm wieży i wieżyczkowe zwieńczenia dachów nawy i prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami.

Typ północno-zachodni, po przebudowie wariant młodszy.

¹ Na dokonaną przebudowę wskazuje m.in. wspólny okap dla d. nawy i węższego od niej d. prezbiterium oraz fragmenty starszej polichromii, zachowane w obu tych członach. Por.: *KZSP, pow. gorlicki*, cz. II; Brykowski, s. 492; *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 37; podobnie *Rocznik*, s. 215; natomiast: *Szematizm 1898*, s. 198; Spiss, s. 22; *Szematyzm 1936*, s. 37; Karmazyn-Kakowski, s. 77, jako datę budowy przyjmują rok 1831. Wskazane badania architektoniczne.

woj. krośnieński (d. pow. krośnieński, woj. rzeszowski)
Cerkiew par. gr.kat. p. w. Opieki Bogarodzicy (ob. kościół rzym.-kat.)

Istniała 1780 (może ok. 1770) i wówczas zapewne poświęcona (już po zmianie drewnianego prezbiterium na murowane¹); odnawiana m.in. 1932 (wówczas rozebrano zachatę, przekształcono chór muzyczny i zmieniono strop w babiniec oraz zapewne wzniesiono przedsionek²); prowizorycznie remontowana 1970³.

Trójdzielną: nawa i babiniec zrębowe, prezbiterium murowane, zamknięte półkolistą absydą, przy którym zakrystia od pn., murowana. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych z pozorną izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; pierwotnie wokół zachata; od zach. zrębowy przedsionek. W nawie i prezbiterium kopuły czteropolowe, łamane; w babiniec strop lustrzany. Hełm wieży baniasty na podstawie kopulastej; nad nawą pozorna latarnia również na podstawie kopulastej; nad prezbiterium i zakrystią pozorne latarnie z makowicami. Portal zach. o nadprożu zamkniętym łukiem w „ośli grzbiet”, portal do zakrystii zamknięty łukiem segmentowym.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ Data „21 czerwca 1780” znajduje się na nadprożu portalu zach. oraz została powtórzona w inskrypcji na tablicy umieszczonej na parapecie chóru muzycznego, związanej z odnowieniem cerkwi w 1932 r. Natomiast *Szematyzm 1898* (s. 92) podaje rok 1781; Spiss (s. 37) przyjmuje rok 1771, a *Szematyzm z 1926* (s. 23) rok 1773; inna data: rok 1870 — *Szematyzm 1936* (s. 60) i Karmazyn-Kakowski (s. 89) nie może być brana pod uwagę; w pierwszym wypadku jest to zapewne błąd drukarski, w drugim powtórzenie tego błędu.

Powtarzające się wcześniejsze daty 1771 i 1773 sugerowały, że ok. 1770 rozpoczęto budowę murowanej cerkwi, ale z braku funduszy prace po wzniesieniu prezbiterium i zakrystii przerwano, a po kilku latach podjęto je na nowo, wznosząc już drewnianą nawę, babiniec i wieżę (por.: R. Brykowski, M. Czajnik, *Drewniana cerkiew w Hyrowej, pow. krośnieński (uwagi do prac konserwatorskich)*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku”, 1973, nr 17-18, s. 74-9). Równocześnie rozważając inne warianty, przyjęto również możliwości wzniesienia murowanej kaplicy (prezbiterium i zakrystia) w ciągu w. XVIII (może 1707?), a z czasem pozostałe części w drewnie (tamże). Obecnie oba warianty wydają się mniej możliwe, raczej wcześniej wzniesiono w całości cerkiew drewnianą, a potem próbowano zastąpić ją murowaną, rozpoczynając wymianę od prezbiterium i zakrystii. Ponieważ po roku 1780 nie ma żadnych wiadomości o remoncie czy też przebudowie cerkwi, a więc o budowie części murowanej, przyjęto iż rok 1780 oznacza istnienie już obecnego stanu świątyni, a więc ukończenia prac i ewentualnego jej (ponownego?) poświęcenia.

Odnotować jeszcze należy, że budowę cerkwi, bez ustosunkowywania się do czasu powstania części drewnianej i murowanej, na rok 1780 przyjmuje *KZSP, Krosno, Dukla* (s. 9), zaś lata 1771 lub 1780 *Zabytki, woj. rzeszowski* (s. 85) za masz. *KZSP*, przed publikacją.

² R. Brykowski, M. Czajnik, j.w.

³ *Zabytki, woj. rzeszowski*, j.w.

CZARNA

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowski)
Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Dymitra (ob. kościół rzym.-kat.)

Wg tradycji wzniesiona 1764¹; przekształcona w 1. poł. w. XIX (prezbiterium), może 1823 (z tego czasu polichromia wnętrza²); remontowana 1930³.

Trójdzielna, z wydłużonym prezbiterium. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec. W nawie kopuła namiotowa, łamana dwukrotnie uskokowo; w prezbiterium strop. Dach nad prezbiterium kalenicowy, trójpłaciowy, zakończony od wsch. wieżyczką. Hełm wieży oraz zwieńczenia kopuły i dachu prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami, w nawie i wieży na podstawie namiotowej cztero-, nad prezbiterium ośmiopłaciowej.

Typ północno-zachodni, wariant starszy; częściowo przekształcony.

¹ Takie datowanie podają: *Szematizm 1898*, s. 198; Spiss, s. 22; *Szematyzm 1936*, s. 37; *Zabytki, woj. rzeszowskie* s. 38; *Rocznik*, s. 216; Karmazyn-Kakowski, s. 58.

² Do wniosku takiego skłania analiza stylistyczna budowli. Polichromię z rokiem 1823 wiążą: *Zabytki, woj. rzeszowskie*, j.w., natomiast *Rocznik*, s. 217 podaje: „polichromia zapewne ok. poł. w. XIX”.

³ *Zabytki, woj. rzeszowskie*, j.w.

CZARNE

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p.w. Św. Dymitra (przejęta przez Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu)

Wzniesiona rzekomo 1789¹; odnawiana m.in. 1893-5² (wówczas zapewne dachy pokryto blachą).

Trójdzielna. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; słupy nośne ujmują zach. część babinca. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo. Nad wsch. częścią babinca dach dwuspadowy. Hełm wieży kopulasty, wieżyczki nad kopułami baniaste, zwieńczone pozornymi latarniami. Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ *Szematizm 1898*, s. 98; *Szematyzm 1936*, s. 77; za nimi: M. Dragan, *Ukraińskie cerkwie drewniane*, Lwów 1937, s. 264 i *KZSP, pow. gorlicki*, cz. II oraz Karmazyn-Kakowski, s. 64 (Spiss, s. 22 podaje: „budynek stary”).

² *KZSP*, j.w. (daty odczytane w czasie inwentaryzacji: 1893 – na ikonostasie, 1894 – na szalunku izbicy od wewnątrz, 1895 – na kamieniu przed wejściem); *Szematyzm 1936* podaje tylko rok 1895. Wskazane badania architektoniczne.

CZERTYŻNE

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)

Nie istniejąca cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Michała Archaniola

Wzniesiona prawdopodobnie 1791¹; zniszczona prawdopodobnie w czasie drugiej wojny światowej².

Trójdzielna. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą. Słupy nośne ujmują zach. część

babińca; wokół zachata. Wewnątrz zapewne kopuły namiotowe. Dachy: nad nawą namiotowy; nad prezbiterium kalenicowy, trójpłaciowy, nad babińcem dwuspadowy. Hełm wieży oraz zwieńczenia nad nawą i prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami; podstawa bani na wieży namiotowa, nad nawą i prezbiterium stożkowa.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ Taką datę podaje *Szematyzm 1936*, s. 32; Spiss, s. 22 — określa cerkiew, jako „budynek stary”; w *Szematismie 1898* (s. 52) — brak daty.

² Opis odtworzono na podstawie zdjęć wykonanych w 1936 r. i informacji udzielonych przez p. Franciszka Strzałkę z Londynu.

CZYRNA

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Paraskewii (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1892¹; odnawiana i rzekomo przebudowana 1933².

Trójdzielna; prezbiterium zamknięte trójbocznie, z zakrystią od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne wbudowane w babiniec. Wewnątrz sklepienie kolebkowe. Dachy: nad nawą spłaszczona kopuła z latarnią i cebulastym hełmem; nad wsch. częścią babińca i prezbiterium dwuspadowy, ten ostatni zwieńczony latarnią z cebulastym hełmem; hełm wieży kopulasty z latarnią.

Budowla epigonalna.

¹ *Szematyzm 1936*, s. 43, za nim: *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 5; natomiast *Szematism 1898*, s. 208 nie podaje daty budowy, a Spiss, s. 22 określa: „budynek stary”.

² *Rocznik*, s. 265.

DOLINY

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Narodzenia Bogarodzicy (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona najprawdopodobniej 1821¹; kruchta dobudowana 1856²; odnawiana ponownie 1927³.

Dwudzielna; prezbiterium krótkie, zamknięte trójbocznie z zakrystią od pn., nawa wydłużona z wydzielonymi w części zach.: niewielkim babińcem i dwoma pomieszczeniami po bokach; od frontu kruchta. Wieża słupowo-ramowa o ścianach nieznacznie pochyłych, z pozorną izbicą; słupy nośne od zach. ujmują babiniec.

wsch. wbudowane w nawę. Wewnątrz stropy. Dachy o zróżnicowanych kalenicach, dwuspadowe; połacie dachu nawy ujmują po bokach wieżę, przechodząc od frontu w szeroki okap; dach prezbiterium zakończony od wsch. trzema połaciami. Hełm wieży cebulasty na podstawie namiotowej z pozorną latarnią; na zakończeniu dachu prezbiterium niewielka makowica.

Typ północny, schyłkowy (być może przekształcony).

¹ Takie datowanie podają: *Szematism 1898*, s. 33; Spiss, s. 20; *Szematyzm 1936*, s. 18; wg miejscowej tradycji wzniesiona rzekomo 1790 i takie datowanie bez sprawdzenia podano w *KZSP, pow. gorlicki*, cz. II, a następnie przyjęto przez: Brykowski, s. 492; *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 38. Wskazane badania architektoniczne.

² Data na zrębie kruchty (odnotowuje *KZSP*, j.w.).

³ *Szematyzm 1936*, j.w.

DUBNE

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew fil. p. w. Św. Michała Archaniola (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1853¹ lub 1863²; odnowiona 1929³.

Trójdzielna. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec. Wewnątrz kopuły namiotowe; w dolnych partiach łamane uskokowo. Hełm wieży i wieżyczek nad kopułami, analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ *Szematism 1898*, s. 203.

² *Szematyzm 1936*, s. 95; *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 6.

³ *Szematyzm 1936*.

HAŃCZOWA

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Opieki Bogarodzicy (ob. prawosławna)

Wzniesiona 1. poł. XIX w. (może 2. ćw. XIX w.); wieża współczesna lub raczej z XVIII w.¹; odnawiana gruntownie 1871², ostatnio 1960-83.

Trójdzielna; prezbiterium wydłużone, zakończone trójbocznie, z zakrystią w zamknięciu. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; przy wieży kruchta. Wewnątrz

stropy. Dachy: nad nawą namiotowy, nad zach. częścią prezbiterium dwuspadowy, przechodzący w namiotowy, wielopołaciowy, w niższych partiach łamane uskokowo; nad częścią babinca dwuspadowy. Hełm wieży oraz zwieńczenia dachów nawy i prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami. Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

- ¹ Oprócz wieży łączono początkowo z XVIII w. również nawę i babiniec (*KZSP, pow. gorlicki, cz. II*, gdzie ponadto dachy wiązano z rokiem 1871; podobnie Brykowski, s. 487 i 493). Na częściową zmianę datacji wpłynęła analiza porównawcza z cerkiewiami, m.in. w Brunarach Wyżnych, Leszczynach, Mochnacze Niżnej i in.
- ² Data ta była dotąd przyjmowana za rok budowy cerkwi (*Szematizm 1898*, s. 82; Spiss, s. 21; *Szematyzm 1936*, s. 16; Karmazyn-Kakowski, s. 90), co nie wydaje się jednak możliwe wobec zaobserwowanych na zębie ścian nawy i babinca, gdy budowla pozbawiona była ogontowania, śladów dawniejszych zabiegów remontowych. Wg St. Michalczuka (*Cerkiew w Ropkach, woj. rzeszowskie, pow. gorlicki. Dokumentacja naukowo-historyczna*, PKZ, Oddział Lublin, masz. 1970) ten gruntowny remont przeprowadzony w roku 1889 łączył się z ponownym poświęceniem cerkwi.
- ³ *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 39 (uwaga: w sformułowaniu datowania cerkwi nastąpił błąd redakcyjny). Przed remontem na oszalowaniu dzwonnicy była data 1905.

JASTRZĘBIK

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Łukasza Ew. (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona w 1. poł. w. XIX (może 1837, z częściowym użyciem starszego budulca); przedłużono babiniec i przesunięto wieżę 1856 lub 1886 (w tym czasie lub nieco później dachy pokryto blachą). Wskazane badania architektoniczne¹. Odnowiona 1965².

Trójdzielna; prezbiterium wydłużone, zamknięte trójbocznie, z zakrystią od pn.; babiniec znacznie wydłużony; od zach. wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo. Dachy: nad nawą namiotowy; nad prezbiterium kalenicowy, wielopołaciowy, w dolnych partiach łamane uskokowo; nad babiniec dwuspadowy. Hełm wieży i zwieńczenia dachów nad nawą i prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami. Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ Czas budowy nie jest ustalony jednoznacznie: rok 1856 przyjmują: Spiss, s. 48; *Szematyzm 1936*, s. 90; Karmazyn-Kakowski, s. 87; ten sam rok 1856 z uwagą: „z fragmentami starszej, odnawianej 1837” podaje: *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 8; data budowy przyjmowana jest nawet na rok 1886 (*Szematizm 1898*, s. 200) — tu przyjęty za remont budowli. Ostatnio podano: „XVII w., 1837 r. odnowienie, 1856 r. przedłużenie” (*Zabytki, woj. krakowskie*, s. 87), a następnie powrócono do koncepcji budowy cerkwi w 1856 r., z wykorzystaniem fragmentów wcześniejszej budowli, odnawianej 1837 (*Rocznik*, s. 284).

² *Rocznik*, j.w.

KLIMKÓWKA

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)

Dawna cerkiew par. gr.-kat. p. w. Zaśnięcia Bogarodzicy (ob. kaplica cmentarna)

Wzniesiona 1754 (data na nadprożu); być może odnawiana 1788¹; rozebrana przed 1914 w związku z budową nowej, murowanej; zachowane prezbiterium przeniesione w tym czasie na obecne miejsce².

Pierwotnie zapewne trójdzielną z wieżą słupowo-ramową. Prezbiterium kwadratowe, z kopułą namiotową, łamaną, zwieńczone pozorną wieżyczką sygnaturkową. Portal (zapewne zachodni cerkwi) o wykroju spłaszczonego trójlścia z malowanym napisem: „P.R.A.D. 1754”.

Typ zachowanego prezbiterium północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Data w portalu niewątpliwie związana z budową cerkwi; podawany jest też rok 1788 (*Szematizm 1898*, s. 34; Spiss, s. 20) i 1742 (*Rocznik*, s. 228).

² *KZSP, pow. gorlicki, cz. II*; Brykowski, s. 494.

KOMAŃCZA

woj. krośnieńskie (d. pow. sanocki, woj. rzeszowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Opieki Bogarodzicy (od 1963 prawosławna)

Wzniesiona pomiędzy 1800-1803¹; budowa wolno stojącej dzwonnicy przed 1834²; budowa zakrystii, ewentualnie skopiowanie czwartej wieżyczki sygnaturkowej po 1836³; remontowana m.in.: 1919 (wówczas dach pokryto częściowo blachą) i 1955 (pokrycie blachą reszty dachu)⁴; prace konserwatorskie 1970⁵.

Pierwotnie trójdzielną, z prezbiterium zamkniętym trójbocznie, w którego przedłużeniu obecnie czworoboczną, zrębową zakrystią; wszystkie cztery pomieszczenia jednakowej wysokości; w przedłużeniu babińca przedsionek konstrukcji słupowo-ramowej. W prezbiterium, nawie, babińcu i zakrystii kopuły namiotowe, ośmiopółkowe; w przedsionku strop. Zewnątrz gzyms dwustrefowy (podokapowy i nadokienny). Dach wielopółciowy o wspólnej kalenicy, zwieńczony czterema analogicznymi baniastymi wieżyczkami z pozornymi latarniami; wieżyczka nad nawą większa i wyższa (najmniejsza nad zakrystią), z wyodrębnioną podstawą.

Dzwonnica o podwójnej konstrukcji słupowo-ramowej, trójkondygnacyjowa, o ścianach pochyłych, hełm namiotowy, zwieńczony pozorną latarnią; zlokalizowana na osi cerkwi.

Typ północno-wschodni, wariant bezwieżowy.

¹ W roku 1800 pożar zniszczył poprzednią cerkiew, w 1803 ukończono budowę ołtarza głównego (napis od strony tylnej na jednej z desek retabulum), powyższe omawia St. Michalczuk, *Cerkiew w Komańczy, woj. rzeszowskie, pow. sanocki. Dokumentacja naukowo-historyczna*, Lublin 1969, masz. PKZ, Oddział Lublin. Inne dotąd przyjmowane datowania to rok 1805 (*Szematizm 1898*, s. 358; *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 6; Karmazyn-Kakowski, s. 68) i 1895 (Spiss, s. 63). Ta ostatnia data może być zarówno błędem drukarskim (zamiast 1805), jak również datą remontu (np. wówczas dostawiono przedsionek, chociaż wydaje się, że nastąpiło to wcześniej, może już po 1836).

- Ostatnio przyjęto budowę na rok 1802, co nie wydaje się takie jednoznaczne (zob. *KZSP, Lesko, Sanok*, s. 33-4).
- ² St. Michalczuk, j.w.
- ³ Ustalenie dwufazowości prac (cerkiew – zakrystia) nastąpiło w czasie wstępnych badań architektonicznych, przeprowadzanych w czerwcu 1969 wspólnie przez R. Brykowskiego i St. Michalczuka (por. R. Brykowski, *Wstępne badania architektoniczne drewnianej cerkwi par. gr.-kat. w Komańczy* (pow. sanocki), masz. 1969, oraz St. Michalczuk, j.w.). Wówczas też uważano, że pozorne wieżyczki sygnatrkowe musiały być ze względu na analogiczne kształty (właściwie identyczne) wykonane już po dobudowaniu zakrystii. W studium St. Michalczuk wysunął również możliwość skopiowania wieżyczki nad zakrystią w czasie budowy tej ostatniej. To niezwykle istotne zagadnienie dla cerkiewnej architektury łemkowskiej typu północno-wschodniego pozostaje wciąż kwestią otwartą, której nie rozwiązały, z uwagi na trudności w dostępie do przestrzeni strychowych, późniejsze badania (por. R. Brykowski, *Notatka w sprawie uzupełniających badań architektonicznych drewnianej cerkwi par. gr.-kat. w Komańczy* (pow. sanocki), masz. 1970/81). Autor tej ostatniej notatki przychylił się również do możliwości skopiowania czwartej wieżyczki.
- ⁴ St. Michalczuk, j.w.
- ⁵ *Zabytki, woj. rzeszowskie*, j. w. oraz *KZSP, Lesko, Sanok*, j. w.

KOTAŃ

woj. krośnieńskie (d. pow. jasielski, woj. rzeszowskie)

Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. ŚŚ. Kosmy i Damiana (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona najprawdopodobniej na przełomie w. XVIII i XIX (wg tradycji 1841¹); być może restaurowana 1841, ponownie koniec w. XIX² oraz gruntownie 1963³ (wówczas przywrócono pokrycie gontowe). Trójdzielna. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane. Hełm wieży baniasty, na dzwonowatej podstawie z pozorną latarnią; zwieńczenia nawy i prezbiterium na podstawach namiotowych z pozornymi latarniami.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ Rok 1841, jako datę budowy przyjmują: *Szematyzm 1936*, s. 64; za nim Karmazyn-Kakowski, s. 82. Spiss, s. 26 – podaje: „budynek stary”, zaś w *Szematyzmie 1898*, s. 94 – brak daty. W *KZSP, pow. jasielski*, stwierdzono: „przebudowana 1841”, za nim: J. Z. Łoziński i A. Miłobędzki (*Atlas zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 1967, s. 98) wysunęli przypuszczenie o budowie „w. XVIII (?), przebud. 1841”. Z kolei na podstawie zapisu w kartotece konserwatorskiej *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 68, przyjęto, że cerkiew wzniesiona została „pocz. XVIII w., 1824 r. przebud., 1841 r. restaur.” Wskazane badania architektoniczne.

² *KZSP, pow. jasielski*.

³ *Zabytki, woj. rzeszowskie*, j.w.

KRASNE

woj. krośnieńskie (d. pow. krośnieński, woj. rzeszowskie)

Nie istniejąca cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Michała Archanioła

Wzniesiona może 1760¹ lub 1766², najprawdopodobniej w 4. ćw. w. XVIII³; odnawiana i powtórnie błogosławiona 1880⁴; rozebrana po 1922⁵ (w związku z budową nowej, murowanej 1912-14⁶).

Trójdzielna; z kruchtą od zach. Nad babińcem przysadzista wieża, niewatpliwie słupowo-ramowa, o ścianach pochyłych, sześciobocznych; słupy nosne bądź ujmują babiniec i posadowione są na gruncie, bądź na zrębie babińca. W nawie i prezbiterium przypuszczalnie kopuły namiotowe sześciopółowe⁷. Dachy: nad nawą namiotowy, sześciopółaciowy, łamany, zwieńczony latarniową sygnaturką (zapewne późniejszą); nad prezbiterium namiotowy, zwieńczony cebulasto; nad babińcem ściany wieży ogontowane, w połowie wysokości łamane; pomiędzy wieżą a dachem nawy oraz dachami nawy i prezbiterium niewielkie, dwuspadowe łączniki. Wieża zwieńczona sześcioboczną arkadowaną latarnią, z hełmem namiotowym i wydatnym balasem. Na wieży tarcza zegarowa, kwadratowa (wmontowana później).

Typ północno-zachodni, wariant młodszy, z akcentami architektury kościelnej (wieża, latarnia nad nawą).

¹ Spiss, s. 37.

² *Szematizm 1898*, s. 145.

³ Na takie datowanie pozwala analiza stylistyczno-porównawcza.

⁴ J.w.

⁵ M. Dzindzio, *Wiprawljajemo pomyłku*, „Nasze Słowo”, 24; 1979, nr 35, s. 6 i nr 36, s. 6 (w nrze 35 supozycja, że cerkiew pochodzi z 1422 r. (!), na podstawie treści pergaminu, znalezionej we fłaszce pod ołtarzem w czasie rozbiórki cerkwi; zapis ten można odnieść ewentualnie do pierwszej świątyni, ale nie do tej, którą rozbiórano); zob. też: [R. Brykowski], *Pomyłkowo określona pomjotka*, „Nasze Słowo”, 24; 1979, nr 22, s. 6.

⁶ M. Dzindzio, j.w., nr 35.

⁷ Opis na podstawie zdjęcia w zbiorach Instytutu Sztuki PAN (które było określane mylnie, jako kościół w miejscowości Krasne, pow. ciechanowieckiego).

KREMPNA

woj. krośnieńskie (d. pow. jasielski, woj. rzeszowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. ŚŚ. Kosmy i Damiana (ob. kościół rzym.-kat.)

Czas budowy nie został jednoznacznie ustalony, najprawdopodobniej wzniesiona 1778 (malowana data na nadprożu przedsionka), być może z użyciem budulca pochodzącego z poprzedniej; poświęcona 1782¹; reperowana ok. poł. w. XIX²; remontowana 1893³; odnawiana 1930⁴; gruntowny remont 1971⁵.

Trójdzielna; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, dwukrotnie łamane uskokowo; w babińcu strop na belkach. Helm wieży i sygnaturkowe wieżyczki nad nawą i prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Data ta znajduje się na drewnianej tablicy fundacyjnej. Z tekstu wynika, że obecna cerkiew została wystawiona w 1782 r., na miejscu wcześniejszej („która lat 275 stała”), staraniem proboszcza Michała Turkowskiego i gromady,

za „Maxymiliana Rylo Biskupa Chełmskiego..., Administratora Biskupstwa Przemyskiego i sanockiego... przy dopomożeniu łaskawym J. O. Xcia Jmci Karola Radziwiłła... kolatora” i wojewody wileńskiego. Rok 1782, jako datę budowy podają także: *Szematism 1898*, s. 93; *Szematyzm 1936*, s. 64; za nimi: Karmazyn-Kakowski, s. 62. Natomiast Spiss, s. 26 — podaje rok 1783 (taka data znajduje się na zamku w drzwiach babińca). Autorzy maszynopisu *KZSP, pow. jasielski* przytoczyli następujące dane (bez podania ich źródła): „Cerkiew... z w. XVI. Wieża wybudowana (wg napisu) 1770. Przerabiana 1873. Restaurowana 1893”. Za nimi datowanie cerkwi na wiek XVI-XVII i budowę wieży w 1771 r. przyjmują: J. Łoziński, A. Miłobędzki (*Atlas zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 1967, s. 180); wiek XVII — R. Brykowski, T. Chrzanowski (*Drewniana cerkiew polemłowska w Stawiszy*, „Ochrona Zabytków, 20:1967, nr 3, s. 59-66); wiek XVII-XVIII oraz budowę wieży w 1782 r. (?) — *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 68; wreszcie budowę cerkwi ok. 1640 podaje W. Krassowski (*Ze studiów nad detalami zabytkowych konstrukcji ciesielskich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 7:1962, z. 1, s. 22). Natomiast Czesław Kiełboń i Stanisław Michalczuk przyjmują, że cerkiew została „zapewne wybudowana w 1782 r.”, ale dalej dopuszczają też sugestię o pochodzeniu „zrębu budowli z wieku XVII, a może nawet XVI” (*Krempna, woj. rzeszowskie, pow. jasielski. Cerkiew drewniana. Dokumentacja naukowa*, Lublin 1968, masz. PKZ, Oddział Lublin), postulując równocześnie konieczność prowadzenia szczegółowych badań architektonicznych zabytku podczas projektowanych prac konserwatorskich. Niestety, badań takich nie prowadzono, zaprzeczając tym samym możliwość poznania dziejów budowlanych zabytku. Reasumując dotychczasowe ustalenia i supozycje oraz dysponując dwoma datami, związanymi z obecnym zabytkiem, można je interpretować w ten sposób, że w 1778 r. wzniesiono cerkiew (czy rozpoczęto budowę), a w 1782 r. nastąpiło poświęcenie świątyni, zaś na tablicy fundacyjnej obie czynności znalazły się pod wspólną datą. Można też przypuszczać, że cerkiew została wzniesiona z wykorzystaniem starszego budulca.

² Cz. Kiełboń, St. Michalczuk, j.w.

³ *Szematism 1898*, j.w. (nie wyjaśniona pozostaje rzekoma data budowy cerkwi 1873; W. Sarna ks., Opis powiatu jasielskiego, Jasło 1908, s. 503; być może jest to przekręcenie daty 1893).

⁴ *Szematyzm 1936*, j.w.

⁵ *Zabytki, woj. rzeszowskie*, j.w.

KRÓLOWA GÓRNA (d. Królowa Ruska)

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Narodzenia Bogarodzicy (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1815, wieża zapewne wcześniejsza (w. XVIII?)¹; odnawiana 1926² i 1963-53.

Dwudzielna; nawa wydłużona z dwoma czworobocznymi kaplicami od pn. i pd.; prezbiterium zamknięte dwubocznie, z zakrystią od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; wokół zachata. Wewnątrz stropy. Dach nad nawą i prezbiterium dwuspadowy, jednokalenicowy, z pozornymi wieżyczkami latarniowymi; nad kaplicami dachy trójpółaciowe, kalenicowe z kopułkami cebulastymi. Hełm wieży baniasty, z pozorną latarnią.

Typ północny, schyłkowy.

¹ *Szematism 1898*, s. 201; *Szematyzm 1936*, s. 40, za nimi: Karmazyn-Kakowski, s. 71. (Spiss, s. 22 — „budynek

nowy”), natomiast *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 10 — podaje rok 1814 oraz sugeruje, że wieża może pochodzić z w. XVII (za nim: *Zabytki, woj. krakowskie*, s. 88; *Rocznik*, s. 345). Wskazane badania architektoniczne.

² *Szematyzm 1936*, j.w.

³ *Rocznik*, j.w.

KRÓLOWA RUSKA (zob. Królowa Górna)

KRYNICA ZDRÓJ

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Opieki Bogarodzicy (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1887-1888 (na miejscu poprzedniej z 1796, spalonej)¹.
Trójdzielna; prezbiterium zamknięte trójbocznie, z zakrystią od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach prostych, częściowo wtopiona w babiniec; od frontu niewielka kruchta. Wewnątrz stropy płaskie. Dachy: nad prezbiterium kalenicowy, wielopołaciowy, nad nawą namiotowy, przechodzący w dwuspadowy nad babińcem. Hełm wieży i pozorne wieżyczki sygnaturkowe nad nawą i prezbiterium baniaste, z pozornymi latarniami.

Próba nawiązania do tradycji (typ północno-wschodni, wariant młodszy).

¹ *Rocznik*, s. 268 (nie wzmiankowana w *Szematyzmie 1898* i *Szematyzmie 1936*).

KULASZNE

woj. krośnieńskie (d. pow. sanocki, woj. rzeszowskie)
Nie istniejąca cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Mikołaja bpa

Czas budowy nie ustalony jednoznacznie, podawane lata: przed 1883, 1906, 1912¹; za budową cerkwi w 1906 lub 1912 przemawia zmiana wezwania ze św. Eliasza na św. Mikołaja bpa, dokonana po 1898²; spalona w marcu 1974³.

Trójdzielna, z piętrowym przedsionkiem od zach.; prezbiterium zamknięte trójbocznie z zakrystią od pn. również zamkniętą trójbocznie; podstawowe pomieszczenia równej wysokości. Wewnątrz sufit. Dachy dwuspadowe o wspólnym okapie i zróżnicowanych kalenicach: nad nawą i babińcem jednokalenicowy, niższy

nad przedsionkiem, nad prezbiterium kalenicowy, wielopołaciowy; nad nawą, prezbiterium i babiniec baniaste pozorne wieżyczki sygnatorkowe, mniejsza nad zakrystią.
Dzwonnica drewniana, zapewne współczesna cerkwi, usytuowana na osi podłużnej⁴.
Typ północno-wschodni, wariant bezwieżowy (przykład późny).

¹ Zabytki, woj. rzeszowskie, s. 8 (wcześniej w maszynopisie *KZSP, pow. sanocki*, obecnie *KZSP, Lesko, Sanok*, s. 39, gdzie przyjęto datowanie 1906 lub 1912); w *Szematyzmie 1936* nie wymieniona, natomiast w *Szematyzmach* z lat 1926 i 1934 podawane odpowiednio lata 1906 i 1912.

² Wezwanie św. Eliasza podane w *Szematyzmie 1898*, s. 365 (bez daty budowy), por.: R. Brykowski, *Drewniana cerkiew w Kulusznie (Z materiałów IS PAN do inwentarza drewnianej architektury sakralnej w Polsce)*, „Ochrona Zabytków”, 28:1975, nr 2, s. 132-6.

³ R. Brykowski, j.w.

⁴ Opis na podstawie pozycji podanej w przypisie 2.

KUŃKOWA

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Łukasza Ap. (ob. prawosławna)

Wg tradycji wzniesiona 1868¹ (może nieco wcześniej²); odnawiana m.in. 1904-5³.
Trójdzielna; prezbiterium zamknięte trójbocznie, z zakrystią od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochtych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec. W nawie i prezbiterium stropy płaskie, z fasetą w nawie; w babiniecu sklepienie czteropłowe. Dachy: nad nawą namiotowy, nad prezbiterium kalenicowy, wielopołaciowy, w dolnych partiach łamane; nad częścią babinca dwuspadowy. Hełm wieży i zwieńczenia dachów nad nawą i prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami.
Typ północno-zachodni, wariant młodszy⁴.

¹ Data nad drzwiami kruchty, podobnie: *Szematizm 1898*, s. 35; *Szematyzm 1936*; Karmazyn-Kakowski, s. 89.

² *KZSP, pow. gorlicki, cz. II* (pod obecnym dachem nawy zachowany fragment wcześniejszej kopuły zrębowej).

³ J.w. (data na tylnej ścianie ikonostasu); *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 41.

⁴ Por. przypis 2. Wskazane badania architektoniczne.

KWIATON

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Paraskewii (ob. prawosławna)

Wzniesiona zapewne w 2. poł. XVII w.¹, wg tradycji rzekomo 1700; obecna wieża z 1743² lub wówczas remontowana; cerkiew odnawiana 1811, 1904³, 1967⁴, wieża 1863, 1885, 1911, 1928⁵ i 1967.

Trójdzielna; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo. Dach nad prezbiterium kalenicowy, trójęłaciowy, łamany. Hełm wieży oraz zwieńczenia kopuły i dachu prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami.
Typ północno-zachodni, wariant starszy.

- ¹ *KZSP, pow. gorlicki*, cz. II (podobnie: Brykowski, s. 494; *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 41); z wcześniejszych publikacji *Szematyzm 1936*, s. 40 — podaje rok budowy 1879 (może odnowienia?); Spiss, s. 21: „budynek nowy” (w *Szematyzmie 1898*, s. 39 — brak daty).
- ² Tak podaje *Rocznik*, s. 237, na podstawie daty odnalezionej na jednej z belek.
- ³ Obie daty za: *KZSP*, j.w.
- ⁴ *Rocznik*, j.w.
- ⁵ Wszystkie daty za *KZSP*, j.w.

LELUCHÓW

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Dymitra (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1861¹; odnawiana 1916².

Trójdzielna; prezbiterium zamknięte trójbocznie, z zakrystią od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; usytuowana w przedłużeniu babinca. Wewnątrz stropy. Dachy: nad nawą namiotowy, nad prezbiterium kalenicowy, wielopłaciowy, w dolnych partiach łamane uskokowo; nad babinicem dwuspadowe. Hełm wieży na podstawie namiotowej oraz zwieńczenia dachów w kształcie pozornej latarni, analogiczne.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

- ¹ Datowana jednoznacznie: *Szematizm 1898*, s. 203; Spiss, s. 48; *Szematyzm 1936*, s. 95; *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 11 i in.; jedynie *Zabytki, woj. krakowskie* s. 88, przyjmują możliwość budowy w ciągu XVIII w. i przebudowę w 1861, co nie wydaje się możliwe; wskazane badania architektoniczne.
- ² *Szematyzm 1936*: natomiast *KZSP*, j.w. podaje rok 1917 (za nim: *Zabytki, woj. krakowskie*, j.w.; *Rocznik*, s. 275).

LESZCZYNY

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Łukasza Ew. (ob. prawosławna)

Wzniesiona zapewne 1835¹; odnawiana 1909² (wówczas zapewne pobita blachą) i 1965-63.

Trójdzielna, prezbiterium zamknięte trójbocznie. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują część babińca; w zach. części przyziemia wieży przedsionek; wokół zachata. Wewnątrz stropy. Dachy: nad nawą namiotowy, nad prezbiterium dwuspadowy, przechodzący w namiotowy, wielopołaciowy, w niższej partii łamane uskokowo; nad częścią babińca dwuspadowy. Hełm wieży i zwieńczenia dachów nawy i prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami. Na nadprożu nieczytelny napis i data. Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ *Szematizm 1898*, s. 35; *Spiss*, s. 21; *Szematyzm 1936*, s. 22; *KZSP, pow. gorlicki, cz. II i in.*

² *Szematyzm 1936*.

³ *KZSP*, j.w.

LIPOWIEC

woj. krośnieńskie (d. pow. sanocki, woj. rzeszowskie)

Nie istniejąca cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Mikołaja bpa

Czas budowy nie ustalony jednoznacznie – łączony z rokiem 1640¹, najprawdopodobniej jednak cerkiew wzniesiona 1703 (data na nadprożu, wg miejscowej tradycji uchodząca za datę wymiany fundamentów²); w czasie jednego z bliżej nieznanых remontów konstrukcja wieży wzmocniona wspierającymi ją słupami³; rozebrana po 1936.

Trójdzielna. Wieża słupowo-ramowa posadowiona na zrębie babińca o ścianach prostych, z izbicą; wewnątrz babińca konstrukcja wieży podparta dwoma słupami. Wokół babińca i nawy od pod. i pn. oszalowany podcień – rodzaj zachaty. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo. Hełm wieży namiotowy, łamany; nad kopułą nawy zwieńczenie w kształcie czworobocznej, nad kopułą prezbiterium sześciobocznej wieżyczki, zakończonych stożkowym zadaszeniem; nad nimi oraz nad hełmem cebulaste makowice⁴.

Typ południowy.

¹ *Szematyzm 1936*, s. 126 (w *Szematizmie 1898*, s. 359 – brak daty); natomiast wg *Spissa*, s. 66 – wzniesiona 1901 (być może wówczas remontowana).

² Informację powyższą autor zawdzięcza p. Franciszkowi Strzałce z Londynu.

³ Zob. też opis; wg p. F. Strzałki słupy te były późniejszego pochodzenia. Przypominają one słupy wspierające podobnie konstrukcję wieży posadowionej na zrębie cerkwi z Mikulášovej (ob. Bardejovské Kúpelé).

⁴ Opis na podstawie notatek z badań terenowych w 1935 r. oraz fotografii udostępnionych przez p. Strzałkę.

ŁOSIE

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. krakowskie)

Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Narodzenia NP Marii (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona rzekomo 1800¹ lub 1810²; gruntownie remontowana i rozbudowana 1876 (wówczas też zapewne otynkowana)³; odnawiana 1928, 1934⁴, 1952⁵.

Pierwotnie trójdzielna, z wieżą w przedłużeniu babinca, nieco od niego szerszą; po rozbudowie nawa poszerzona od pn. i pd. (przez co układ nabrał cech planu krzyżowego), a po obu stronach prezbiterium wzniesiono zakrystie; całość otynkowana. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą. Wewnątrz stropy. Dachy dwuspadowe i wielopołaciowe; nad nawą i prezbiterium o zróżnicowanych kalenicach, z pozornymi wieżyczkami sygnatulkowymi (forma dachów zapewne pierwotna). Hełm wieży baniasty z pozorną latarnią, wieżyczki analogiczne.

Typ północny, schyłkowy.

¹ *Szematizm 1898*, s. 34.

² Spiss, s. 20; *Szematyzm 1936*, s. 20; Brykowski, s. 495; *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 42; *Rocznik*, s. 226.

³ Datę odnowienia podaje *Szematizm 1898*, j.w.; a próbę rozwarstwienia: *Zabytki*, j.w.; natomiast *Rocznik*, j.w., łączy tę rozbudowę z 1928.

⁴ *Szematyzm 1936*, j.w.

⁵ *Rocznik*, j.w.

ŁOSIE

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)

Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Michała Archanioła (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona zapewne 1826¹; odnawiana ostatnio 1968².

Trójdzielna; w prezbiterium wydzielona zakrystia. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, w dolnych partiach łamane uskokowo. Hełm wieży i wieżyczkowe zwieńczenia kopuł analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ *Szematizm 1898*, s. 206; *Szematyzm 1936*, s. 101; za nimi: *Rocznik*, s. 277; Karmazyn-Kakowski, s. 75; natomiast Spiss, s. 48 podaje rok 1795; z XVIII w. budowę łączy *Zabytki, woj. krakowskie*, s. 89; zaś *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 13 odnotowuje: „istniejąca już 1848”.

² *Rocznik*, j.w.

MACIEJOWA

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Opieki Bogarodzicy (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona zapewne 1830¹; odnawiana m.in. 1908², 1926³, 1968⁴.
 Trójdzielna; w prezbiterium wydzielona zakrystia. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; stropy nośne ujmują babiniec, od frontu zachata. Nad prezbiterium sklepienie zwierciadlane. Dachy nad nawą i prezbiterium namiotowe, w niższej partii łamane uskokowo. Hełm wieży i zwieńczenia dachów analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami.
 Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ Takie datowanie podają: *Szematizm 1898*, s. 204; *Spiss*, s. 48; *Szematyzm 1936*, s. 96; *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 14 i in., natomiast M. Dragan; *Ukraińskie cerkwie drewniane*, Lwów 1937, s. 143 wymienia rok 1813.

² *Szematyzm 1936*, j.w.

³ M. Dragan, j.w.

⁴ *Rocznik*, s. 349.

MĘCINA WIELKA

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
 Cerkiew par. gr.-kat. p. w. ŚŚ. Kosmy i Damiana (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona rzekomo 1807¹; odnawiana 1900 i 1930² (wówczas gruntownie przekształcona: m.in. zmiana formy dachów, dobudowa zakrystii i kruchty, pokrycie dachów i obicie wieży blachą³).
 Trójdzielna; prezbiterium zamknięte trójbocznie z zakrystią od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, niegdyś z pozorną izbicą; słupy nośne ujmują niewielki babiniec; po bokach zachata, od frontu kruchta. Stropy. Nad nawą i prezbiterium spłaszczone kopuły, z cebulasto zakończonymi zwieńczeniami. Hełm baniasty, z pozorną latarnią.
 Przekształcona gruntownie, wskazane badania architektoniczne.

¹ *Szematizm 1898*, s. 36; *Szematyzm 1936*; Karmazyn-Kakowski, s. 69.

² *Szematyzm 1936*.

³ Przekształcenie nastąpiło w 1900 r. (por.: *KZSP, pow. gorlicki*, cz. II).

MILIK

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
 Cerkiew par. gr.-kat. p. w. ŚŚ. Kosmy i Damiana (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1813¹; odnawiana m.in. 1926² i 1964-63.

Trójdzielna; przy nawie dwie czworoboczne kaplice niższe od niej; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec, wokół zachata. Wewnątrz strop z fasetą. Dachy: nad nawą dwuspadowy, nad prezbiterium namiotowy, oba w niższej partii łamane uskokowo; nad kaplicami i babiniec dwuspadowe. Helm wieży i zwieńczenia nad nawą i prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ Datowanie jednoznaczne: *Szematizm 1898*, s. 204; Spiss, s. 48, *Szematyzm 1936*, s. 97, *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 14 i in.; jedynie A. O. (*Cerkwie drewniane w okolicy Krynicy*, „Kurier Literacko-Naukowy”, 1925, s. VI-VH, dodatek do „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”, 2:1925, nr 336) łączy budowlę z rokiem 1575, bez podania źródła.

² *Szematyzm 1936*, j.w.

³ *Rocznik*, s. 269 (wg *Zabytki, woj. krakowskie*, s. 89 — odnawiana 1967).

MOCHNACZKA NIŻNA

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p.w. Św. Michała Archanioła (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona najprawdopodobniej w ciągu XVIII w.; rozbudowana i przekształcona 1846¹ (z tego czasu prezbiterium, dachy i stropy); odnawiana m.in. 1923² i 1929³ (zapewne wówczas obita blachą i oszalowana deskami) oraz 1960-4⁴.

Pierwotnie trójdzielna; po rozbudowie z nawy i prezbiterium utworzono powiększoną nawę, przykrywając oba człony wspólnym dachem i dobudowując do nich nowe, wyższe i wydłużone prezbiterium, zamknięte trójbocznie; w jego zakończeniu zakrystia. Wieża słupowo-ramowa, o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. Stropy z fasetami. Dachy: nad obecną nawą namiotowy (wysunięty szerokim okapem wokół węższych części d. prezbiterium), nad zach. częścią prezbiterium dwuspadowy, przechodzący w namiotowy, wielopołaciowy, w niższej partii łamane uskokowo; nad wsch. częścią babinca dwuspadowy. Helm wieży i wieżyczkowe zwieńczenia dachów nawy i prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami.

Typ północno-zachodni, po przebudowie wariant młodszy.

¹ Budowę z rokiem 1846 łączą wcześniejsze źródła (*Szematizm 1898*, s. 205; Spiss, s. 48; *Szematyzm 1936*, s. 99; także Karmazyn-Kakowski, s. 84); rozwarstwienia budowli i powiązania jej z XVIII w. dokonano w: *Zabytki, woj. krakowskie*, s. 89.

² Karmazyn-Kakowski, j.w. (być może omyłkowo zamiast 1929).

³ *Zabytki*, j.w.

⁴ *Rocznik*, s. 271.

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew fil. gr.-kat. p.w. Św. Jana Ew. (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona najprawdopodobniej w ciągu w. XVIII (może nawet 2. poł. w. XVIII), wg tradycji w ciągu w. XVII¹; odnawiana w ciągu w. XIX² (wówczas znacznie przekształcona).

Trójdzielna; prezbiterium zamknięte trójbocznie, z zakrystią od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół wysoka zachata; od zach. kruchta. Wewnątrz kopuły namiotowe, nad nawą kopuła łamana uskokowo. Dach nad prezbiterium kalenicowy, wielopołaciowy, nad wsch. częścią babinia dwuspadowy. Hełm wieży i zwieńczenia nawy i prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami.

Typ północno-zachodni, wariant starszy; częściowo przekształcona.

¹ *Szematyzm 1936*, s. 109, za nimi *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 17, oraz Karmazyn-Kakowski, s. 39; natomiast: *Zabytki, woj. krakowskie*, s. 91, podają – 2. poł. XVII w., a rok 1689 – *Rocznik*, s. 282 (w *Szematyzmie 1898*, s. 208 brak daty; Spiss, s. 48 – „budynek stary”). Wskazane badania architektoniczne.

² *Rocznik*, j.w.

MYSCOWA

woj. krośnieńskie (d. pow. krośnieński, woj. rzeszowskie)

Wieża-dzwonnica przy dawnej cerkwi par. gr.-kat. p. w. Św. Paraskewii

Według tradycji wzniesiona 1796 wraz z murowaną cerkwią, przebudowaną 1908¹; wydaje się, że wieża-dzwonnica może pochodzić z w. XVIII, natomiast cerkiew była albo gruntownie przebudowana, albo na nowo wzniesiona; w tym drugim wypadku wieża-dzwonnica jest zachowanym fragmentem dawnej drewnianej cerkwi, w miejsce której wzniesiono z czasem cerkiew murowaną.

Wolno stojąca. Drewniana, konstrukcji słupowo-ramowej, o ścianach pochyłych; ogaconą gontem; hełm w kształcie pozornej wieżyczki sygnaturkowej na podstawie namiotowej, pobity blachą².

¹ Tak podają: *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 93, natomiast w *KZSP, Krosno. Dukla*, brak wzmianki.

² Opis na podstawie karty konserwatorskiej dla zabytków architektury z 11 I 1955 (Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie); zob. też rysunek A. Warywody z 26 V 1934 r. reprodukowany: *Wooden Architecture of the Ukrainian Carpathians (Derewjana architektura ukrajńskich Karpat)*, Nowy Jork 1978, fig. 96.

NIEZNAJOWA

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)

Nie istniejąca cerkiew fil. gr.-kat. p. w. ŚŚ. Kosmy i Damiana

Wzniesiona 1780¹ przez cieślę Teodora Rusinka z Biesiadki (inskrpcja na nadprożu i tragarzu z nawy); po 1947 opuszczona, w latach 1963-4 zawalona², wieża przestała istnieć po 1973; niektóre fragmenty detalu architektonicznego (portal, tragarze) przeniesione do cerkwi w Bartnem.

Trójdzielna. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo; w babińcu strop. Hełm wieży o podstawie kopulastej, wieżyczki baniaste, z pozornymi latarniami. Portal zamknięty łukiem trójlistnym, tragarze-ściąg fazowane, z rozetami, jeden z ornamentem sznurowym³.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Taką datę podaje: *Szematyzm 1936*, s. 77; natomiast *Szematizm 1898*, s. 98 (i in.) przyjmują rok 1786; Spiss, s. 21, podaje rok 1792. Mylne odczytanie inskrypcji przyczyniło się do związania budowy z rokiem 1750 (R. Brykowski, *Drewniana cerkiew lemkowska z Nieznajowej, pow. gorlicki*, „Ochrona Zabytków”, 19:1966, nr 1, s. 81-5, oraz Brykowski, s. 486 i 495).

² Brykowski, s. 486 i 495.

³ Opis z autopsji przed zawaleniem się nawy i babińca w 1964 r.; w zbiorach IS PAN znajduje się pomiar wykonany już po zawaleniu się nawy i babińca; fotografie z 1937 r. udostępnione przez p. Franciszka Strzałkę z Londynu.

NOWA WIEŚ

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)

Nie istniejąca cerkiew par. gr.-kat. p. w. Narodzenia Bogarodzicy

Wzniesiona 1795¹; odnawiana m.in. 1884², 1940³, 1955, 1967⁴; spalona 1 VI 1975⁵.

Dwudzielna; nawa prostokątna; prezbiterium zamknięte trójbocznie, z zakrystią w zakończeniu. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą. Wewnątrz stropy. Dachy dwuspadowe o zróżnicowanych kalenicach nad nawą i prezbiterium. Hełm wieży baniasty, z pozorną latarnią, wieżyczkowe zwieńczenia dachów analogiczne.

Typ północny, schyłkowy.

¹ Datowanie jednoznaczne: *Szematizm 1898*, s. 206; Spiss, s. 48; *Szematyzm 1936*, s. 101; *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 19 i in.

² *Szematyzm 1936*, j.w.

³ *Zabytki, woj. krakowskie*, s. 91.

⁴ *Rocznik*, s. 276.

⁵ R. Brykowski, *Problem ochrony przeciwpożarowej drewnianych zabytków sakralnych*, „Ochrona Zabytków”, 29:1976, nr 4, s. 317.

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Paraskewii (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona rzekomo 1842-3¹; odnawiana 1927² i 1968³.

Trójdzielna; prezbiterium zakończone trójbocznie, z zakrystią w zamknięciu. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; słupy nośne ujmują niewielki babiniec, w pozostałej części przyziemia wieży przedsionek. Wewnątrz stropy. Dachy dwuspadowe o zróżnicowanych kalenicach nad nawą i prezbiterium, z pozornymi latarniowymi wieżyczkami; hełm wieży analogiczny na podstawie namiotowej. Typ północny, schyłkowy.

¹ *Szematizm 1898*, s. 37, podaje rok budowy 1842; *Szematyzm 1936*, s. 26 – rok 1843 (podobnie Spiss, s. 21), natomiast *Rocznik*, s. 240 łączy budowę z przełomem w. XVIII i XIX.

² *Szematyzm 1936*, j.w.

³ *Rocznik*, j.w.

OWCZARY

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Opieki Bogarodzicy (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1653 (napis na nadprożu portalu zach.)¹, z tego czasu zachowana nawa i portal zach.²; prezbiterium i zakrystia 1701 (data na odrzwiach); wieża 1783, zbudowana przez majstrów ciesielskich Dimitra Dekowekina i Teodora Rusinka z Biesiadki (napisy i daty na elementach konstrukcyjnych wieży), nowy babiniec poszerzony do szerokości nawy 1870³; remontowana m.in. 1880, 1886, 1911, 1926, 1938; wieża 1880-6 i 1926⁴.

Pierwotnie trójdzielna, obecnie nawa prostokątna (początkowo kwadratowa), przedłużona o poszerzony babiniec; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; po bokach wysoka zachata, od zach. niższy przedsionek. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, dwukrotnie łamane uskokowo; w babińcu i zakrystii strop. Zwieńczenia nawy i prezbiterium baniaste, z pozornymi latarniami; hełm wieży analogiczny o podstawie kopulastej. Portal zach. z nadprożem w ośli grzbiet.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Datę tę podają wszystkie publikacje, jedynie *Szematizm 1898*, s. 38 – rok 1635, co jest niewątpliwie omyłką drukarską.

² Rozwarstwienie budowli było możliwe do przeprowadzenia po zdjęciu oszalowania w czasie kapitalnego remontu cerkwi w 1983 r.

³ J.w., data 1870 odkryta została na węgarku zach. portalu w czasie badań polichromii przed przystąpieniem do prac konserwatorskich w lipcu 1983 r.

PĘTNA

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
Nie istniejąca cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Paraskewii

Wzniesiona 1700, z fundacji Katarzyny Wiśtockiej¹ (wg miejscowej tradycji z w. XVII); rozebrana ok. 1935 w związku z wzniesieniem murowanej w 1916.

Trójdzielna. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata, przechodząca wokół nawy w daszek okapowy. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, dwukrotnie łamane uskokowo. Hełm wieży o podstawie kopulastej z latarniową wieżyczką; nad nawą latarnia; nad prezbiterium zwieńczenie cebulaste, analogiczne do zwieńczeń obu latarni².
Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ F. Kopera, *Kościół drewniany Galicji Zachodniej*, Seria I, Kraków 1916, z. 3 (opr. z L. Lepszym przy współpracy S. Wąsa, s. 134-6; M. Dragan, *Ukraińskie cerkwie drewniane*, Lwów 1937, s. 119; natomiast Spiss, s. 21 podaje „budynek nowy” (zaś w *Szematyzmie 1898*, s. 36 — brak daty). Analiza stylistyczno-porównawcza nie daje podstaw do kwestionowania tej daty (ani też możliwości budowy cerkwi w w. XVII), jedynie wieża z pozorną izbicą i kopulastą podstawą hełmu wydaje się pochodzić z 2. poł. w. XVIII.

² Opis na podstawie: F. Kopera, j.w.

PIELGRZYMKA

woj. krośnieńskie (d. pow. jasielski, woj. rzeszowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Michała Archanioła (ob. prawosławna)

Wzniesiona najprawdopodobniej pod koniec w. XVIII¹; gruntownie remontowana 1870-72²; odnawiana 1923³. Trójdzielna; prezbiterium wydłużone, zamknięte trójbocznie, w jego zakończeniu zakrystia. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych z izbicą; słupy nośne ujmują część zach. babinca; od zach. przy wieży niewielka kruchta. Dachy: nad nawą namiotowy, nad prezbiterium dwuspadowy, przechodzący w części wsch. w namiotowy, wielopołaciowy, w niższej partii łamane uskokowo; nad wsch. częścią babinca dwuspadowy. Hełm wieży baniasty, z pozorną latarnią na namiotowej podstawie; zwieńczenia dachów nawy i prezbiterium analogiczne, na ośmiobocznych podstawach namiotowych.
Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

- ¹ Podobnie datują: *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 71 (natomiast budowę cerkwi w latach 1870, 1871, 1872 podają kolejno: *Szematyzm 1936*, s. 67; *Spiss*, s. 26; *Szematizm 1898*, s. 95; W. Sarna, ks. *Opis powiatu jasielskiego*, Jasło 1908, s. 476).
- ² Analiza budowli przemawia za jej starszym pochodzeniem, toteż lata 1870-1872 przyjęto za gruntowny remont (podobnie *KZSP, pow. jasielski*: „przebudowana lub na nowo zbudowana 1870-2”). Na gontach wieży daty: 1872 i 1882 (ta ostatnia być może malowania wieży).
- ³ Wg informacji uzyskanej na miejscu.

PIORUNKA

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. ŚŚ. Kosmy i Damiana (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1798¹; odnawiana 1909².

Trójdzielna; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec, wokół zachata. Wewnątrz stropy z fasetą. Nad nawą i prezbiterium dachy namiotowe z baniastymi hełmami, na podstawie namiotowej, ośmiobocznej, zwieńczonymi cebulasto; hełm wieży analogiczny w kształcie, na podstawie namiotowej, czworoboczny. Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ Tak datują: *Szematizm 1898*, s. 209; *Szematyzm 1936*, s. 43; *Zabytki, woj. krakowskie*, s. 91; *Rocznik*, s. 262 (Spiss, nie wymienia tej cerkwi, podobnie Karmazyn-Kakowski).

² *Zabytki, woj. krakowskie*, j.w.

POLANY

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Michała Archanioła (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1820¹; kilkakrotnie odnawiana².

Dwudzielna; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa, o ścianach pochyłych, z izbicą; od frontu zachata z kruchtą. Wewnątrz stropy z fasetami. Dachy: nad nawą i prezbiterium dwuspadowe o zróżnicowanych kalenicach. Hełm wieży baniasty, z pozorną latarnią, analogiczne zwieńczenie nad nawą, nad prezbiterium brak latarni. Typ północny, schyłkowy.

¹ Datowanie jednoznaczne: *Szematizm 1898*, s. 197; *Spiss*, s. 22; *Szematyzm 1936*, s. 34; *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 26 i in.

² *Rocznik*, s. 263.

POWROŹNIK

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Jakuba Młodszego (ob. kościół rzym.-kat.)

Istniała 1604 (data na jednej z belek pd. ściany nawy)¹ lub w latach 1604-6²; erekcja parafii i fundacja malowideł (w obecnej zakrystii) upamiętniających to wydarzenie 1637³; odnowienie lub raczej ukończenie polichromii 1643⁴; remontowana 1778⁵, 1780⁶; przesunięta na obecne miejsce 1813-4⁷, z równoczesną budową nowego prezbiterium i zamianą dawnego na zakrystię⁸; gruntownie odnawiana 1962-5⁹.

Trójdzielna; przy prezbiterium zakrystia zamknięta od pn. trójbocznie (d. prezbiterium). Wieża słupowo-ramowa, o ścianach pochyłych z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; od zach. słupowa kruchta. W nawie kopuła namiotowa łamana uskokowo, w prezbiterium strop z fasetą, w zakrystii sklepienie kolebkowe¹⁰. Hełm wieży oraz zwieńczenia nawy i prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami; nad kalenicowym, trójpółaciowym dachem prezbiterium niewielka makowica.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Wyryte obok daty nazwisko Mikołaja Kiernożickiego i imię Bartolomeusa są interpretowane jako nazwisko cieśli i imię pomocnika lub budowniczych pierwszej (Mikołaj Kiernożicki) i drugiej cerkwi (Bartolomeus) (por. W. A. Hermanowicz, *Drewniana cerkiew w Powroźniku, jako przykład architektury lemkowskiej*, masz. [1965] Kraków, Wojewódzki Urząd Konserwatorski). O ile można przyjąć powyższe tłumaczenie w odniesieniu do Mikołaja Kiernożickiego, o tyle imię Bartolomeusa wydaje się zapisem turystycznym, zresztą niedokończonym.

² Rok 1606 (12 września), jako data budowy cerkwi, podany został w wizytacji z 1780 bpa chełmskiego i bełskiego Maxa Ryłło (por. W. A. Hermanowicz j.w., uważa ona, że data 1606, to omyłkowe odczytanie roku 1604). Czas budowy cerkwi był różnorodnie przedstawiany: Spiss, s. 48, podaje — „budynek stary”; *Szematyzm* 1898, s. 206 — „malowana 1607”; *Szematyzm* 1936, s. 105 — rok 1612 (podobnie M. Dragan, *Ukraińskie cerkwie drewniane*, Lwów 1937, fig. 262; Karmazyn-Kakowski, s. 35); lata 1604-12 (z 1612 r. miał pochodzić niezachowany akt erekcji cerkwi) przyjmuje Zofia Petrow (*Monografia cerkwi w Powroźniku*, masz. 1960, UW oraz *Cerkiew w Powroźniku*, „Mówią Wieki”, 1962, nr 11, s. 30-2); natomiast rok 1643 podaje we wspomnianej wizytacji z 1780 bp M. Ryłło, na tej wiadomości opiera się m.in.: *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 28. Problem dwóch cerkwi w Powroźniku podnoszą Ewa i Maciej Gutowscy, wg których pierwsza cerkiew (dzisiejsza zakrystia) wzniesiona została w 1606 r., druga — do dziś zachowana — w latach 1643-4 (E. i M. Gutowscy, *Dokumentacja naukowa polichromii w zakrystii cerkwi powroźnickiej*, masz. przed 1958 Kraków, Instytut Historii Sztuki UJ oraz E. i M. Gutowscy, *Polichromia dawnej cerkwi w Powroźniku*, „Wiadomości Konserwatorskie”, Kraków 1958, s. 84-5). Podobnie Wiktoria Anna Hermanowicz (j.w.) przyjmuje istnienie w Powroźniku dwóch cerkwi: pierwszej z roku 1604 lub 1612 i drugiej z roku 1643, a w dalszej interpretacji przyjmuje, że fragment cerkwi pierwszej — prezbiterium — zostało zamienione w 1643 r. na zakrystię cerkwi drugiej. Ostatnio przyjęto rok 1643 za przebudowę i rozbudowę wcześniejszej budowli z 1611 r. (*Zabytki, woj. krakowskie*, s. 92).

³ Częściowo zachowany napis fundacyjny dotyczący polichromii informuje: „Roku Pańskiego 16. 7 d. 18/Junia... /Dał zmalować kostem swym.../ Prezbiter Powroźnicki na cześć Bogu...”. Według, jak się wydaje słusznej interpretacji Ewy i Macieja Gutowskich brakującą cyfrą (na określenie dziesiątek) może być tylko „3”, gdyż cerkwią do utworzenia parafii w 1637 r. administrował diakon Andrzej Mieyski, późniejszy proboszcz i dziekan, który tytułu prezbitera mógł używać dopiero od momentu erygowania popostwa.

⁴ Tylko tak można tłumaczyć pojawienie się tej daty, przyjmując równocześnie, że obecna cerkiew wraz z prezbiterium, które jest dziś zakrystią, wzniesiona została w 1604 r., natomiast obecne prezbiterium jest późniejsze i prawdopodobnie

pochodzi z okresu przesuwania świątyni w latach 1813-1814 (por. R. Brykowski, *Cerkiew w Powroźniku*, „Ukrajinskyj Kalendar 1984”, s. 238-243).

- ⁵ Rok ten podaje Z. Petrow, która łączy z nim budowę nowej wieży, natomiast W. A. Hermanowicz ogranicza prace przy wieży jedynie do remontu oraz sugeruje możliwość budowy w tym roku wolno stojącej dzwonnicy.
- ⁶ Remont ten miał dotyczyć odnowienia (zmiany pokrycia) dachów (por. Z. Petrow oraz W. A. Hermanowicz).
- ⁷ Za *Szematyzmem 1936*; inni autorzy (np. Z. Petrow i W. A. Hermanowicz) podają tylko rok 1814; wydaje się, że przesunięcie cerkwi musiało być ograniczone tylko do jednego sezonu budowlanego, natomiast dwa lata wchodzić mogły w rachubę przy dodatkowych i większych pracach (np. przebudowa prezbiterium).
- ⁸ Wysłunięcie tej hipotezy (zob. też przypis 4) wymaga potwierdzenia w szczegółowych badaniach architektonicznych budowli. Wstępne oględziny zabytku oraz analiza materiału pomiarowego wskazują, że zachowane „wręby” na wsch. ścianie nawy, mogą być miejscami zaczepu desek polichromowanego stropu dawnego prezbiterium, a obecnej zakrystii. W. A. Hermanowicz tłumaczyła te „nacięcia” jako miejsca umocowania ikonostasu, przy czym belki tej ściany przy składaniu budowli po jej przesunięciu, miałyby być odwrócone (stąd obecnie występują od wsch. a nie od zach. strony, z której umieszczony był ikonostas).
- ⁹ *Zabytki, woj. krakowskie*, j.w.; w czasie prac z nieuzasadnionych przyczyn usunięto pierwotny portal, zastępując go odtworzoną makieta.
- ¹⁰ Rodzaj przykryć wszystkich pomieszczeń cerkwi jest zgodny z wysuniętą hipotezą w sprawie prezbiterium i zakrystii: nawa posiada typową dla cerkwi łemkowskich kopułę namiotową, a dawne prezbiterium mogło być przykryte kolebką, natomiast strop z fasetą jest zgodny z modą panującą w okresie przesuwania cerkwi na nowe miejsce.

PRZEGONINA (zob. Bodaki)

PRZYSŁOP

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)

Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Michała Archaniola (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1756, z fundacji Wiktora Chorążego z Makowiska (?), przez majstrów ciesielskich Pysora i Daniela Jajorskiego (napis na dawnym tragarzu, obecnie znajdującym się na strychu)¹; gruntownie remontowana w. XIX (może 1894) i wówczas przekształcona (dachy, stropy)²; odnawiana 1980-1.

Trójdzielna, przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; po bokach wysoka zachata, od zach. niższy przedsionek. Wewnątrz strop, pierwotnie namiotowe kopuły. Dachy dwuspadowe o zróżnicowanych kalenicach nad nawą i prezbiterium, z pozornymi sygnaturkowymi wieżyczkami (w przestrzeni strychowej zachowana pierwotnie zrębowa kopuła nad prezbiterium oraz częściowo nad nawą). Helm wieży namiotowy, ze zwieńczeniem analogicznym jak nad dachami.

Pierwotnie typ północno-zachodni, wariant starszy; przekształcony, o charakterze typu północnego, schyłkowego.

¹ Data budowy wg odczytu dokonanego w czasie inwentaryzacji zabytku (KZSP, pow. gorlicki, cz. II; podobnie

Brykowski, s. 496; *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 26; natomiast *Szematizm 1898*, s. 37; Spiss, s. 21; *Szematyzm 1936*, s. 26 – podają, że cerkiew zbudowano w 1736 (być może odczyt napisu dokonywany w trudnych warunkach nie był dokładny). Ostatnio hipotetycznie i bez uzasadnienia datę budowy związane z rokiem 1638 (*Rocznik*, s. 239).

² *KZSP*, j.w.

RADOSZYCE

woj. krośnieńskie (d. pow. sanocki, woj. rzeszowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Dymitra (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1868¹; odnawiana 1897² i 1973³.

Dwudzielna, wszystkie pomieszczenia jednakowej wysokości; nawa wydłużona, z wewnątrz wyodrębnionym babińcem, prezbiterium zamknięte trójbocznie, z zakrystią w zakończeniu; wieża słupowo-ramowa o ścianach prostych, posadowiona nad babińcem; w przedłużeniu części nawowo-babińcowej niski przedsionek konstrukcji słupowo-ramowej. Wewnątrz stropy. Zewnątrz gzyms dwustrefowy (podokapowy i nadokienny). Dach o wspólnej kalenicy, dwuspadowy, którego połacie ujmują po bokach wieżę; od frontu ścięty przyczółek ogzysmowany. Hełm wieży i pozorne wieżyczki sygnaturkowe nad nawą i prezbiterium, analogiczne, baniaste, nad wieżą na podstawie namiotowej, czworobocznej, nad nawą i prezbiterium na podstawach namiotowych, ośmiobocznych.

Typ północno-wschodni, wariant wieżowy.

¹ *Szematizm 1898*, s. 361; Spiss, s. 67; za nimi: *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 13 i *KZSP, Lesko, Sanok*, s. 87-8; *Szematyzm 1936* nie wymienia tej cerkwi (ani filialnej w Ostawicy) – być może w tym czasie należały one do Kościoła Prawosławnego.

² *Szematizm 1898*, j.w. (odnowienie miało dotyczyć wnętrza), natomiast *Zabytki, woj. rzeszowskie*, j.w. i *KZSP*, j.w. podają (może omyłkowo) rok 1899 (lub było to odnowienie zewnątrz).

³ *KZSP*, j.w.

REGIETÓW WYŻNY (zob. Żółkiewka)

ROPICA GÓRNA (d. Ropica Ruska)

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)

Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Michała Archanioła (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1813¹ lub 1819², odnawiana wewnątrz 1967³.

Trójdzielna; przy prezbiterium zakrystia od pd. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. Wewnątrz stropy; ponad nimi fragmenty pierwotnych zrębowych kopuł łamanych⁴. Dachy dwuspadowe o zróżnicowanych kalenicach nad nawą i prezbiterium, z pozornymi latarniowymi wieżyczkami; hełm namiotowo-baniasty, z pozorną latarnią. Portal zach. z nadprożem w ośli grzbiet.

Typ północny, schyłkowy.

¹ *Szematizm 1898*, s. 36, podobnie Spiss, s. 21.

² *Szematyzm 1936*, s. 23, za nim *KZSP, pow. gorlicki, cz. II*, i in. Być może data budowy znajduje się w nadprożu oszalowanego portalu zach.

³ *Rocznik*, s. 201.

⁴ Informacja przekazana przez prof. dr. Romana Reinfussa. Na jej podstawie można uważać, że rok 1813 (wzg. 1819) jest datą gruntownej modernizacji cerkwi.

ROPICA RUSKA (zob. Ropica Górna)

ROPKI

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)

Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Narodzenia Bogarodzicy (przejęta przez Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku)

Wzniesiona 1759¹; remontowana zapewne 1801² oraz m.in. 1891³, 1904⁴, 1935; zabezpieczona wstępnie 1963, ponownie 1970⁵.

Trójdzielna. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo; nad babińcem strop belkowany. Hełm wieży i zwieńczenia kopuł analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami. Portal zach. z nadprożem wyciętym ozdobnie. Nad wejściem malowana data 1904.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Datowanie na podstawie archiwalnego wypisu udostępnionego autorowi przez dr Marię Przeździecką (na tej podstawie *KZSP, pow. gorlicki, cz. II* i in.).

² Rok ten przyjmują za datę budowy m.in.: Spiss, s. 20 (tu omyłkowo nazwa miejscowości podana jako Rzepki); *Szematyzm 1936*, s. 16 (i inne schematyzmy), a za nimi: St. Michalczuk, *Cerkiew w Ropkach, woj. rzeszowskie*.

pow. gorlicki. Dokumentacja naukowo-historyczna, PKZ, Oddział Lublin, masz. także: Karmazyn-Kakowski, s. 61.

127

³ KZSP, j.w.; St. Michalczuk, j.w. (w tym roku ponownie poświęcona ze zmianą wezwania).

⁴ Por.: St. Michalczuk, j.w.

⁵ KZSP, j.w.; Brykowski, s. 486 i 497; *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 44.

ROZTOKA WIELKA

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew par. p. w. Św. Dymitra (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1819¹; odnawiana m.in. 1881², ok. 1940³, 1968-9⁴.

Trójdzielna; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą słupy nośne ujmują babiniec. Wewnątrz stropy. Dachy nad nawą i prezbiterium namiotowe, przechodzące w dwuspadowe. Hełm wieży i wieżyczki analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami. Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ *Szematyzm 1936*, s. 107, za nim: KZSP, pow. nowosądecki, s. 31 i in. (*Szematizm 1898*, s. 207 podaje rok odnowienia 1881, jako rok budowy; Spiss, s. 48: „budynek stary”).

² *Szematyzm 1936*, j.w.

³ *Zabytki, woj. krakowskie*, s. 92.

⁴ *Rocznik*, s. 277.

RYCHWAŁD (zob. Owczary)

RZEPEDŹ

woj. krośnieńskie (d. pow. sanocki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Mikołaja Bpa (obecnie użytkowana wspólnie przez katolików, obrządku łacińskiego i unickiego oraz przez prawosławnych)

Wzniesiona 1824, błogosławiona 1826 (wg napisu na nadprożu zach.)¹; dzwonnica zbudowana być może przed 1824² (lub współczesna z cerkwią³); remontowana m.in. 1896 (wówczas być może dostawiono zakrystię od pd.)⁴; prowizorycznie zabezpieczana po 1969, wówczas rozebrano zawaloną zakrystię od pd.⁵

Trójdzielna, wszystkie podstawowe pomieszczenia jednakowej wysokości; prezbiterium zamknięte trójbocznie, niegdyś z dwoma zakrystiami od pn. i pd., obecnie z jedną od pn.; w przedłużeniu babinca przedsionek konstrukcji słupowo-ramowej. W prezbiterium, nawie i babinie kopuły namiotowe, ośmiopółowe; w pozostałych pomieszczeniach stropy. Zewnątrz dwustrefowy gzyms (podokapowy i nadokienny). Dach wielopołaciowy o wspólnej kalenicy, zwieńczony trzema analogicznymi baniastymi wieżyczkami, z pozornymi latarniami, na wyodrębnionych ośmiobocznych podstawach.

Dzwonnica o podwójnej konstrukcji słupowo-ramowej, trójkondygnacyjowa, o ścianach pochyłych; hełm namiotowy z pozorną latarnią; zlokalizowana na osi cerkwi.

Typ północno-wschodni, wariant bezwieżowy.

¹ Datę tą podają zgodnie: *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 14, R. Brykowski, *Drewniana cerkiew filialna p. w. św. Mikołaja bpa w Rzepedzi, pow. bieszczadzki. Wstępny rys historyczny i wytyczne konserwatorskie*, masz. 1973; Karmazyn-Karkowski, s. 74; *KZSP, Lesko, Sanok*, s. 93-4. W *Szematyzmie 1898*, s. 364 brak daty budowy; Spiss, w ogóle pomija tę budowlę.

² St. Michalczuk przytacza wyjątek z wizytacji z 15 VII 1834, wg której „dzwonnica... stara” (*Cerkiew w Komańczy, woj. rzeszowskie, pow. sanocki. Dokumentacja naukowo-historyczna*, Lublin 1968, masz. PKZ, Oddział Lublin), zaś w materiale dziewiętnastowiecznym nie ma wzmianki o budowie nowej.

³ Taką ewentualność przyjmuje *KZSP, Lesko, Sanok*, j.w.

⁴ Na parapecie chóru muzycznego widok cerkwi sprzed remontu cerkwi w tymże roku, jeszcze bez zakrystii pd. (por. R. Brykowski, j.w.).

⁵ R. Brykowski, j.w.

SIENIAWA

woj. krośnieńskie (d. pow. krośnieński, woj. rzeszowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Narodzenia Bogarodzicy (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1874; odnawiana 1972¹.

Trójdzielna, wszystkie pomieszczenia jednakowej wysokości; prezbiterium zwrócone na pd. z zakrystią od wsch.; w babinie od frontu wyodrębniony wewnętrznie przedsionek. Wewnątrz stropy płaskie. Zewnątrz dwustrefowy gzyms (podokapowy i nadokienny). Dach o wspólnej kalenicy, trójspadowy, od frontu ścięty przyczółek, ogzysmowany; trzy podstawowe pomieszczenia zwieńczone pierwotnie trzema baniastymi wieżyczkami z pozornymi latarniami, z nich środkowa wyższa (obecnie zachowane dwie, przekształcone).

Dzwonnica murowana 1847; zlokalizowana na osi cerkwi.

Typ północno-wschodni, wariant bezwieżowy.

¹ Obie daty za *KZSP, Krosno, Dukla*, s. 145-6; podobnie datują cerkiew: *Szematizm 1898*, s. 173; Spiss, s. 67; *Szematyzm 1936*, s. 130.

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)

Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. ŚŚ. Kosmy i Damiana (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1837¹; odnawiana 1900²; remontowana 1967³.

Trójdzielna; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa, o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. Wewnątrz stropy płaskie z fasetami, w zakrystii strop belkowany. Dachy: nad nawą wysmukły namiotowy; nad prezbiterium kalenicowy o trzech połaciach, oba zwieńczone analogicznymi wieżyczkami z pozornymi latarniami; nad zach. częścią babinca dwuspadowy. Hełm wieży namiotowo-baniasty z latarnią.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ Data na nadprożu wejścia do zakrystii. Podają ją również jako czas budowy: *Szematizm 1898*, s. 38; *Szematyzm 1936*, s. 27; za nimi in.

² *Szematyzm 1936*, j.w.

³ *KZSP, pow. gorlicki, cz. II (Rocznik, s. 239, podaje 1964-5).*

SŁOTWINY

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Opieki Bogarodzicy (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1887-8¹.

Trójdzielna, prezbiterium zamknięte trójbocznie, z zakrystiami od pn. i pd.; od frontu wieża słupowo-ramowa o ścianach prostych, węższa od babinca. Dachy: nad nawą namiotowy, nad babiniec dwuspadowy, niższy dwuspadowy, zakończony od wsch. wielopołaciowo nad prezbiterium. Hełm wieży baniasty na namiotowej podstawie z pozorną latarnią, analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami, wieżyczki nad nawą i prezbiterium. Próba nawiązania do tradycji.

¹ Rok 1887 podaje *Szematyzm 1936*, s. 108 (za nim *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 34 i *Zabytki, woj. krakowskie*, s. 93), a rok 1888 — *Szematizm 1898*, s. 202.

STAWISZA

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)

Nie istniejąca cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Dymitra

Wzniesiona przed 1813 (data na ikonostasie)¹; kilkakrotnie odnawiana, m.in. 1925²; spalona 1966³. Trójdzielna: przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; od zach. niewielka kruchta. Stropy; we wsch. części babinca sklepienie kolebkowe. Dachy nad nawą i prezbiterium namiotowe, w niższej partii łamane uskokowo. Hełm i wieżyczkowe zwieńczenia dachów baniaste, z pozornymi latarniami⁴. Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ R. Brykowski, T. Chrzanowski, *Drewniana cerkiew polemkowska w Stawiszy*, „Ochrona Zabytków” 20: 1967, nr 3, s. 39-66; (dotychczas datowana 1818 na podstawie: *Szematizm 1898*, s. 207; Spiss, s. 22; *Szematyzm 1936*, s. 42).

² *KZSP, pow. gorlicki*, cz. II (data na szalunku izbicy od wewnątrz).

³ Zob. przypis 1.

⁴ Opis na podstawie autopsji, por.: przypis 1.

SZCZAWNE

woj. krośnieńskie (d. pow. sanocki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Zaśnięcia Bogarodzicy (ob. prawosławna)

Wzniesiona 1888-9 przez cieślę Hosjana z Płonnej¹; odnowiona 1925².

Trójdzielna, wszystkie pomieszczenia jednakowej wysokości; prezbiterium zamknięte trójbocznie, z zakrystią od pd.; nad zach. częścią babinca wieża konstrukcji słupowo-ramowej o ścianach prostych. W nawie strop z fasetą, w pozostałych pomieszczeniach sufony. Zewnątrz gzyms dwustrefowy (podokapowy i nadokienny); analogiczny ponad wejściem wzdłuż ściany frontowej. Dach o wspólnej kalenicy, dwuspadowy, którego połacie ujmują po bokach wieże; od wsch. wielopołaciowy, od frontu przyczółek, ogzysmowany. Hełm wieży namiotowy, z pozorną sześcioboczną latarnią; nad nawą wieżyczka kopulasta, nad prezbiterium baniasta, z pozornymi latarniami.

Dzwonnica drewniana 1889³, remontowana 1973⁴; zlokalizowana na osi cerkwi.

Typ północno-wschodni, wariant wieżowy

¹ *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 15, za nimi: *KZSP, Lesko, Sanok*, s. 123; natomiast Spiss, s. 67 podaje rok 1882, a *Szematizm 1898*, s. 364 — rok 1888, jako datę poświęcenia (podobnie Karmazyn-Kakowski, s. 93). Nie wymieniana w *Szematyzmie 1936*, zapewne wówczas należała do Kościoła Prawosławnego.

² *Zabytki, woj. rzeszowskie*, j.w.; *KZSP*, j.w.

³ J.w.

⁴ *KZSP*, j.w.

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Dymitra (ob. kościół rzym.-kat.)

Najprawdopodobniej wzniesiona 1841¹; odnawiana m.in. 1965².

Trójdzielna, z prezbiterium wydłużonym, zamkniętym trójbocznie. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują zach. część babińca; od frontu wieży zachata. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo. Dachy: nad nawą namiotowy, nad prezbiterium kalenicowy, wielopłóciowy, w dolnych partiach łamane uskokowo; nad babińcem dwuspadowy. Hełm wieży i zwieńczenia nad nawą i prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ Rok 1841 podają: *Szematizm 1898*, s. 199; *Szematyzm 1936*, s. 90; *Rocznik*, s. 284; Karmazyn-Kakowski, s. 83; natomiast Spiss, s. 48 stwierdza: „budynek stary”, a *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 44 – „obecna prawdopodobnie przerobiona 1841 ze starszej”, zaś *Zabytki, woj. krakowskie*, s. 97, łączy budowę z XVIII w. – to ostatnie datowanie nie wydaje się słuszne. Wobec niejednoznacznego datowania, wskazane badania architektoniczne.

² *Rocznik*, j.w.

ŚNIETNICA

woj. krośnieńskie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Dymitra (ob. kościół rzym.-kat.)

Wg tradycji wzniesiona 1755¹; gruntownie przekształcona 1. poł. w. XIX (przedłużenie nawy ku zach., w miejsce zlikwidowanego babińca, dachy, przesunięcie wieży)²; kruchta zach. zbudowana 1874³; remontowana 1963⁴.

Pierwotna trójdzielna, obecnie dwudzielna, z nawą wydłużoną; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa, o ścianach pochyłych, z izbicą; od zach. kruchta. W pierwotnej części nawy i w prezbiterium kopuły namiotowe, w nawie uskokowo łamana; w nowszej części nawy strop z szeroką fašetą. Dachy: nad nawą i prezbiterium kalenicowe, o trzech płóciach, nad nawą, w niższej partii łamane uskokowo; zwieńczone baniastymi wieżyczkami, z pozornymi latarniami; hełm namiotowo-baniasty, z pozorną latarnią.

Pierwotnie typ północno-zachodni, wariant starszy, po przebudowie wariant młodszy.

¹ *Szematyzm 1936* (*W Szematyzmie 1898*, s. 207 brak daty: Spiss, s. 22 podaje „budynek nowy”); powyższą datę budowy przyjmuje *KZSP, pow. gorlicki*, cz. II i in. Lata 1755-8 podaje *Rocznik*, s. 235. Wskazane badania architektoniczne.

² *KZSP*, j.w.; Brykowski, s. 498; *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 47.

³ *KZSP*, j.w.

⁴ *Zabytki*, j.w.

woj. krośnieńskie (d. pow. jasielski, woj. rzeszowskie)
Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Św. Michała Archanioła

Wzniesiona 1762¹, z końcem w. XIX lub ok. 1911 remontowana i prawdopodobnie przebudowana, z tego czasu ma pochodzić obecna wieża².

Trójdzielnia. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata z kruchtą od zach. W nawie i prezbiterium kopuła namiotowa, łamana; w babiniecu strop. Helm wieży i zwieńczenia kopuł analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Tak podają *Szematyzm 1936*, s. 72; *KZSP, pow. jasielski; Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 74; Karmazyn-Kakowski, s. 57; w *Szematyzmie 1898*, s. 39 – brak daty; *Spiss*, s. 26 – „budynek stary”. Z kolei Cz. Kielboń, *Cerkiew drewniana Świątkowa Mała, pow. Jasło, woj. rzeszowskie. Dokumentacja naukowo-historyczna*, masz. 1970. Oddział PKZ Lublin – przyjmuje, że „cerkiew wzniesiona została przed 1775... zapewne 1762”.

² Cz. Kielboń, j.w.

ŚWIĄTKOWA WIELKA

woj. krośnieńskie (d. pow. jasielski, woj. rzeszowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Michała Archanioła (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1757 (data na nadprożu portalu zach.)¹, przy pomocy Piotra Paszkiewicza, właściciela wsi (miała być rzekomo zwieńczona trzema kopułami)²; wewnątrz polichromia 2. poł. w. XVIII³; cerkiew remontowana 1796, 1826-8, 1896; wieża-dzwonnica rzekomo wzniesiona 1796 lub 1826-8, odnawiana 1914; zakrystia po 1933⁴; w 1967 podczas wstępnych badań architektonicznych zabytku odnaleziono fragmenty portalu, w tym nadproże z datą 1757⁵.

Trójdzielnia; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą arkadowaną; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata z kruchtą od zach. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, dwukrotnie łamane; w prezbiterium strop. Helm wieży i zwieńczenia kopuł analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami. W nawie tragarze z ornamentem sznurowym, fragmenty zach. portalu ozdobnie dekorowane, nadproże o wycięciu trójlistnym.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Podobnie datują: *Szematyzm 1936*, s. 72; Cz. Kielboń, *Cerkiew Świątkowa Wielka, pow. Jasło, woj. rzeszowskie. Dokumentacja naukowo-historyczna*, Lublin 1970, masz. PKZ, Oddział Lublin; *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 74; Karmazyn-Kakowski, s. 53; natomiast *Szematyzm 1898*, s. 38 podaje rok 1657; *Szematyzm 1934*, s. 55 – rok 1756; *KZSP, pow. jasielski* – rok 1826 (za: W. Sarna, *Opis powiatu jasielskiego*, Jasło 1906, s. 508) lub wówczas

przebudowana; Spiss, s. 26 rok – 1828. Czesław Kielboń interpretuje rok 1657, jako błędne powtórzenie daty 1757, zaś rok 1756 może oznaczać datę rozpoczęcia budowy.

² Cz. Kielboń, j.w.

³ Zabytki, woj. rzeszowskie, j.w.

⁴ J.w.; data 1914 na deskach wieży.

⁵ R. Brykowski, *Z prac Instytutu Sztuki PAN nad dokumentacją drewnianej architektury sakralnej w Polsce (IV). Sprawozdanie z prac na terenie województwa rzeszowskiego 1962-70 r., Rzeszowska Teka konserwatorska, Rzeszów 1974, s. 116 (podpis pod il. 7, podaje mylnie rok 1756 – błąd drukarski – zamiast 1757).*

TURZAŃSK

woj. krośnieńskie (d. pow. sanocki, woj. rzeszowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Michała Archaniola (ob. prawosławna)

Wzniesiona 1801-3¹, wolno stojąca dzwonnica zbudowana najprawdopodobniej 1817²; cerkiew w 1834 miała „zakrystię z lewej strony ołtarza wielkiego”³, przedsionek dostawiono 1836⁴ (być może wówczas dobudowano również zakrystię pd.); remontowana 1898 i 1913⁵ (wówczas pokryta blachą).

Trójdzielna, wszystkie podstawowe pomieszczenia jednakowej wysokości; prezbiterium zamknięte trójbocznie z dwiema czworobocznymi zakryściami od pn. i pd., również zakończonymi trójbocznie, w przedłużeniu babińca przedsionek konstrukcji słupowo-ramowej. W prezbiterium, nawie i babińcu kopuły namiotowe, ośmiopółkowe; w pozostałych pomieszczeniach stropy. Zewnątrz dwustrefowy gzyms (podokapowy i nadokienny). Dach wielopołaciowy o wspólnej kalenicy, zwieńczony trzema analogicznymi, baniastymi wieżyczkami, z pozornymi latarniami, z nich środkowa najwyższa i większa od pozostałych; nad zakryściami dzwonowate helmy, zwieńczone wieżyczkami baniastymi, z pozornymi latarniami.

Dzwonnica o podwójnej konstrukcji słupowo-ramowej, trójkondygnacyjowa, o ścianach pochyłych; hełm na podstawie dzwonowatej, baniasty, z pozorną latarnią; zlokalizowana na osi cerkwi.

Typ północno-wschodni, wariant bezwieżowy.

¹ Tak datuje cerkiew Stanisław Michalczuk (*Cerkiew w Komańczy, woj. rzeszowskie, pow. sanocki. Dokumentacja naukowo-historyczna*, Lublin 1969, masz. PKZ, Oddział Lublin), a za nim: Zabytki, woj. rzeszowskie, s. 16 i KZSP, Lesko, Sanok, s. 128-9. Wcześniej podawane, a nieuzasadnione datowania, to rok 1838 (Karmazyn-Kakowski, s. 81) i 1908 (Spiss, s. 67). *Szematizm 1898*, s. 364 nie podaje daty budowy.

² Na podstawie dat umieszczonych na elementach konstrukcyjnych dzwonnicy, odnalezionych w czasie badań architektonicznych zabytku w 1969 r. (por. R. Brykowski, *Wytyczne konserwatorskie do prac budowlano-konserwatorskich przy drewnianej cerkwi pounickiej p. w. Św. Michała Archaniola w Turzańsku, pow. bieszczadzki, masz. 1974, w. Archiwum Parafialnym*; zob. też: Tenże, *Notatka w sprawie rozpoczęcia prac konserwatorsko-budowlanych przy drewnianej dzwonnicy cerkiewnej w Turzańsku, pow. bieszczadzki, masz. 1974, Archiwum Parafialne*).

³ St. Michalczuk, j.w.

⁴ Na podstawie daty na jednej z belek (zob. przypis 2).

⁵ Zabytki, woj. rzeszowskie, j.w.

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p. w. ŚŚ. Kosmy i Damiana (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona przypuszczalnie 1743¹; kilkakrotnie odnawiana (i wówczas stopniowo przekształcona), m.in.: 1780² (być może z tego czasu kaplice i obecna wieża), 1889³, ok. 1930⁴, gruntownie 1938⁵. Trójdzielna; przy nawie dwie czworoboczne kaplice, niższe od niej; prezbiterium zamknięte trójbocznie. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; słupy nośne ujmują babiniec. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe. Dach nad prezbiterium kalenicowy, wielopołaciowy, zwieńczony wraz z kopułą nawy niskimi, baniastymi wieżyczkami; nad kaplicami dachy kalenicowe trójpołaciowe. Hełm wieży baniasty, na wydatnej podstawie namiotowej, z pozorną latarnią. Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ *Szematyzm 1936*, s. 109, za nim: *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 47; *Zabytki, woj. krakowskie*, s. 98; Karmazyn-Kakowski, s. 37 (w *Szematyzmie 1898*, s. 207 – brak daty; Spiss, s. 48 podaje – „budynek stary”); natomiast *Rocznik*, s. 281 stwierdza: „zbud. 1738-1744” (co nie wydaje się prawdopodobne, aby budowa miała trwać aż 6 lat). Nadmienić też wypada, że V. Myszkowski wiązał budowę cerkwi z w. XVII, na podstawie wyposażenia (*Holzkirchen in den Karpathen, Mittheilungen der Kaiserlich-Königlichen Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmäler*, Wiedeń 1880, zeszyt IV, s. CXLV; na pozycję tę zwrócił autorowi uwagę p. Franciszek Strzałko); na wiek XVII cerkiew datuje również: A. O., *Cerkwie drewniane w okolicy Krynicy*, „Kurier Literacko-Naukowy”, 1925, nr 48, s. VI-VII, dodatek do „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”, 2:1925, nr 336.

² *Rocznik*, j.w.; wskazane badania architektoniczne.

³ *Szematyzm 1898*, j.w.

⁴ *Zabytki, woj. rzeszowskie*, j.w.

⁵ *Rocznik*, j.w.

UŚCIE GORLICKIE (dawniej Uście Ruskie)

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Paraskewii (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1786¹; odnawiana XIX w. (może z tego czasu zakrystia)²; remontowana 1960-33. Trójdzielna; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo, dwu- i trzykrotnie; w babińcu strop z fasetą, w zakrystii belkowany. Zwieńczenia kopuł analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami; hełm zbliżony, z wydatną banią. Dwa portale o ozdobnych nadprożach; tragarze fazowane. Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ *Szematyzm 1936*, s. 30, za nim *KZSP, pow. gorlicki*, cz. II i in. (*Szematyzm 1898*, s. 39 podaje rok 1796, Spiss, s. 21 – 1790).

- ² KZSP, j.w.; chór muzyczny przebudowany 1938.
³ *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 47 (*Rocznik*, s. 237 podaje rok 1965).

UŚCIE RUSKIE (zob. Uście Gorlickie)

WAWRZKA

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)
Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Matki Boskiej (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1937-1939¹.

Dwudzielną; prezbiterium kwadratowe, nawa szersza prostokątna; od frontu wieża słupowo-ramowa o lekko pochyłych ścianach, z pozorną izbicą. Wewnątrz stropy płaskie. Dachy o zróżnicowanych kalenicach, wielopołaciowe z kopulastymi wieżyczkami; hełm zbliżony w kształcie, z pozorną latarnią, na podstawie namiotowej.

Próba nawiązania do tradycji (typ północny, schyłkowy).

¹ *Rocznik*, s. 218.

WISŁOK DOLNY

woj. krośnieńskie (d. pow. sanocki, woj. rzeszowskie)
Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Onufrego (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1850-3¹, poświęcona 1854²; remontowana 1969³.

Dwudzielną, wszystkie pomieszczenia jednakowej wysokości; nawa wydłużona, z wewnętrznym wyodrębnionym babińcem; prezbiterium zamknięte trójbocznie, z zakrystiami od pn. i pd.; wieża słupowo-ramowa o ścianach prostych, posadowiona nad babińcem. Wewnątrz stropy. Zewnątrz gzyms dwustrefowy (podokapowy i nadokienny). Dach o wspólnej kalenicy, dwuspadowy, którego połacie ujmują po bokach wieżę; od frontu świątyni przyczółek, ogzymsowany; nad wejściem nadwieszony wydatny trójspadowy daszek. Hełm wieży i pozorne wieżyczki sygnaturkowe nad nawą i prezbiterium analogiczne, baniaste, z nich nad nawą wieżyczka dwukondygnacyjowa, na podstawach namiotowych.

Dzwonnica murowana, dwukondygnacyjowa, zlokalizowana na osi cerkwi, może jej współczesna. Typ północno-wschodni, wariant wieżowy.

¹ Budowę cerkwi z rokiem 1850 łączy *Szematyzm 1936*, s. 2, zaś z rokiem 1853 – *Szematizm 1898*, s. 355. *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 17 (tutaj jako Wisłok Wielki) i *KZSP, Lesko, Sanok*, s. 143-4 podają lata 1850-4, przyjmując za ukończenie budowy datę poświęcenia świątyni.

² *Szematizm 1898*, j.w.

³ *KZSP*, j.w.

WOLA CIEKLIŃSKA

woj. krośnieńskie (d. pow. jasielski, woj. rzeszowskie)

Nie istniejąca cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Dymitra

Wzniesiona 1767 lub 1776¹; odnawiana m.in. 1899² i 1903³; przed 1953 rozebrana⁴ (za zgodą Ministerstwa Kultury i Sztuki) w celu przeniesienia na nowe miejsce⁵.

Trójdzielna; przy nawie dwie czworoboczne kaplice, niższe od niej; przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo. Hełm wieży i zwieńczenie kopuły nawy analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami; nad prezbiterium oraz trójpołaciowo-kalenicowymi dachami kaplic pozorne, latarniowe wieżyczki⁶.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Rok 1767 podaje: *Szematizm 1898*, s. 91; rok 1776: *Szematyzm 1936*, s. 58 (podobnie M. Dragan, *Ukraińskie cerkwie drewniane*, Lwów 1937, s. 138); natomiast *KZSP, pow. jasielski* (za: W. Sarna, *Opis powiatu jasielskiego*, Jasło 1908, s. 466) wymienia rok 1768, jako datę budowy staraniem ks. Jana Kozubskiego, a rok 1776, jako rok konsekracji.

² *KZSP*, j.w. (Spiss, s. 26, przyjmuje ten rok jako datę budowy).

³ *Szematyzm 1936*, j.w., (zapewne remont trwał od 1899 do 1903).

⁴ *KZSP*, j.w.

⁵ Po przeniesieniu budowla nie została zmontowana, a drewno uległo stopniowo zniszczeniu.

⁶ Opis na podstawie fotografii ze zbiorów: IS PAN i p. Franciszka Strzałki z Londynu.

WOŁOWIEC

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)

Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Opieki Bogarodzicy (ob. prawosławna)

Wzniesiona zapewne w ciągu w. XVIII¹; odnawiana m.in. 1880² i 1907³; po 1947 opuszczona i znacznie zdewastowana; remontowana ok. 1962 (nawa, babiniec, wieża), na skutek złego stanu prezbiterium rozebrano 1964, odbudowano 1968⁴.

Trójdzielna; pierwotnie przy prezbiterium zakrystia od pn. Wieża słupowo-ramowa, o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. W nawie i niegdyś w prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo; w babiniecu strop. Kopuły zwieńczone ośmiobocznymi przysadzistymi wieżyczkami, z cebulastymi makowicami; hełm baniasty, z pozorną latarnią.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Po raz pierwszy budowla związana ogólnie z w. XVIII w *KZSP, pow. gorlicki*, cz. II; następnie Brykowski, s. 486 i 498; *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 48.

² Data ta w niektórych publikacjach (np. *Szematyzm 1936*, s. 21; Karmazyn-Kakowski s. 92) przyjmowana jest jako rok budowy (Spiss, s. 21 podaje: „budynek nowy”); na podstawie analizy porównawczej strukturalno-stylistycznej nie wydaje się to możliwe.

³ *Szematyzm 1936*; w *KZSP*, j.w. odnotowano, że na jednym z elementów izbicy obok daty znajduje się nazwisko Jana Matusiaka, zapewne cieśli prowadzącego odnowienie.

⁴ *Zabytki*, j.w.

WÓJKOWA

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)

Cerkiew par. p. w. ŚŚ. Kosmy i Damiana (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1790 lub 1792¹; odnawiana m.in. na pocz. XX w. i w latach 1967-70².

Trójdzielna; prezbiterium zamknięte trójbocznie, z zakrystią od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; słupy nośne ujmują babiniec. Wewnątrz kopuły namiotowe. Dach nad prezbiterium wielopołaciowy, łamany. Hełm wieży i zwieńczenia nad nawą i prezbiterium analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Obie daty podają; *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 49, za nimi: *Zabytki, woj. krakowskie*, s. 99; natomiast rok 1792 *Szematyzm 1936*, s. 88; Karmazyn-Kakowski, s. 64; *Rocznik*, s. 279; z kolei *Szematyzm 1898*, s. 198-9 wiąże budowę z rokiem 1801, a Spiss, s. 48 określa cerkiew, jako „budynek stary”.

² *Rocznik*, j.w.

WRÓBLIK SZLACHECKI

woj. krośnieńskie (d. pow. krośnieński, woj. rzeszowskie)

Cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Zaśnięcia Bogarodzicy (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona najprawdopodobniej 1869¹; remontowana 1923²; nowa zakrystia od północy dobudowana po 1946. Trójdzielna; w trójbocznie zamkniętym prezbiterium zakrystia (nowa od pn.). Wszystkie pomieszczenia jednakowej wysokości; nad babińcem niska wieża słupowo-ramowa o ścianach prostych; od zach. niewielka kruchta. W nawie strop, w prezbiterium sklepienie zwierciadlane. Dachy dwuspadowe, o zróżnicowanych kalenicach; po bokach wieży pulpity; gzyms podokapowy profilowany ujmując od frontu ściętą przyczółek. Helm wieży i helmy nad wieżyczkami analogiczne, cebulaste, zwieńczone banią. Typ północno-wschodni, wariant wieżowy.

¹ Tak podają: *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 97 i *KZSP, Krosno, Dukla*, s. 159; natomiast *Szematyzm 1936*, s. 117 podaje rok 1879, a *Spiss*, s. 67 – „budynek nowy”.

² *Zabytki, woj. rzeszowskie*, j.w.; *KZSP*, j.w.

WYSOWA

woj. nowosądeckie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Michała Archaniola (ob. cerkiew prawosławna)

Wzniesiona 1779¹; odnawiana m.in. 1874² i 1910³ (wówczas częściowo przekształcona).

Pierwotnie trójdzielna, obecnie dwudzielna; nawa początkowo kwadratowa, obecnie wydłużona w miejsce poszerzonego babińca; przy prezbiterium zakrystia od pn.; w przedłużeniu obecnej nawy przedsionek. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne pierwotnie ujmowały babiniec, obecnie para zach. umieszczona w nowszej części nawy, para wsch. w przedsionku. W pierwotnej nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo; w nowszej części nawy strop. Nad prezbiterium dach kalenicowy o trzech połaciach, łamany, zwieńczony baniastą wieżyczką, z pozorną latarnią; helm wieży i wieżyczka nad kopułą nawy analogiczne.

Typ północno-zachodni, wariant starszy; częściowo przekształcony.

¹ *Szematizm 1898*, s. 32; *Spiss*, s. 20; *Szematyzm 1936*, s. 14; *Karmazyn-Kakowski*, s. 61.

² *Szematizm 1898*, j.w.

³ Data na wieży (podają: *Brykowski*, s. 499; *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 48), być może wówczas zbudowano zakrystię.

ZAWADKA RYMANOWSKA

woj. krośnieńskie (d. pow. krośnieński, woj. rzeszowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Narodzenia Bogarodzicy (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1855-61; pobita blachą 1902²; odnowiona 1931³.

Trójdzielna, wszystkie pomieszczenia jednakowej wysokości; prezbiterium zamknięte trójbocznie z zakrystią od pn.; nad zach. częścią babinica wieża konstrukcji zrębowej⁴ [?], o ścianach prostych. Wewnątrz stropy. Zewnątrz na odcinku bocznych ścian nawy gzyms nadokienny (dwustrefowy); analogiczny ponad wejściem, wzdłuż ściany frontowej. Dach o wspólnej kalenicy, dwuspadowy, którego połacie ujmują po bokach wieżę; od wsch. zakończony trójpłaciowo, od frontu ścięty przyczółek, ogzymśowany. Hełm wieży i wieżyczka nad nawą analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami; nad prezbiterium wieżyczka czworoboczna, dwukondygnacyjowa.

Typ północno-wschodni, wariant wieżowy.

¹ *Szematizm 1898*, s. 357 (*Szematyzm 1936*, s. 123 podaje zapewne omyłkowo rok 1885).

² *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 97.

³ *KZSP, Krosno, Dukla*, s. 161.

⁴ J.w.

ZDYNIA

woj. krośnieńskie (d. pow. gorlicki, woj. rzeszowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Opieki Bogarodzicy (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona w ostatnim piętnastolecu w. XVIII (1786 lub 1795)¹; kilkakrotnie remontowana, m.in. 1874² i 1912³ (może wówczas przekształcone dachy⁴).

Trójdzielna, z prezbiterium zamkniętym trójbocznie, w którego zamknięciu zakrystia ze skarbczykiem na piętrze. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; słupy nośne ujmują babiniec. Wewnątrz stropy. Dachy nad nawą i prezbiterium kalenicowe, dwu- i trójspadowe, z wysokimi cztero- i trójkondygnacyjowymi pozornymi wieżyczkami sygnaturkowymi; hełm kopulasty, z pozorną latarnią.

Typ północny, schyłkowy.

¹ Rok 1786 podaje *Szematizm 1898*, s. 34 (za nim: *Zabytki, woj. rzeszowskie*, s. 49, omyłkowo 1784), natomiast rok 1795 — *Szematyzm 1936*, s. 19 (za nim: *KZSP, pow. gorlicki, cz. II i in.*).

² Rok 1874 przyjęto jako remont, Spiss, s. 20 podaje ten rok jako datę budowy. Wskazane badania architektoniczne.

³ *Szematyzm 1936*, j.w.

⁴ *KZSP*, j.w.

ZŁOCKIE

woj. nowosądeckie (d. pow. nowosądecki, woj. krakowskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Dymitra (ob. kościół rzym.-kat.)

Wzniesiona 1867-72; przez budowniczego Kondracza¹; poświęcona 1873²; odnawiana 1962-63.

Trójdzielna; prezbiterium zamknięte trójbocznie, z zakrystią od pn. Wieża słupowo-ramowa o ścianach prostych, z pozorną izbicą, w przedłużeniu babińca. Nad nawą kopuła na tamburze, w pozostałych pomieszczeniach stropy. Dachy dwuspadowe; nad kopułą i dachem prezbiterium pozorne, sześcioboczne, wieżyczkowe latarnie; hełm wieży na podstawie namiotowej, zbliżony w kształcie do poprzednich zwieńczeń. Budowla epigonalna.

¹ *Rocznik*, s. 283; natomiast *Szematizm 1898*, s. 199 podaje rok budowy — 1821; Spiss, s. 48 — rok 1811, co dotyczy zapewne poprzedniej.

² *Rocznik*, j.w.; datę tę, jako rok budowy przyjmuje *Szematyzm 1936*, za nim *KZSP, pow. nowosądecki*, s. 50 oraz *Zabytki, woj. krakowskie*, s. 99; *Karmazyn-Kakowski*, s. 91.

³ *Rocznik*, j.w.

ZUBEŃSKO

woj. krośnieńskie (d. pow. sanocki, woj. rzeszowskie)

Nie istniejąca cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Michała Archaniola

Wzniesiona zapewne 1789¹; istniała w 1936² (zniszczona prawdopodobnie w czasie drugiej wojny światowej). Trójdzielna; z niewielką kruchtą od zach.; wszystkie trzy pomieszczenia jednakowej wysokości. Wewnątrz prawdopodobnie trzy kopuły namiotowe (nad prezbiterium, nawą, babińcem), zapewne łamane³. Dach wspólny, wielopołaciowy, o jednej kalenicy dla nawy i babińca oraz nieco niższej nad prezbiterium, w dolnej partii łamany, z okapem na jednym poziomie; w bocznych, dłuższych połaciach dachu zaznaczone wybrzuszeniami zarysy namiotowych kopuł, które wieńczą pozorne wieżyczki sygnaturkowe z kulami oraz ozdobnymi sterczynami i żelaznymi krzyżami; z nich środkowa większa i wyższa, na sześciobocznej podstawie namiotowej. Typ północno-wschodni, wariant bezwieżowy.

¹ Taką datę podają: *Szematizm 1898*, s. 359; Spiss, s. 40, również przekazał ją autorowi p. Franciszek Strzałko z Londynu.

² W tym roku wykonane zostało zdjęcie przez p. F. Strzałkę.

³ Opis wykonany na podstawie zdjęcia udostępnionego przez p. F. Strzałkę.

ŻÓŁKIEWKA

woj. zamojskie (d. pow. krasnostawski, woj. lubelskie)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Michała Archaniola (ob. kościół narodowy)

Wzniesiona 1864¹ lub 1865² we wsi Regetów Wyżny (d. pow. gorlicki); przeniesiona 1955 na obecne miejsce, wówczas gruntownie przekształcona³.

Trójdzielna, z zakrystią w trójbocznym prezbiterium. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; od zach. przedsionek, drugi od poł. Dachy dwuspadowe, o zróżnicowanych kalenicach nad nawą i prezbiterium; hełm wieży i pozorne wieżyczki sygnaturkowe analogiczne, baniaste⁴. Typ północny, schyłkowy.

¹ *Szematyzm 1898*, s. 38.

² *Szematyzm 1936*, s. 27.

³ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Tom VIII. Województwo lubelskie* (pod red. Ryszarda Brykowskiego i Ewy Rowińskiej). Zeszyt 8. Powiat krasnostawski (opr. Teresa Sulerzyska, Felicja Uniechowska i Ewa Rowińska), Warszawa 1964, s. 81.

⁴ Opis odpowiada stanowi sprzed przeniesienia; opracowany na podstawie fotografii zamieszczonej w: S. Leszczycki, *Zarys antropograficzny Łemkowszczyzny*, „Wierchy”, 13:1935, s. 84, ryc. 20.

ŻYDOWSKIE

woj. krośnieńskie (d. pow. krośnieński, woj. rzeszowskie)

Nie istniejąca cerkiew fil. gr.-kat. p. w. Wniebowstąpienia Pańskiego

Data budowy nie ustalona, być może 1. poł. w. XIX¹; zdewastowana w czasie drugiej wojny światowej, rozebrana przed 1954.

Dwudzielna, z nawą wydłużoną i zapewne wydzielonym babiniec w części zach.; od frontu wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą, nieco niższą od kalenicy dachu nawy. Dachy o zróżnicowanych kalenicach, nad nawą i prezbiterium dwuspadowe, z dodatkowymi połaciami od wsch. Hełm wieży namiotowy, zwieńczony pozorną latarnią pomiędzy dwoma kolistymi baniami; na zakończeniu dachu prezbiterium cebulaście zwieńczenie².

Typ północny, schyłkowy.

¹ Spiss, s. 27 podaje: „budynek stary”; w *Szematyzmie 1898*, s. 97 brak daty; R. Brykowski (*W sprawie architektury cerkiewnej województwa rzeszowskiego*, „Ochrona Zabytków”, 10:1957, nr 2, s. 110) podaje w. XVI, jako datę budowy (źródło w chwili obecnej nie do odtworzenia).

² Opis na podstawie fotografii: F. A. Ossendowski, *Karpaty i Podkarpacie*, Poznań [b. d.], s. 87.

Łemkowskie cerkwie na Słowacji

Literatura podstawowa oraz zastosowane skróty

- Súpis* — *Súpis pamiatok na Slovensku*, Bratislava, t. I, 1967; t. 2, 1968; t. 3, 1969; t. 4, 1978;
Puškarovie — B. Kovačovičová-Puškarowa, I. Puškar, *Drevené kostoly východného ritu na Slovensku*, Preszow 1971;
Kovačevičová — S. Kovačevičová, *Drevené kostoly na Slovensku*, „Národopisný Vestník Československý”, 7: 1972, z. 1-2.

Literatura pomocnicza oraz zastosowane skróty

- Zaloziecky* — V. R. Zaloziecky, *Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathenländern*, Wiedeń 1926;
Vydra — J. Vydra, *L'udová architektúra na Slovensku*, Bratislava 1958.

BARDEJOVSKÉ KÚPELE (zob. Mikulášová i Niklova)

Okręg bardejowski

Cerkiew gr.-kat. (obecnie obiekt muzealny)

Wzniesiona 1730 (data na ściagu w nawie) we wsi Mikulášová¹; babiniec przedłużony i poszerzony do szerokości nawy 1837-82²; przeniesiona na obecne miejsce ok. 1926³ lub 1929⁴, podaje się też rok 1931⁵.

Pierwotnie trójdzielna, po przebudowie babinca dwudzielna. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, posadowiona na zrębie babinca; izbica pozorna. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo. Helm i wieżyczki baniaste, z pozornymi latarniami⁶. Typ południowy, częściowo przekształcony.

¹ Data na ściagu w nawie określa budowę cerkwi jednoznacznie i tak ją przyjmuje Kovačevičová, s. 75 (zob. też Puškarovie, s. 27-8, 474).

² Puškarovie, s. 27 i nn. oraz 474; daty na tragarzu i odrzwiach; wówczas zapewne przekształcona w dolnej części konstrukcja wieży.

³ *Súpis*, t. 1, s. 101.

⁴ Kovačevičová, s. 75 (przytacza się też rok 1934, por.: Puškarovie, s. 474).

⁵ Z. W[irth], *Dřevěné kostelíky z Východního Slovenska a Podkarpatské Rusi, zachráněné přenesením*, „Umeni”, 14:1931, nr 2, s. 79-83.

⁶ Kovačevičová, *op. cit.*

BODRUŽAL

Okręg świdnicki

Cerkiew gr.-kat. p. w. Św. Mikołaja bpa

Wzniesiona 1692 (data na portalu)¹, jakkolwiek w literaturze przyjmowany jest rok budowy 1658², a rok 1692 podawany jest jako data remontu³; odnawiana wewnątrz w połowie XVIII w.⁴; restaurowana 1902⁵. Dwudzielną. Wieża słupowo-ramowa o ścianach lekko pochyłych, z izbicą, dostawiona do nawy; wokół zachata, która od frontu przekształcona w obszerny przedsionek. Nad prezbiterium i nawą kopuły namiotowe, łamane uskokowo, w nawie dwukrotnie. Hełm namiotowy z banią, nad nią zwieńczenie w kształcie połowy stożka; nad kopułami analogiczne zwieńczenia⁶.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Taką informację uzyskano też na miejscu.

² *Súpis*, t. I, s. 131-2; Puškarovie, s. 38; Kovačevićová, s. 75.

³ J.w.

⁴ J.w.

⁵ J.w.

⁶ Opis na podstawie wizji lokalnej, dokonanej w 1964 r. Tymczasem porównanie rzutów poziomych i przekroi podłużnych cerkwi w Bodružalu reprodukowanych przez V. Sičynskiego (*Dřevěné stavby v Karpatské oblasti*, Praha 1940, s. 162, fig. 48-9) i w inwentarzu cerkwi na Słowacji (Puškarovie, s. 41-2) wskazuje na istotne różnice pomiędzy nimi i częściowo opisem, który jest zasadniczo zgodny z pomiarem Sičynskiego. Różnice te mogą świadczyć bądź o przekształceniach dokonanych w latach 1964-71, bądź niedokładnym pomiarze w inwentarzu.

BYSTRÁ-KRAJNÁ (zob. Krajná Bystrá)

DOBROSLAVA

Okręg świdnicki

Cerkiew gr.-kat. p. w. Bogarodzicy

Wzniesiona 1705 (data na portalu do babińca); restaurowana 1880; gruntownie przekształcona 1932; odnowiona 1949¹.

Pierwotnie trójdzielną (od 1932 na planie krzyża greckiego)², z wieżą o ścianach pochyłych, ujmującą słupami nośnymi babiniec, wokół wieży występowała zachata (od 1932 wieża słupowo-ramowa o ścianach

prostych, posadowiona na babińcu, izbica pozorna). Pierwotnie nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo, znacznie przekształcone po 1932.
Typ północno-zachodni, wariant starszy, gruntownie przekształcony.

- ¹ *Súpis*, t. 1, s. 307-308; Puškarovie. s. 132 nn: Kovačevićová, s. 78; odnowienie w 1949 przeprowadził mistrz ciesielski Andrzej Laca z Hunkoviec, wg Vydra, s. 266.
- ² Pierwotny wygląd zob.: V. Sičynskyj, *Dřevěné stavby v Karpatské oblasti*, Praga 1940, s. 164, fig. 52.

FRÍČKA

Okręg bardejowski

Cerkiew gr.-kat. p. w. Św. Michała Archaniola

Wzniesiona wg tradycji w ciągu XVIII w.; restaurowana 1929-30 i 1933¹; wówczas przekształcone dachy²; odmiana 1957³.

Trójdzielna; wieża słupowo-ramowa, o ścianach znacznie pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół wieży zachata. W nawie i prezbiterium strop z rodzajem faset utworzonych ze zrębowych uskoków przekształconych namiotowych kopuł, ukrytych pod wspólnym dla nawy i prezbiterium wysokim dwuspadowym dachem; w babińcu strop na belkach. Hełm wieży baniasty, z pozorną latarnią.
Typ północno-zachodni, wariant starszy; częściowo przekształcony.

- ¹ Puškorovie, s. 413 i nn; Kovačevićová, s. 78; natomiast *Súpis*, t. 1, s. 361-2 przyjmuje niesłusznie budowę cerkwi w 1829.
- ² Analiza obiektu i materiału pomiarowego.
- ³ Kovačevićová, *op. cit.*

HRADEC KRÁLOVÉ

Okręg hradeckokralowski

Cerkiew gr.-kat.

Wzniesiona 1759¹; remontowana 1920-21²; przeniesiona 1929 ze wsi Malá Polána³.
Trójdzielna; wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych; izbica pozorna; wokół wieży zachata, przechodząca wokół nawy w zadaszenie. W nawie i prezbiterium namiotowe kopuły łamane. Hełm wieży baniasty, z pozorną latarnią, zwieńczenia kopuł dzwonowato-baniaste.
Typ północno-zachodni, wariant starszy.

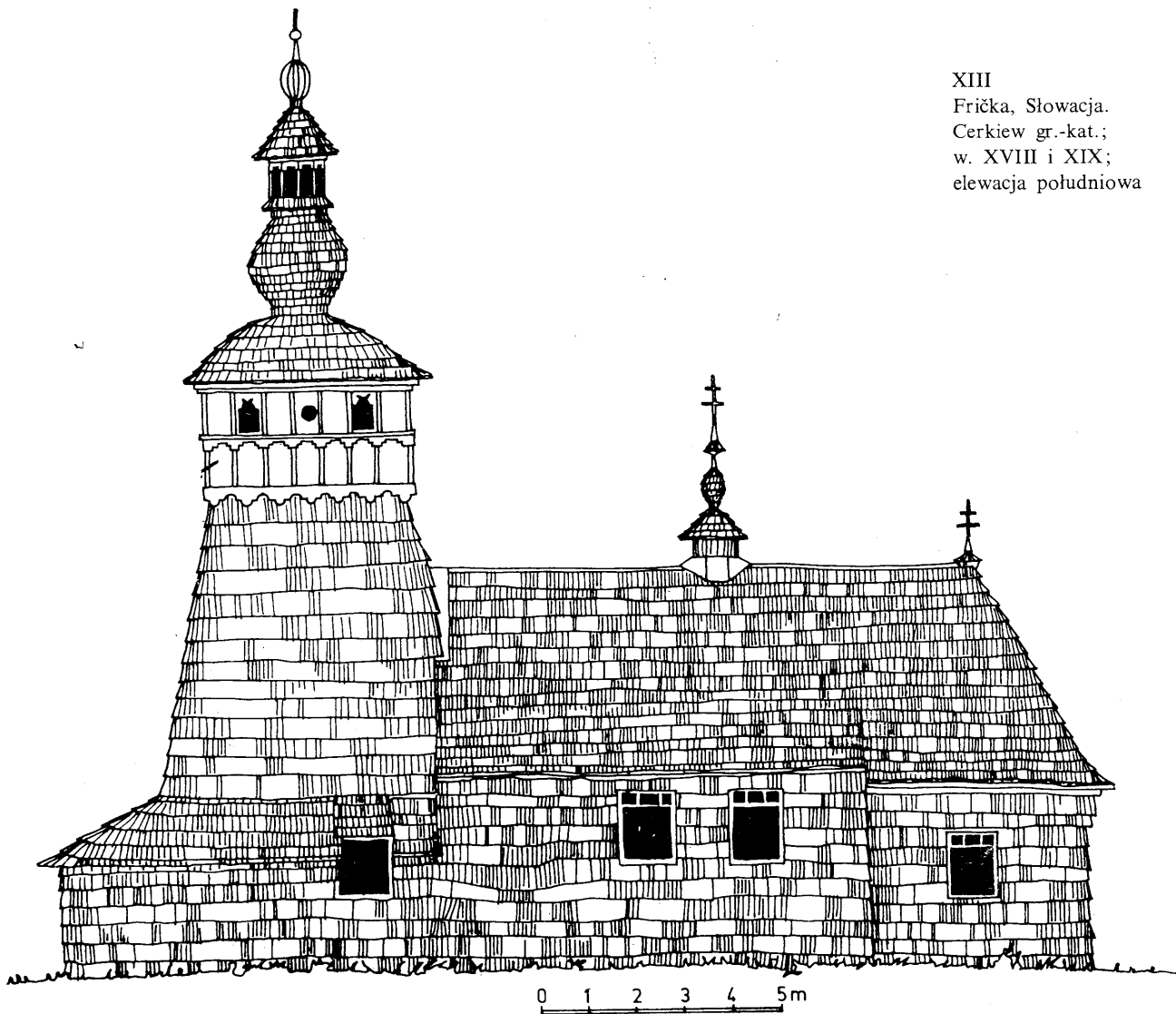
XIII

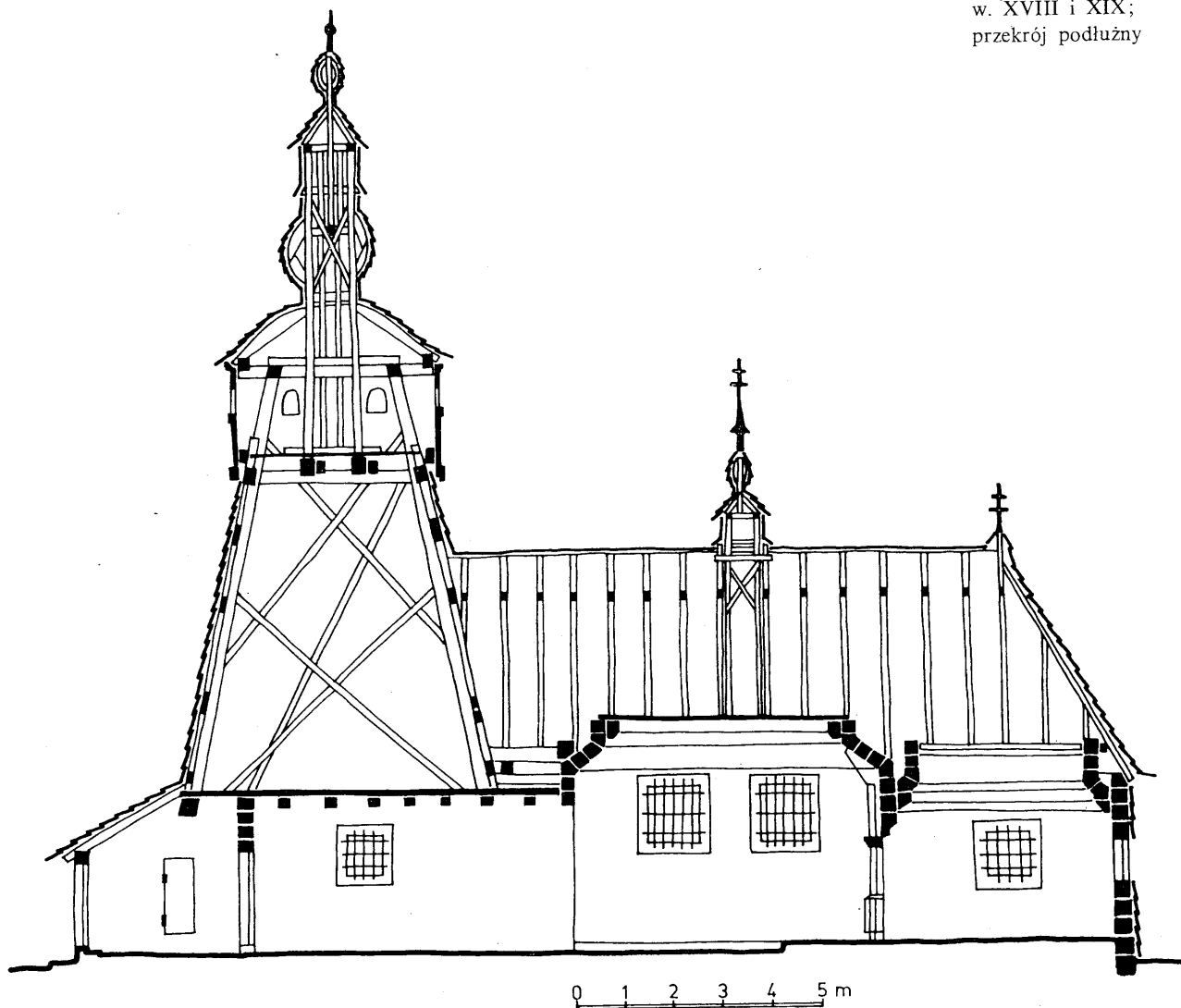
Frička, Słowacja.

Cerkiew gr.-kat.;

w. XVIII i XIX;

elewacja południowa

¹ Puškarovie, s. 102 i 268; Kovačevićová, s. 80; W. Siczyński, *Bojkiwsky typ drewnianych cerkwi w Karpatach*, Lwów 1927, s. 16, il. 29 (daje nazwę Polana); natomiast Věra Bartoňková (V. Bartoňková, *Dřevěná sakrální architektura v Českách, na Moravě a ve Slezku*, masz. po 1976, Instytut Folkloru i Etnografii w Pradze) podaje budowę na lata 1502-10 we wsi Habuša k/Medzilaborców, skąd cerkiew miała być sprzedana w 1740 r. za 40 zł do Małej Polany. Tak wczesne datowanie nie wydaje się prawdopodobne. Inni autorzy nie podają tych wiadomości.

² V. Bartoňková, *op. cit.*

³ Puškarovie, s. 268; Kovačevićová, *op. cit.*; natomiast V. Bartoňková podaje rok 1935 i cenę kupna 10 000 koron. Wiadomość o przeniesieniu cerkwi z Rusi Podkarpackiej (*Umelecké památky Čech*, Praha, t. 1, 1977, s. 460), biorąc pod uwagę jej znamiona stylowe, wiadomość nie wydaje się prawdziwa.

HUNKOVCE

Okręg świdnicki

Cerkiew gr.-kat. p. w. Bogarodzicy

Wzniesiona w końcu XVIII w.; odremontowana 1929 i 1947¹ lub 1949².

Dwudzielna; wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych; izbica pozorną; wokół wieży zachata. Nad prezbiterium kopuła namiotowa, łamana uskokowo (obecnie uskok schowany pod dwuspadowym dachem, może 1922), w nawie strop na belkach, kryty dachem namiotowym, łamanym (wcześniej kopuła namiotowa, łamana). Hełm i wieżyczki analogiczne, baniaste, z pozornymi latarniami, może 1922.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ *Súpis*, t. 1, s. 470-1; Puškarovie, s. 111 i nn.; Kovačevićová, s. 79.

² Datę 1949 podaje: Vydra, s. 266; remontu dokonał cieśla Andrzej Laca z Hunkoviec (tamże).

JEDLINKA

Okręg bardejowski

Cerkiew gr.-kat. p. w. Bogarodzicy

Wzniesiona 1763 (data na obramieniu okiennym); remontowana po 1945¹.

Dwudzielna, z nawą na rzucie wydłużonego prostokąta i wyodrębnionym wewnątrz babińcem, w przedłużeniu którego przedsionek słupowy. Wieża słupowo-ramowa, o ścianach prostych, z dwoma wsch. słupami nośnymi, umieszczonymi wewnątrz babińca oraz dwoma zach. w przedsionku. Nad nawą kopuła namiotowa; nad prezbiterium namiotowa, łamana uskokowo. Hełm wieży namiotowy, zwieńczony cebulasto; analogiczne zwieńczenia nad nawą i prezbiterium.

Budowla o elementach typu południowego i północno-zachodniego.

¹ *Súpis*, t. 1, s. 520-1; Puškarovie, s. 450 i nn.; Kovačevićová, s. 79.

KOREJOVCE

Okręg świdnicki

Cerkiew gr.-kat. p. w. Bogarodzicy

Wzniesiona 1764 (data na belce nawy), odnowiona 1947¹; wcześniej zapewne przekształcone dachy, zwłaszcza nad prezbiterium².

Dwudzielna, nawa na rzucie wydłużonego prostokąta, z wyodrębnionym wewnątrz babiniec. Wieża słupowo-ramowa o ścianach prostych, posadowiona na zrębie babinca; izbica pozorna. W nawie kopuła namiotowa, kryta dachem namiotowym, z wieżyczką namiotową i banią; w prezbiterium strop belkowany, ze zrębową fasetą, dach kalenicowy, trójspadowy, z niewielkim namiotowo-baniastym zwieńczeniem. Hełm wieży namiotowy, z banią.

Typ południowy.

¹ *Súpis*, t. 2, s. 75; Puškarovie, s. 179 i nn.; Kovačevićová, s. 79.

² Wynika z analizy materiałów pomiarowych.

KOŠICE (zob. Kožuchovce)

Okręg koszycki

Cerkiew gr.-kat. p. w. Św. Michała Archanioła

Wzniesiona wg tradycji 1741, pierwotnie we wsi Kožuchovce; polichromia wnętrza 1785; przeniesiona na obecne miejsce 1925-1927; restauracja polichromii 1928, cerkwi 1958-9¹.

Trójdzielna, z babiniec szerszym od prezbiterium. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, które oba zach. słupy nośne umieszczone są zewnątrz, zaś oba wsch. wewnątrz babinca; izbica ze smukłym hełmem namiotowym, zakończonym cebulasto. Nad nawą kopuła namiotowa z uskokiem, nad prezbiterium z dwoma uskokami, nad babiniec faseta. Zwieńczenia obu kopuł zbliżone do hełmu wieży.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

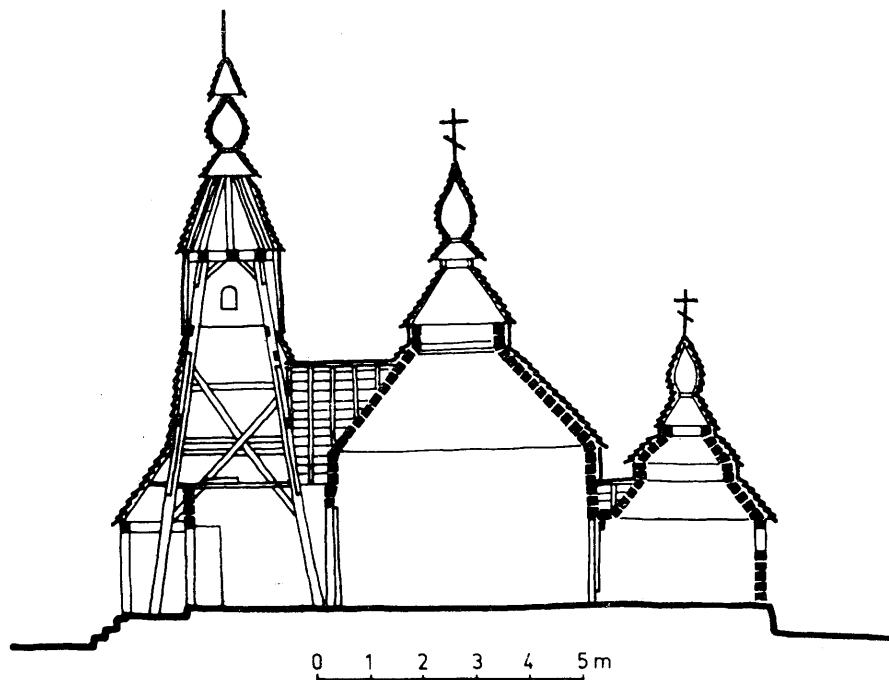
¹ Na podstawie: *Súpis*, t. 2, s. 115; Puškarovie, s. 188 i nn.; Kovačevićová, s. 79; Z. W[irth], *Dřevěné kostelíky z Východního Slovenska a Podkarpatské Rusi zachráněné přenesením*, „Umeni”, 14:1931, nr 2, s. 79-83.

KOŽANY

Okręg bardejowski

Cerkiew gr.-kat. p. w. Bogarodzicy

XV
 Košice (d. Kožuchovce),
 Słowacja.
 Cerkiew gr.-kat.;
 1741 i 1925-1927;
 przekrój podłużny

Wzniesiona w 2. poł. XVIII w.; polichromia 1797; restaurowana po 1945¹; wcześniej nieco przekształcona. Dwudzielna; wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo, z nich nad prezbiterium załamanie i uskok schowane pod późniejszym dachem kalenicowym o trzech połaciach. Hełm wieży pierwotnie zapewne namiotowy. Typ północno-zachodni, wariant starszy; częściowo przekształcony.

¹ *Súpis*, t. 2, s. 114; Puškarovie, s. 163 i nn.; Kovačevićová, s. 79.

KOŽUCHOVCE (zob. Košice)

Okręg bardejowski

KRAJNÁ BYSTRÁ

Okręg świdnicki

Nie istniejąca cerkiew gr.-kat. p. w. Św. Michała Archaniola

Wzniesiona 1791; rozebrana w związku z budową murowanej 1929¹.Trójdzielna². Wieża słupowo-ramowa, o ścianach pochyłych; izbica pozorna; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, ośmiopłowe, łamane. Hełm wieży baniasty, z pozorną latarnią, kopuły zwieńczone cebulasto.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ *Súpis*, t. 2, s. 116; Puškarovie, s. 206; Kovačevićová, s. 79.² Založiecky, s. 75, 94, 97, podaje plan, przekrój podłużny i dwa widoki: od wsch. i fragment od pd., fig. 65-70, 95, 102.

KRAJNÉ ČIERNO

Okręg bardejowski

Cerkiew gr.-kat. p. w. Św. Wasyla

Wzniesiona w poł. XVIII w.¹; restaurowana 1929² i 1947-8³; wcześniej częściowo przekształcona (dachy, zwłaszcza nad prezbiterium)⁴.

Dwudzielna; nawa na rzucie wydłużonego prostokąta, z wyodrębnionym wewnątrznie babiniec. Wieża słupowo-ramowa o ścianach prostych, posadowiona na zrębie babinca i podparta od zach. parą słupów; hełm wieży namiotowy, wydłużony. Nad prezbiterium kopuła namiotowa, nad nawą namiotowa łamana; kopuły zwieńczone niewielkimi wieżyczkami z daszkami analogicznymi do hełmu wieży.

Typ południowy.

¹ *Súpis*, t. 2, s. 117; Puškarovie, s. 192 i nn.; Kovačevićová, s. 79, przyjmuje czas budowy na XVII w., co nie wydaje się możliwe.² Remontu dokonał cieśla Andrzej Laca z Hunkoviec (wg: Vydra, s. 266).³ Por. przypis 1.⁴ Analiza materiału pomiarowego.

KRUŽLOVA

Okręg bardejowski

Nie istniejąca cerkiew gr.-kat. p. w. Bogarodzicy

Czas budowy nieustalony: przyjmowany na XVII w.¹ lub na ok. połowę tegoż stulecia²; najprawdopodobniej wzniesiona jednak w 1. połowie XVIII w. (może 1714)³; przestała istnieć pomiędzy 1930-40⁴. Dwudzielna; nawa na rzucie wydłużonego prostokąta z wyodrębnionym wewnątrz, o połowę niższym babińcem, w którego przedłużeniu słupowy przedsionek. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z dwoma wsch. słupami nośnymi, umieszczonymi wewnątrz babińca oraz dwoma zach. w przedsionku. Nad nawą i prezbiterium kopuły łamane uskokowo. Hełm wieży namiotowy, zwieńczony cebulasto, analogiczne zwieńczenia nad nawą i prezbiterium. Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Kovačevićová, s. 80.

² Puškarovie, s. 231 i nn.

³ Cerkiew na rok 1714 datuje: J. Němeček, *Dreveně kostoly v Šariši*, Preszów 1930, zamieszczając jej rysunek z natury; natomiast rzut poziomy zob.: W. R. Zaliziecky, *Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathenländern*, Wiedeń 1926, s. 76.

⁴ Kovačevićová, j.w., Puškarovie, j.w.

LADOMIROVÁ

Okręg świdnicki

Cerkiew gr.-kat. p. w. Św. Michała Archaniola

Wzniesiona 1742 (data na nadprożu)¹; restaurowana m.in. 1927², 1946, 1958, 1967³; w czasie jednej z restauracji przekształcono spadki dachów⁴.

Trójdzielna. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół szeroka zachata. W prezbiterium kopuła namiotowa z uskokiem, w nawie przechodząca w ośmiopółową kopulastą, nad którą dach namiotowy, łamany, sześciopółowy; dachy nad zach. częścią nawy i nad prezbiterium przekształcone. Hełm wieży i zwieńczenia kopuł w kształcie baniastych wieżyczek, z pozornymi latarniami.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ *Súpis*, t. 2, s. 169-70; Puškarovie, s. 242 i nn.; Kovačevićová, s. 80 (podaje czas budowy na lata 1740-2).

² Vydra, s. 266; remontował cieśla Andrzej Laca z Hunkoviec.

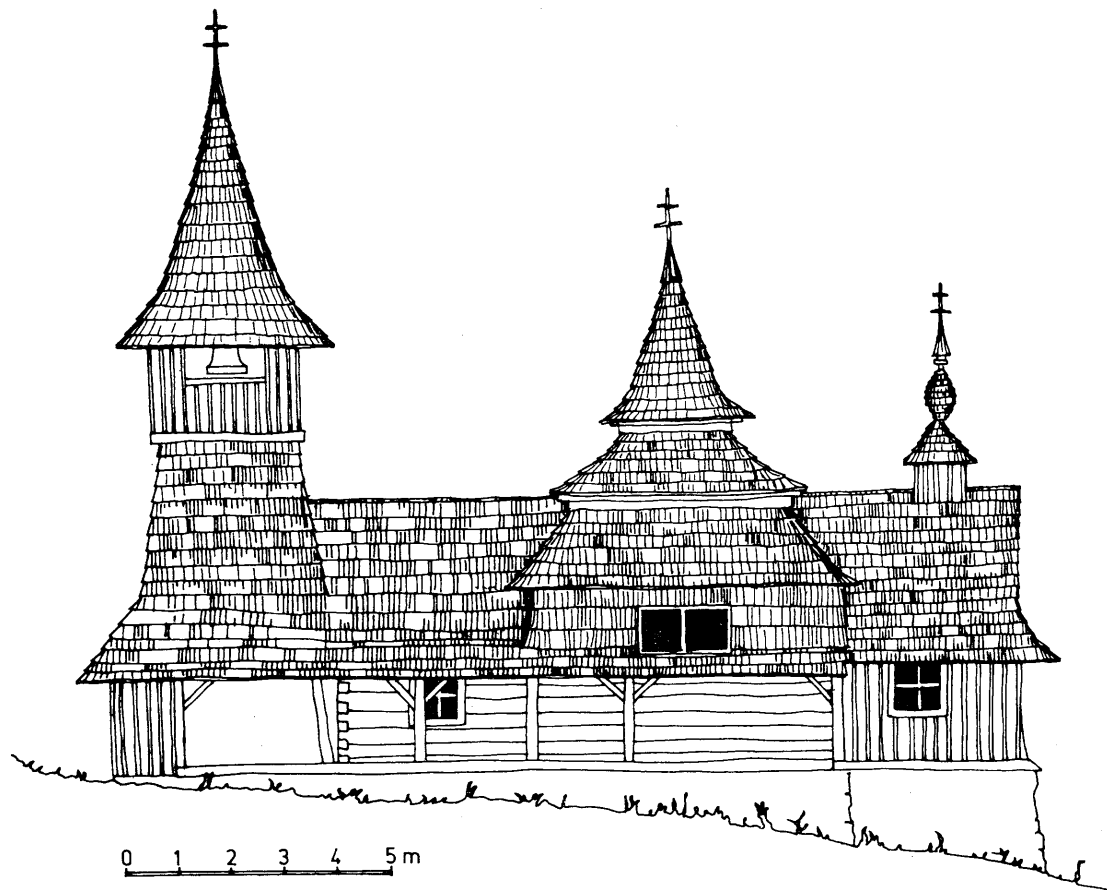
³ Por. przypis 1.

⁴ Na podstawie analizy obiektu i jego pomiarów.

LUKOV-VENECIA

Okręg bardejowski

Cerkiew gr.-kat. p. w. ŚŚ. Kosmy i Damiana

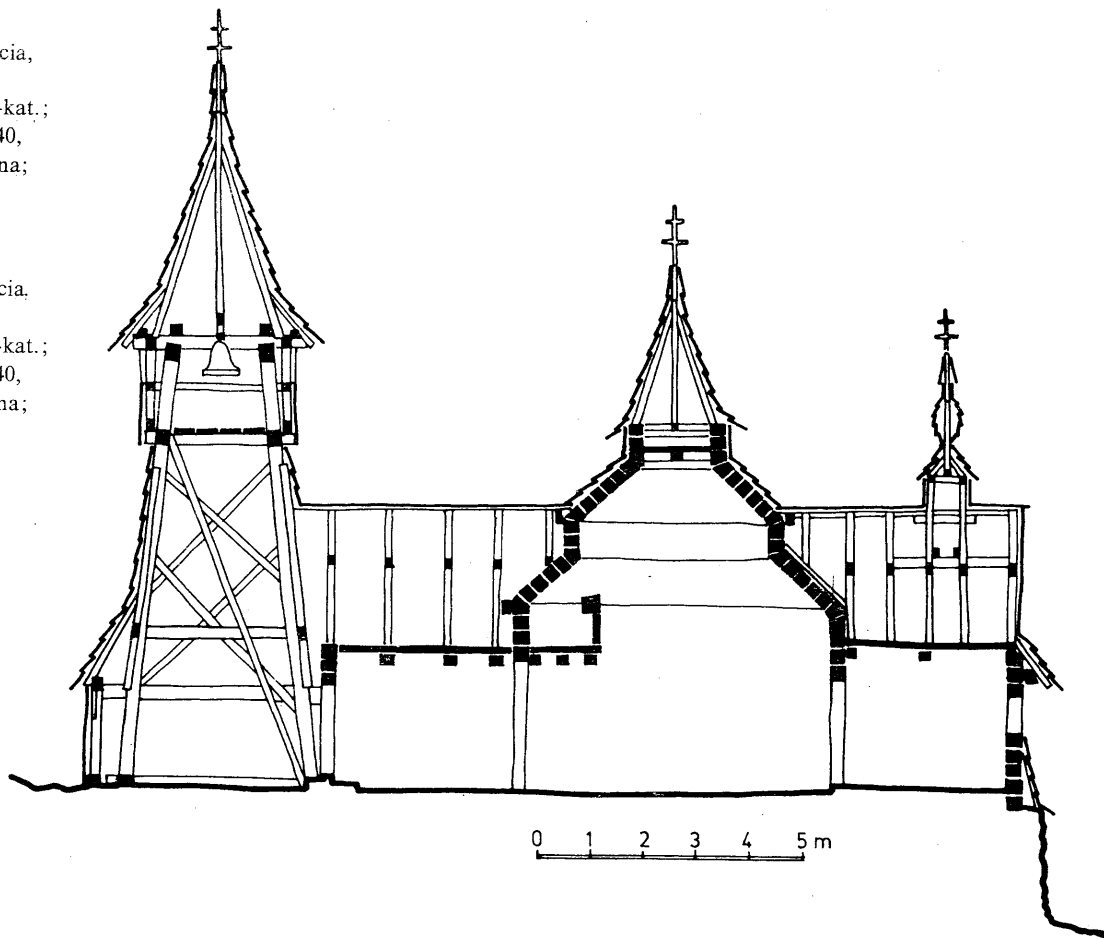

Wzniesiona wg tradycji 1708-9¹, najprawdopodobniej jednak w 1740 lub wówczas remontowana²; w czasie jednego z remontów znacznie przekształcona (przykrycie prezbiterium, przesunięcie wieży ku zach.)³. Dwudzielna; nawa na rzucie wydłużonego prostokąta, z wyodrębnionym wewnątrz babińcem, którego zrąb niższy od nawy; w jego przedłużeniu wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z izbicą zwieńczoną wysmukłym hełmem namiotowym, sześciopółowym. Nad nawą kopuła namiotowa, łamana uskokowo.

XVI

Lukov-Venecia,
Słowacja.Cerkiew gr.-kat.;
zapewne 1740,
przebudowana;
elewacja
południowa

XVII

Lukov-Venecia,
Słowacja.Cerkiew gr.-kat.;
zapewne 1740,
przebudowana;
przekrój
podłużny

zwieńczona daszkiem analogicznym do hełmu wieży; nad prezbiterium i babiniec stropy na belkach, pomieszczenia kryte dachami dwuspadowymi, z nich nad prezbiterium z niewielką wieżyczką. Typ północno-zachodni, wariant starszy; częściowo przekształcony.

¹ *Súpis*, t. 2, s. 265; Puškarovie, s. 253 i nn.; Kovačevićová, s. 80.

² Remont w tym roku przyjmują Puškarovie i Kovačevićová.

³ Analiza materiału pomiarowego.

MÁLA POLÁNA (zob. Hradec Králové)

Okręg świdnicki

MIKULÁŠOVÁ (zob. Bardejovské Kúpele)

Okręg bardejowski

(W dawniejszej literaturze miejscowość wymieniana jako NIKLOVÁ)

MIROLA

Okręg świdnicki

Cerkiew gr.-kat. p. w. Bogarodzicy

Wzniesiona wg tradycji 1770; wielokrotnie odnawiana, m.in. 1945¹; dachy na przejściu z wieży do nawy i z nawy do prezbiterium, częściowo przekształcona.

Dwudzielną. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych; izbica pozorna; wokół wieży zachata, przechodząca w zadaszenie wokół nawy. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo. Helm wieży i zwieńczenia kopuł baniaste, z pozornymi latarniami. Ściany częściowo z półokrągłaków.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ *Súpis*, t. 2, s. 323; Puškarovie s. 290 i nn.; Kovačevićová, s. 80.

NIKLOVÁ (zob. Mikulášová i Bardejovské Kúpele)

NIŽNÝ MIROŠOV

Okręg świdnicki

Nie istniejąca cerkiew gr.-kat. p. w. ŚŚ. Kosmy i Damiana

Wzniesiona w ciągu XVIII w.,¹ być może 1737²; znacznie uszkodzona w czasie pierwszej wojny światowej; zniszczona 1944³.

Trójdzielna; prezbiterium zamknięte trójbocznie⁴. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; słupy nośne ujmują babiniec; wokół zachata. Nad nawą kopuła namiotowa, łamana uskokowo, nad prezbiterium ośmiopółowa, dwukrotnie łamana. Hełm wieży kopulasty, z pozorną latarnią, analogiczne latarnie wieńczą kopuły.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ *Súpis*, t. 2, s. 390; Puškarovie, s. 318.

² Kovačevićová, s. 81; V. Sičynský, *Dřevěné stavby v karpatské oblasti*, Praga 1940, s. 109.

³ Por. przypis 1 i 2.

⁴ Rzut poziomy podaje: V. Sičynský, *Dřevěné stavby v karpatské oblasti*, Praga 1940, s. 164, il. 53; widok od pd.-wsch.: E. Lazištan, J. Michalov, *Dřevěné stavby na Slovensku*, Martin 1971, fig. 141.

NIŽNÝ ORLÍK

Okręg bardejowski

Nie istniejąca cerkiew gr.-kat. p. w. Św. Michała Archanioła

Wzniesiona w ciągu 3 tercji XVIII w.; zrujnowana w czasie drugiej wojny światowej, przestała istnieć 1944¹.

Trójdzielna². Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną, dwukondygnacyjową izbicą; oba zach. słupy nośne umieszczone są zewnątrz, zaś oba wsch. wewnątrz babinca; wokół wieży i nawy zachata. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo. Hełm wieży baniasty, z pozorną latarnią, analogiczne pozorne latarnie wieńczą kopuły.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ *Súpis*, t. 2, s. 390; Puškarovie, s. 318; Kovačevićová, s. 81.

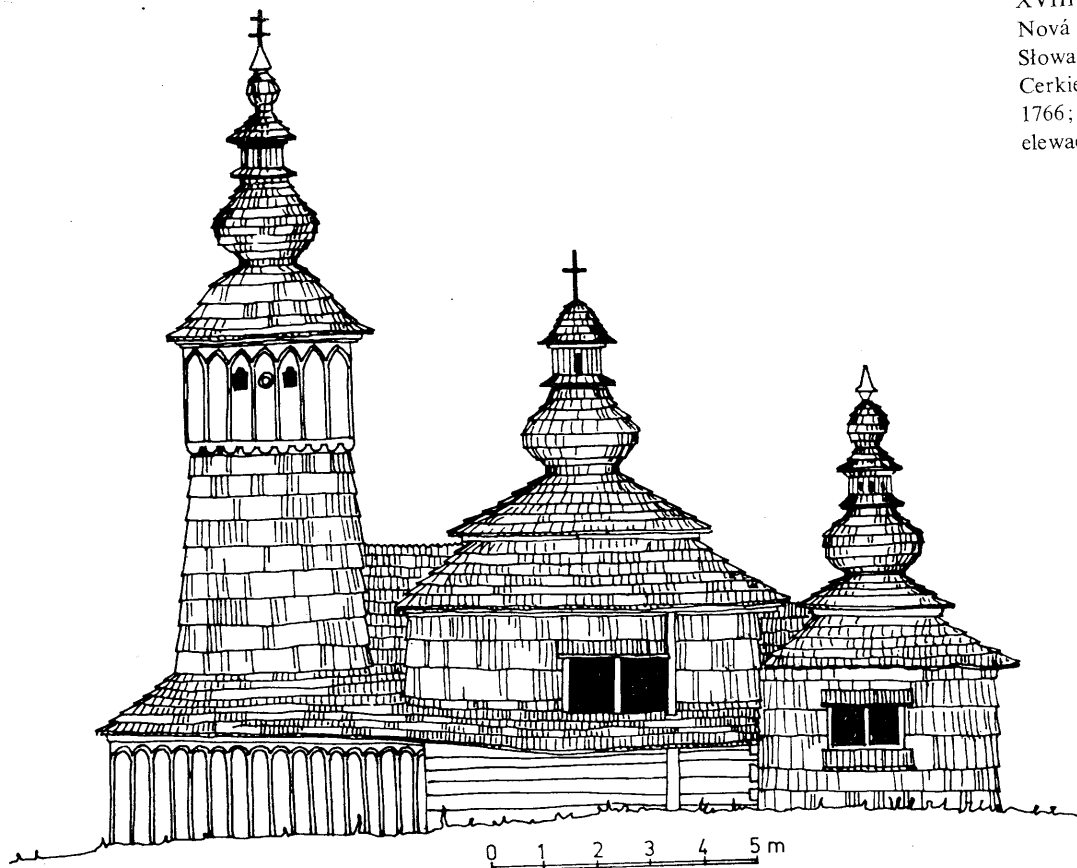
² Založiecky, s. 78 i 95, il. 72-3, 98, podaje plan, przekrój podłużny i fotografię w widoku od pd.-zach., a E. Lazištan, J. Michalov, *Dřevěné stavby na Slovensku*, Martin 1971, fig. 150 — widok od pn.-zach.

NOVÁ POLIANKA

Okręg świdnicki

Nie istniejąca cerkiew gr.-kat. p. w. Św. Paraskewii

XVIII
 Nová Polianka,
 Słowacja.
 Cerkiew gr.-kat.;
 1766;
 elewacja południowa

Wzniesiona 1766 (data na nadprożu portalu)¹; znacznie uszkodzona w czasie drugiej wojny światowej; przestała istnieć w 1961, w wyniku zniszczeń z okresu drugiej wojny światowej.

Trójdzielna. Wieża słupowo-ramowa z izbicą; o ścianach pochyłych, słupy nośne ujmują babiniec; wokół wieży zachata, przechodząca wokół nawy i prezbiterium w zadaszenie. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo. Hełm wieży baniasty, z pozorną latarnią, analogiczne zwieńczenia kopuł². Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ *Súpis*, t. 2, s. 400; *Puškarovie*, s. 323 i nn.; natomiast Kovačevićová, s. 81, przyjmuje budowę w 1629, zaś restaurację w 1766. Wydaje się, że umieszczona na nadprożu data jest tu rozstrzygająca, por.: B. Kovačevićová.

ONDAVKA

Okręg bardejowski

Nie istniejąca cerkiew gr.-kat. p. w. Bogarodzicy

Wzniesiona w ciągu XVIII w.¹; gruntownie przekształcona 1881 (dachy kalenicowe, dwuspadowe w miejsce kopuły²; spalona 1949³.

Trójdzielna⁴. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; wokół zachata. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo. Hełm namiotowy, z pozorną latarnią; zwieńczenia kopuł baniaste. Zewnątrz przed 1881 bogata dekoracja.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Puškarovie, s. 339; Kovačevićová, s. 81.

² Puškarovie, *op. cit.*

³ Kovačevićová, *op. cit.*

⁴ Zalozičky, s. 101, il. 108-9, podaje zdjęcie rysunku wg stanu sprzed 1881, oraz zdjęcie po 1881 w widoku pn.-zach.

POTOKY (niegdyś Potoka)

Okręg świdnicki

Cerkiew gr.-kat. p. w. NP Marii

Wzniesiona 1773 (data na belce i na ikonostasie); remontowana 1956-71, w czasie tegoż remontu zawaliło się przykrycie nawy, następnie zrekonstruowane².

Trójdzielna. Wieża słupowo-ramowa o ścianach prostych; słupy nośne ujmują babiniec; wokół wieży zachata, przechodząca wokół nawy w zadaszenie. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo. Wieża i kopuły zwieńczone baniastymi wieżyczkami z pozornymi latarniami.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Šupis, t. 2, s. 527; Puškarovie, s. 341 i nn.; Kovačevićová, s. 82.

² Puškarovie, s. 347.

PRIKRA

Okręg świdnicki

Cerkiew gr.-kat. p. w. Michała Archaniola

Wzniesiona 1777 (data na ściagu w nawie); odnowiona 1903 i 1946-71.

Dwudzielną. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; wokół zachata, przechodząca wzdłuż nawy w zadaszenie. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo. Hełm namiotowy ze zwieńczeniem baniastym, analogiczne przykrycie niewielkich wieżyczek nad kopułami.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ *Súpis*, t. 2, s. 572; Puškarovie, s. 354 i nn. (nie podają remontu w 1903); Kovačevićová, s. 82.

ROVNÉ

Okręg świdnicki

Nie istniejąca cerkiew gr.-kat.

Wzniesiona 1782 przez majstra Stefana Tylkę (data i napis na nadprożu wejścia do bramki w ogrodzeniu cmentarza przycerkiewnego); uszkodzona w czasie działań wojennych 1944¹, przed 1969 przestała istnieć². Trójdzielną, z prezbiterium zamkniętym trójbocznie i babińcem szerszym od nawy; w przedłużeniu babińca słupowy przedsionek. Wieża słupowo-ramowa, o ścianach lekko pochyłych, z izbicą, znacznie węższa od babińca, z dwoma wsch. słupami nośnymi umieszczonymi w babińcu i dwoma zach. w przedsionku. Nad nawą kopuła namiotowa, łamana uskokowo; nad prezbiterium strop na belkach, ze zrębową fasetą. Hełm i zwieńczenia nawy i prezbiterium baniaste, z pozornymi latarniami. Dach pomiędzy wieżą i nawą zapewne z czasem został podwyższony³.

Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Puškarovie, s. 366 i nn.; Kovačevićová, s. 82; zob. też opracowanie monograficzne: B. Kovačevićová, I. Puškar, *Drevené kostoliky v obci Novo Polianka a Rovné*, „Naukowy zbirnik Muzeum Ukraińskiej Kultury w Świdniku”, 1965, s. 149 i nn.

² Nie wymieniona już w: *Súpis*, t. 2, z 1969.

³ Opis na podstawie: Puškarovie, s. 366-77 i B. Kovačevićová, I. Puškar, j.w.

ŠARIŠSKÝ ŠTIAVNIK

Okręg świdnicki

Nie istniejąca cerkiew gr.-kat.

Wzniesiona 1773¹; rozebrana po zbudowaniu murowanej w 1928².

Prawdopodobnie trójdzielnia. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych, z pozorną izbicą; słupy nośne zapewne ujmowały babiniec; wokół wieży i nawy szeroka, niska zachata. Wewnątrz zapewne kopuły namiotowe, ośmiopółowe, łamane uskokowo. Hełm wieży i zwieńczenia dachów-kopuł analogiczne, w kształcie baniastych wieżyczek sygnaturkowych, z pozornymi latarniami³.

Typ północno-zachodni, wariant młodszy.

¹ Puškarovie, s. 427 i 478 (m. in. w oparciu o pozycję: J. Vydra, *Lidové staviteľstvi na Slovensku*, Praga 1925, s. 175); tak samo datuje Florian Zapletal w latach dwudziestych (P. R. Magocsi, F. Zapletal, *Holzkirchen in den Karpaten*, Wiedeń 1982, fig. 241 i 243).

² Puškarovie, s. 427.

³ Opis na podstawie fotografii Floriana Zapleta (por. przypis 1).

ŠEMETKOVCE

Okręg świdnicki

Cerkiew gr.-kat. p. w. Michała Archanioła

Wzniesiona wg tradycji 1752-3¹; remontowana prawdopodobnie po 1945² i 1967³.

Dwudzielnia; nawa na rzucie wydłużonego prostokąta, z wyodrębnionym wewnątrz babiniec. Wieża słupowo-ramowa o ścianach prostych, posadowiona na zrębie babinca; hełm baniasty z pozorną latarnią. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo, zwieńczone niewielkimi wieżyczkami ze stożkowymi daszkami.

Typ południowy.

¹ Puškarovie, s. 432 i nn. (podają rok 1752); Kovačevićová, s. 83 (podaje datę 1752-3).

² Puškarovie, *op. cit.* (można rozumieć też, że jest to remont z 1967, stąd „prawdopodobnie”); uwaga: podana tu po s. 400 barwna ilustracja dotyczy nie Tročan, ale Šemetkoviec.

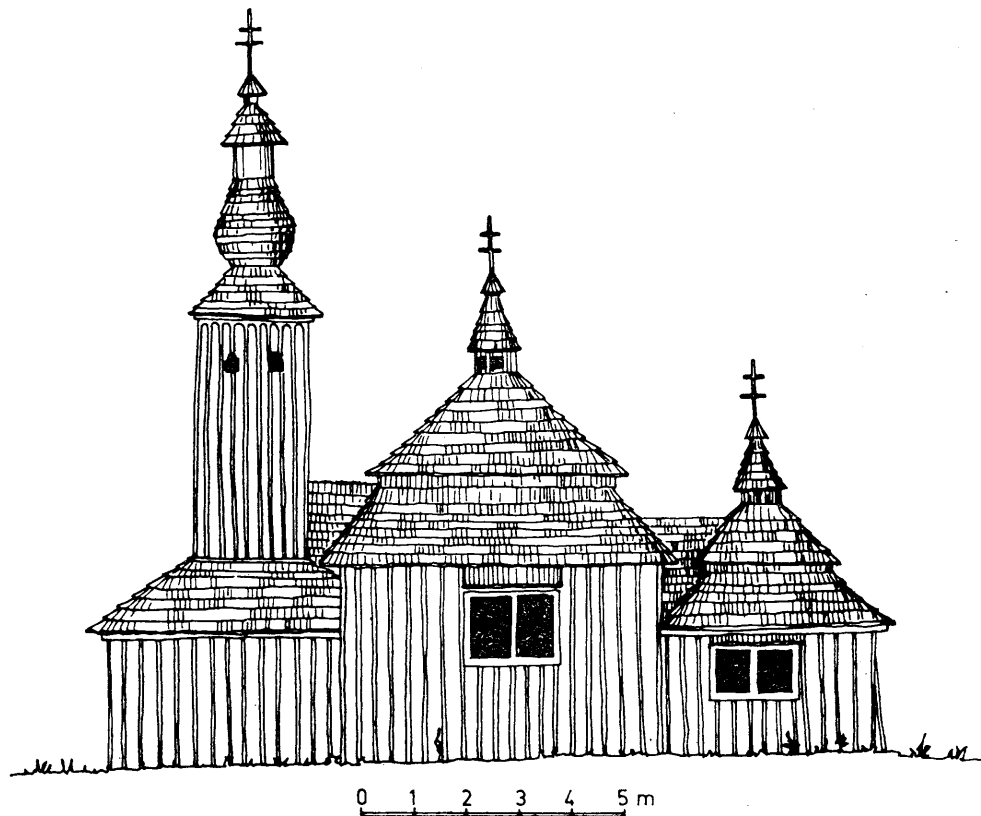
³ Kovačevićová, *op. cit.*

VARADKA

Okręg bardejowski

Nie istniejąca cerkiew gr.-kat. p. w. Bogarodzicy

Czas budowy łączony z w. XVIII¹, wg analizy stylistycznej wzniesiona zapewne w 4. ćw. w. XVIII; uszkodzona w czasie pierwszej wojny światowej²; rozebrana do 1924³.

XIX
Šemetkovce, Słowacja.
Cerkiew gr.-kat.;
1752-1753;
elewacja południowa

Dwudzielna. Wieża słupowo-ramowa o ścianach pochyłych; izbica pozorna; wokół wieży zachata; dach nad prezbiterium kalenicowy, trójpołaciowy, z wysuniętym górnym załamaniem kopuły. Hełm wieży kopulasty z latarnią; kopuły zwieńczone cebulastymi baniami, nad nawą na stożkowej podstawie⁴. Typ północno-zachodni, wariant starszy.

¹ Kovačevićová, s. 83; (czasu budowy nie podają: Zalozičky, s. 12, 77; V. Sičynsky, *Dřevěné stavby w Karpatské oblasti*, Praha 1940, s. 109; Puškarovie, s. 57 i 474; *Súpis*, t. 3, s. 360-1).

² Kovačevićová, j.w.; Puškarovie, j.w.

³ Kovačevićová, j.w.; *Súpis*, j.w.

⁴ Opis na podstawie fotografii: Zalozičky, fig. 104 (fotografię lub rysunek cerkwi podaje także: V. Myszkowski, „*Művészet*”, 1906, pozycja nie znana autorowi).

VYŠNÝ HRABOVEC

Okręg humeński

Nie istniejąca cerkiew gr.-kat. p. w. Św. Michała Archanioła

Wzniesiona w ciągu XVIII w.¹; odnawiana 1770 przez cieślę Mateusza Jacka; remontowana 1850², wówczas dachy gruntownie przekształcono³; po 1950 przestała istnieć⁴.

Trójdzielna. Wieża słupowo-ramowa o ścianach prostych, posadowiona na zrębie babińca; na izbicy hełm namiotowy z banią. W nawie i prezbiterium kopuły namiotowe, ukryte pod wspólnym, dwuspadowym dachem.

Typ południowy.

¹ Pierwszą połowę XVIII w. podają Puškarovie, s. 67 i nn.; rok 1768 Kovačevićová, s. 84.

² Puškarovie, *op. cit.*

³ Analiza materiału ikonograficznego.

⁴ Kovačevićová, *op. cit.*

Łemkowskie cerkwie na Rusi Zakarpackiej

Literatura podstawowa

- Wirth — Z. W[irth], *Dřevěne kostelíky z Východního Slovenska a Podkarpatské Rusi zachráněné přenesením*, „Umeni”, 14:1931, nr 2, s. 79-83.

Literatura pomocnicza

- Zaloziecky — W. R. Zaloziecky, *Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathen Ländern*, Wieden 1926;
- Makuszenko, Pietrowa — P. J. Makuszenko, Z. A. Pietrowa, *Narodnaja architektura Zakarpatia*, Kijów 1956;
- Goberman — D. N. Goberman, *Pamjatniki derewjannogo zadczeztwa Zakarpatja*, Leningrad 1970;
- Makuszenko — P. J. Makuszenko, *Narodnaja derewjannaja architektura Zakarpatja (XVIII – naczala XX wieka)*, Moskwa 1976;
- Bartoňková — V. Bartoňková, *Dřevěná sakralni architektura v Ceskach, na Moravě a ve Slezku*, masz. po 1976, Instytut Folkloru i Etnografii Czeskiej Akademii Nauk w Pradze;
- Památky* — *Umělecké památky Čech*, Praga, t. 1, 1977, t. 2, 1978.

HLINÁNEC (zob. Kunčice)

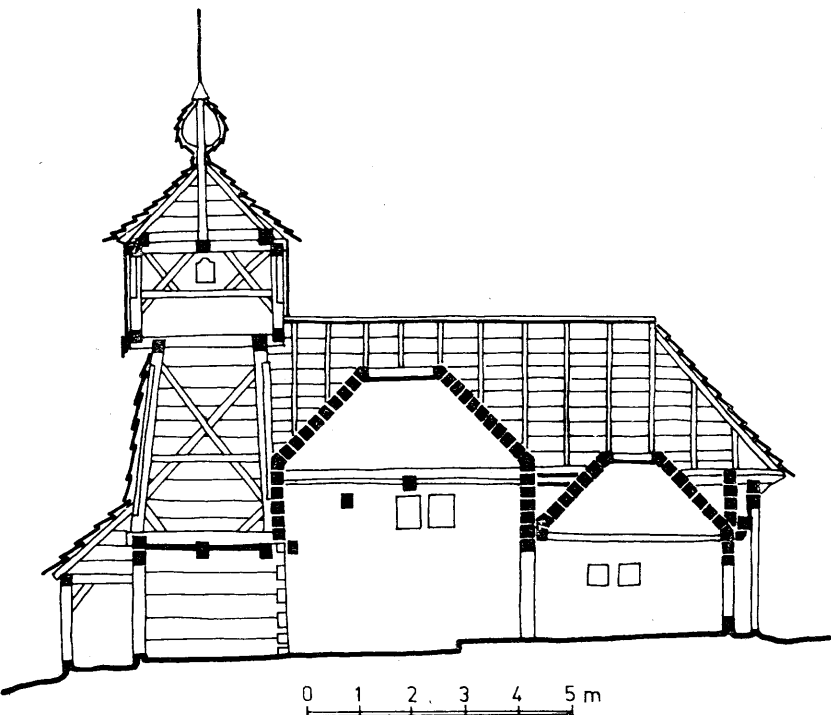
(Ruś Zakarpacka)

KANORA

(Ruś Zakarpacka)

Cerkiew gr.-kat. p. w. Opieki Bogarodzicy

Czas budowy przyjęty powszechnie na rok 1792¹, we wsi Płoskoje; przeniesiona 1926² na obecne miejsce; zapewne parokrotnie remontowana i wówczas przekształcono nieco dachy, zwłaszcza nad prezbiterium³.

XX
 Vyšný Hrabovec,
 Słowacja.
 Cerkiew gr.-kat.;
 w. XVIII i 1850;
 przekrój podłużny

Dwudzielna; nawa na rzucie wydłużonego prostokąta, z wyodrębnionym wewnątrznie babińcem; prezbiterium węższe, zbliżone do kwadratu, zamknięte trójbocznie. Wieża słupowo-ramowa o ścianach prostych, posadowiona na zrębie babińca; brak izbicy. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo; nad babińcem strop. Wokół zach. części (nawa i babiniec) podcień słupowy, przechodzący wokół prezbiterium w zadaszenie wsparte na belkach zrębu. Helm wieży i kopuła nad nawą analogiczne, baniaste, z pozornymi czworobocznymi latarniami; nad prezbiterium dach kalenicowy, trójpołaciowy ze smukłą, czworoboczną wieżyczką, zwieńczoną kopulasto.

Typ południowo-wschodni.

¹ Zaliziecky, s. 80 i 123 (podając, że data wg napisu fundacyjnego cyrylicą): Goberman, spis il.; Makuszenko, s. 49 i in.; jedynie we wcześniejszym opracowaniu Makuszenko i Petrova podają ogólnie XVIII w., podobnie I. I. i D. I. Pop (*W górach i dolinach Zakarpattia*, Moskwa 1971, s. 130) i G. Łogwin (*Ukraińskie Karpaty*, Moskwa 1973, s. 80, ale w podpisie il. 4 (s. 17) podana jest data 1745.

² Makuszenko, s. 54.

³ Taką możliwość sugeruje analiza materiału pomiarowego (Makuszenko, s. 49, 51, 52), chociaż ukrycie kopuły

prezbiterium pod dwuspadowym trójkątowym, kalenicowym dachem może też być zmianą pierwotnej koncepcji już w czasie budowy; obiekt wymaga szczegółowych badań architektonicznych.

KUNČICE pod Ondřejníkem

(Czechy)

Cerkiew gr.-kat. (ob. kościół rzym.-kat.)

Czas budowy nie ustalony, przyjąć można w. XVIII¹, cerkiew wzniesiona we wsi Hlinánek (Ruś Zakarpacka), skąd przeniesiona 1931 na obecne miejsce², ze zmianą zewnętrznej szaty wieży (może próba rekonstrukcji)³. Dwudzielna, nawa na rzucie wydłużonego prostokąta, z wyodrębnionym wewnątrz babińcem. Wieża słupowo-ramowa o ścianach prostych, posadowiona na zrębie babińca (po przeniesieniu z pozorną, dwukondygnacyjną izbicą), zwieńczona baniastym hełmem. Nad nawą i prezbiterium kopuły namiotowe, łamane uskokowo, zwieńczone baniami. Wokół zach. części (nawy i babińca) podcień słupowy, przechodzący przy prezbiterium w zadaszenie.

Typ południowo-wschodni.

¹ Bartoňková podaje czas budowy na koniec XVII w. lub na początek XVIII w.; Makuszenko (s. 54) pomija zagadnienie czasu budowy.

² Wirth, s. 83.

³ Por. zdjęcia aktualne z fotografiami Floriana Zapletala sprzed przeniesienia cerkwi (P. R. Magocsi, F. Zapletal, *Holzkirchen in den Karpaten*, Wiedeń 1982, fig. 162-3).

MEDVEDOVCE (zob. Praga)

(Ruś Zakarpacka)

MUKACZEWO

(Ruś Zakarpacka)

Cerkiew gr.-kat. p. w. Św. Michała Archaniola

Wzniesiona rzekomo 1777¹ we wsi Szelestowo²; przeniesiona 1927 na obecne miejsce³, wówczas częściowo zrekonstruowana⁴.

Dwudzielną; nawa na rzucie wydłużonego prostokąta, z wyodrębnionym wewnątrznie babińcem. Wieża słupowo-ramowa, o ścianach prostych, posadowiona na zrębie babińca; izbica wydłużona, z arkadowym prześwitem, zwieńczona okazałym hełmem baniastym, z pozorną, ośmioboczną latarnią. Nad nawą kopuła namiotowa, czterokrotnie łamana uskokowo, nad prezbiterium o dwóch uskokach; w babińcu strop. Wokół zach. części (nawa i babiniec) podcień słupowy, przechodzący wokół prezbiterium w niewielkie zadaszenie. Zwieńczenia kopuł nad nawą i prezbiterium baniaste, przechodzące w stożek. Typ południowo-wschodni; izbica typu siedmiogrodzkiego.

¹ Datę tę podają wszyscy autorzy (Zaloziecky, s. 80 i 123; Makuszenko, Petrova, s. 13 i nn.; Goberman, spis il., Makuszenko, fig. 30; P. G. Jurczenko (*Derewjana architektura Ukrainy*, Kijów 1970, s. 88); I. I. i D. I. Pop (*W górach i dolinach zakarpattia*, Moskwa 1971, s. 54 i 56); G. Łogwin (*Ukraińskie Karpaty*, Moskwa 1973, s. 78, il. 26 — właściwy podpis przy il. 37 oraz il. 38), chociaż bez podania źródła, jedynie Wirth (s. 83) uważa, że cerkiew została zbudowana z końcem w. XVII.

² J.w.

³ Makuszenko, s. 54.

⁴ W czasie przenosin musiano odbić zewnętrzne tynki (zob. il. u Zalozieckiego, fig. 90-3, także P. R. Magocsi, F. Zapletal, *Holzkirchen in den Karpaten*, Wiedeń 1982, fig. 168).

NOVÁ PAKA

(Czechy)

Cerkiew gr.-kat.

Wzniesiona w ciągu XVIII w. we wsi Obawa; przeniesiona 1930 na obecne miejsce w parku na Husově Kopci¹.

Dwudzielną; nawa na rzucie wydłużonego prostokąta, z wyodrębnionym wewnątrznie babińcem. Wieża słupowo-ramowa, o ścianach prostych, posadowiona na zrębie babińca; izbica pozorną, zwieńczona hełmem baniastym, z pozorną latarnią. Nad prezbiterium i nawą kopuły namiotowe, nad nawą łamana uskokowo; zwieńczona cebulasto. Wokół zach. części (nawy i babińca) podcień słupowy. Typ południowo-wschodni.

¹ Czas budowy nie ustalony jednoznacznie — XVIII w. podaje Makuszenko (s. 54); Zaloziecky (s. 80 i 123) ogranicza się jedynie do podania daty 1788, znajdującej się na dzwonie; natomiast Bartoňkova, za Wirthem (s. 83), datuje cerkiew na początek XVIII w. oraz podaje, że była ona wzniesiona na wsi Smrečany, skąd w 1788 przeniesiono ją do Obawy; z tego też czasu ma pochodzić wieża; wersję najmniej prawdopodobną zamieszczono w katalogu zabytków (Památky, t. 2, s. 483), wg której cerkiew wzniesiona została w Obavie w ciągu XVII w., z wieżą z 1788.

OBAVA (zob. Nová Paka)
(Ruś Zakarpacka)

PLOSKOJE (zob. Kanora)
(Ruś Zakarpacka)

PRAGA

(Czechy)

Cerkiew par. gr.-kat. p. w. Św. Michała Archaniola (obecnie obiekt muzealny)

Wzniesiona rzekomo w 1. połowie XVIII w. we wsi Velke Loučki¹; przeniesiona 1793 do wsi Medvědovce, skąd przeniesiona na obecne miejsce 1929² (na Patřinske Zbocze v zahradě Kinských, Smichov); konserwowana 1950 i 1964 staraniem Muzeum Etnograficznego w Pradze³.

Dwudzielna, nawa na rzucie wydłużonego prostokąta, z wyodrębnionym wewnątrznie babińcem. Wieża słupowo-ramowa, o ścianach prostych, posadowiona na zrębie babińca; izbica pozorna. Nad nawą kopuła namiotowa, łamana, nad prezbiterium z uskokiem; w babińcu strop. Wokół zach. części (nawy i babińca) podcień słupowy, przechodzący wokół prezbiterium w wydętne zadaszenie, wsparte na belkach zrębu. Hełm wieży baniasty, z pozorną latarnią; analogiczne zwieńczenie kopuł. Typ południowo-wschodni.

¹ Wirth, s. 83; podobnie Bartoňková, natomiast Makuszenko, s. 54, podaje wiek XVIII (podobnie M. Dragan, *Ukraińskie drewniane cerkwie*, Lwów 1937, fig. 222).

² Z. Wirth, *op. cit.*; w 1793 miały być ukształtowane obecne dachy.

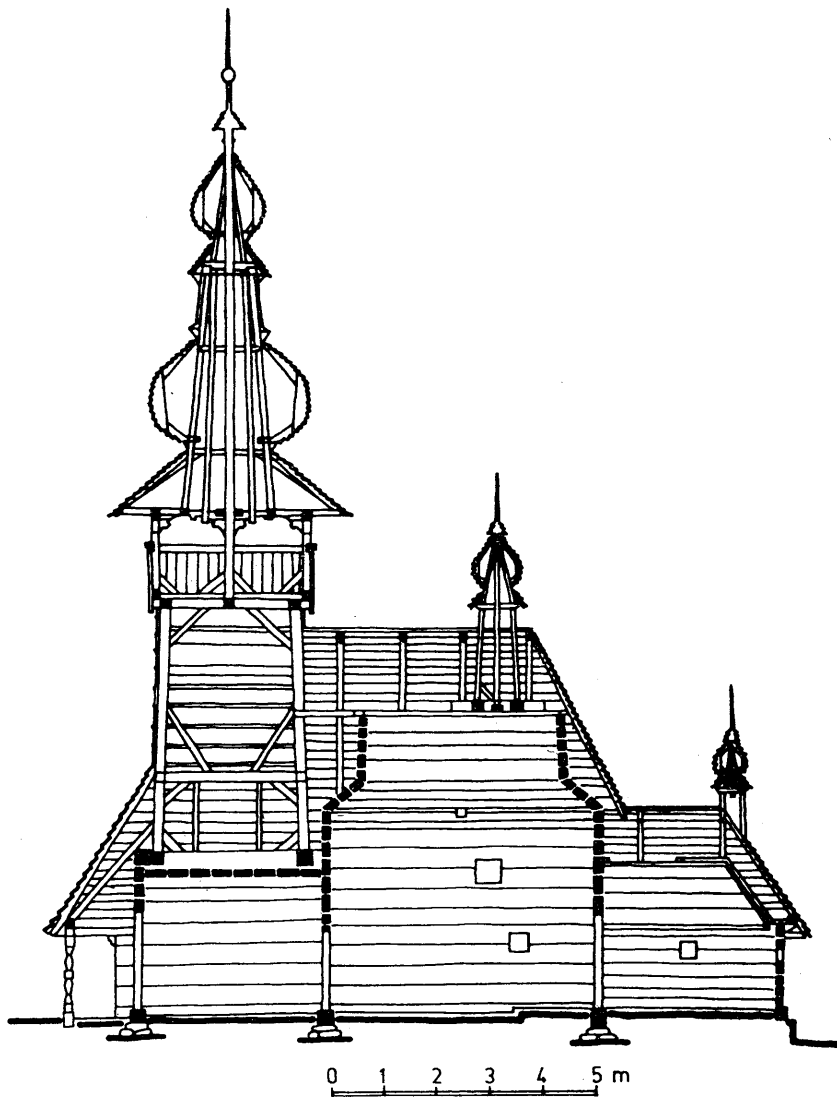
³ Wg informacji udzielonej przez dr Elenę Plessingerovą, dyrektor Muzeum Etnograficznego w Pradze.

SVALJAVA

(Ruś Zakarpacka)

Cerkiew gr.-kat. p. w. Św. Mikołaja bpa

Wzniesiona 1759¹.

XXI
 Svaljava,
 Ruś Zakarpacka.
 Cerkiew gr.-kat.;
 1759;
 przekrój podłużny

Trójdzielna, z prezbiterium zamkniętym trójbocznie. Wieża słupowo-ramowa, o ścianach prostych, posadowiona na zrębie babińca; izbica arkadowa. Nad nawą kopuła namiotowa, łamana, niedokończona, przechodząca w strop płaski; nad prezbiterium strop z wydatną fasetą. Wokół babińca podcień słupowy, przechodzący wokół nawy i prezbiterium w wydatne zadaszenie, wsparte na występujących belkach zrębu. Dachy nad nawą i prezbiterium kalenicowe, trójpołaciowe, zwieńczone czworobocznymi, pozornymi wieżyczkami sygnałkowymi, z cebulastymi zwieńczeniami. Hełm wieży baniasty, ośmiopółowy, na namiotowej podstawie, z pozorną latarnią, zakończony cebulasto.

Typ południowo-wschodni, wariant mieszany².

¹ Makuszenko, Petrowa, s. 108; Goberman, spis ilustracji; Makuszenko, s. 53 i nn.

² Obiekt wymaga badań architektonicznych, bowiem z samej analizy materiału pomiarowego trudno stwierdzić czy ukrycie pod kalenicowym dachem niedokończonej kopuły było zamierzeniem pierwotnym lub powstałym dopiero w czasie budowy, czy też pochodzi z okresu późniejszego remontu cerkwi. Takie rozwiązanie dachów nawiązuje bezpośrednio do odmiany cerkwi siedmiogrodzkich, występujących w swej czystej stylowo odmianie na Rusi Zakarpackiej. Konstrukcyjne rozwiązanie wieży, forma izbicy, zadaszenia wsparte na belkach zrębu, to dalsze elementy obce w architekturze łemkowskich cerkwi, a występujące w cerkwiach siedmiogrodzkich.

SZELESTOVO (zob. Mukaczevo)

(Ruś Zakarpacka)

Prowadzona w ramach prac nad dokumentacją drewnianej architektury sakralnej w Polsce kwerenda bibliograficzna, a także zorganizowana przez Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu wystawa poświęcona dziejom i kulturze Łemków (luty-maj 1984), przyczyniły się do ujawnienia, już po przekazaniu maszynopisu do Wydawnictwa, dalszych materiałów ikonograficznych do czterech nie zachowanych cerkwi łemkowskich w następujących miejscowościach:

ŚWIERŻOWA¹ — cerkiew typu północno-zachodniego, wariant starszy; czas budowy łączony z rokiem 1884², zapewne jednak pochodzi z 2. połowy w. XVIII, remontowana 1884;

MOSZCZANIEC³ — cerkiew typu północno-wschodniego, wariant wieżowy; wzniesiona rzekomo 1834⁴;

LIPNA⁵ — cerkiew typu północnego; wzniesiona 1885⁶;

OŻENNA⁷ — cerkiew typu północnego; wzniesiona 1867⁸.

Materiały te z uwagi na znaczne zaawansowanie prac redakcyjno-wydawniczych nie mogły być już zamieszczone ani w części katalogowej, ani tym bardziej w części tekstowej oraz w zestawie ilustracji. Ujawnione materiały wprawdzie wskazują na konieczność wprowadzenia pewnych korekt do tekstu, jednak nie zmieniają w sposób zasadniczy istoty wykładu.

Przyjmując bowiem rok 1834 za datę budowy cerkwi w Moszczańcu, otrzymujemy zarazem datę budowy najstarszego rozpoznanego przykładu wieżowego wariantu cerkwi typu północno-wschodniego. Zatem na stronach 53 i 74 niniejszej pracy, w miejsce cerkwi z Wisłoka Dolnego, wzniesionej w latach 1850-1853, wprowadzić należy cerkiew z Moszczańca. Zmiana powyższa przybliży znacznie czas pojawienia się najstarszej tego typu drewnianej cerkwi do czasu budowy najstarszych na tym obszarze, analogicznie komponowanych cerkwi murowanych i potwierdza tym samym tezę o wzornikowej genezie tej grupy sakralnych budowli.

Podobnie, o ile uda się utrzymać rok 1885 powiązany z budową cerkwi w Lipnej (bo może było to tylko przekształcenie wcześniej wzniesionej świątyni)⁹, to otrzymujemy zarazem datę najpóźniej wzniesionej cerkwi typu północnego, co na stronie 54 pracy łączono z budową cerkwi w Boguszy w 1858 r.

Wymienione wyżej cztery cerkwie łemkowskie wprowadzone zostały natomiast do mapki „Rozmieszczenie cerkwi łemkowskich”

Warszawa, 3 maja 1984.

¹ I. Tarnowycz, *Istoryczni pamjatky w zachidnich Karpatach*, Lwów 1938, s. 23.

² *Szematyzm 1936*, s. 72.

³ F. Kokowskyj, *Schidniny meżany Łemkiwszczyny*, Lwów 1937, s. 91; I. Tarnowycz, *op. cit.*, s. 27.

⁴ Datę tę podaje F. Kokowskyj, j.w.

⁵ Monografia prof. dr. Stanisława Leszczyckiego umieszczona na wystawie w Nowym Sączu.

⁶ *Szematyzm 1936*, s. 77.

⁷ Por. przypis 5.

⁸ *Szematyzm 1936*, s. 59.

⁹ W *Szematizmie* bowiem z 1898 (s. 98) podany jest rok 1825 jako data budowy cerkwi w Lipnej; mógł więc być to błąd wydawniczy popełniony w *Szematyzmie* z 1936 r.

Chronologiczny wykaz znanych drewnianych cerkwi łemkowskich

(wg roboczo przyjętych typów i ich wariantów)

Daty umieszczone na elementach architektonicznych (Ropki – potwierdzone archiwalnie); czcionką półgrubą oznaczono datę przebudowy, która w sposób istotny miała wpływ na wygląd bryły budowli.

Typ północno-zachodni, wariant starszy

Miejscowość	Czas budowy cerkwi	wieży-dzwonniczy
1. Powroźnik	istniała 1604 ⁺ , 1813-4	remontowana lub nowo wzniesiona 1778
2. Owczary (d. Rychwałd)	1653 ⁺ , 1701 ⁺ , 1870⁺	
3. Bodružal	1692 ⁺	
4. Kwiaton	zapewne 2. poł. w. XVII (może 1700)	remontowane lub wzniesione 1743
5. Pętna	1700 ⁺	
6. Dobroslava	1705 ⁺ , 1932	
7. Bardejovské Kúpelé (d. Mikulášová)	1730 ⁺ , 1837-8	
8. Lukov-Venecia	zapewne 1740, przebudowana	
9. Košice (d. Kožuchovce)	1741 i 1925-7	
10. Ladomirová	1742 ⁺	
11. Tylicz	1743 i 1780	może 1780
12. Kružlová	1. poł. w. XVIII (może 1714)	
13. Banica	ok. poł. w. XVIII (przed 1786) i 1898	
14. Klimkówka	1754 ⁺	
15. Śnietnica	1755 i 1. poł. w. XIX	
16. Przysłop	1756 i w. XIX	
17. Świątkowa Wielka	1757 ⁺	rzekomo 1796 lub 1826-8
18. Hradec Králové (d. Mała Polana)	1759	
19. Ropki	1759 ⁺	
20. Świątkowa Mała	1762	
21. Czarna	1764, 1. poł. w. XIX	
22. Nová Polianka	1766 ⁺	
23. Wola Cieklińska	1767 lub 1776	

24. Mirola	wg tradycji 1770	
25. Potoky	1773	
26. Bielanka	rzekomo 1773 (i 1947)	
27. Prikra	1777	
28. Krempna	najprawdopodobniej 1778 (w. XVI-XVII ?)	1778
29. Wysowa	1779 i 1910	
30. Nieznajowa	1780 ⁺	
31. Rovné	1782 ⁺	
32. Uście Gorlickie (d. Uście Ruskie)	1786	
33. Czarne	rzekomo 1789	
34. Wójkowa	1790 lub 1792	
35. Kożany	2. poł. w. XVIII	
36. Varadka	4. ćw. w. XVIII	
37. Nižny Mirošov	w. XVIII (być może 1737)	
38. Frička	w. XVIII i w. XX	
39. Muszynka	najprawdopodobniej w. XVIII	
40. Ondawka	w. XVIII	
41. Wołowiec	zapewne w. XVIII i 1968	

Typ północno-zachodni, wariant młodszy

42. Krasne	najprawdopodobniej 4. ćw. w. XVIII (może 1760 lub 1766)	
43. Šarišský Štiavnik	1773	
44. Chyrowa	istniała 1780 (może ok. 1770)	
45. Czertyżne	prawdopodobnie 1791	
46. Krajná Bystrá	1791	
47. Piorunka	1798	
48. Hunkovce	koniec w. XVIII	
49. Pielgrzymka	najprawdopodobniej koniec w. XVIII	
50. Nižný Orlik	3. tercja w. XVIII	
51. Kostaň	w. XVIII/XIX (może 1841)	
52. Stawisza	przed 1813	
53. Milik	1813	
54. Róztoka Wielka	1819	
55. Bałucianka	najprawdopodobniej 1820	
56. Łosie (nowosądeckie)	zapewne 1826	
57. Maciejowe	zapewne 1830	
58. Brunary Wyżne	najprawdopodobniej w. XVIII i 1831	
59. Leszczyny	zapewne 1835	

- 60. Skwirtne
- 61. Szczawnik
- 62. Bartne
- 63. Berest
- 64. Mochnaczka Wyżna
- 65. Jastrzębik
- 66. Hańczowa

- 67. Andrzejówka
 - Śnietnica (zob. poz. 15)
 - Czarna (zob. poz. 21)
- 68. Dubne
- 69. Leluchów
- 70. Kuńkowa

1837
 najprawdopodobniej 1841
 1842⁺
 1842
 najprawdopodobniej w. XVIII i 1846
 1. poł. w. XIX (może 1837)
 najprawdopodobniej 1. poł. w. XIX
 (może 2. ćw. w. XIX)
 najprawdopodobniej 1. poł. w. XIX
 (może 1860-4)
 1. poł. w. XIX
 1. poł. w. XIX
 1853 lub 1863
 1861
 1868 [?]

zapewne w. XVIII

w. XVIII

Typ południowy

- 71. Lipowiec
- 72. Krajné Čierne
- 73. Šemetkovce
- 74. Jedlinka (charakter przejściowy o
cechach typu południowego i pół-
nocno-zachodniego)
- 75. Korejovce
- 76. Wyšný Hrabovec

najprawdopodobniej 1703
 poł. w. XVIII
 1752-1753

 1763
 1764⁺
 w. XVIII (przed 1770 i 1850)

Typ południowo-wschodni

- 77. Praga (d. Medvedovce i Vélke
Loučki)
- 78. Svaljava (charakter mieszany
łemkowsko-zakarpcki)
- 79. Mukaczewo (d. Šelestovo)
- 80. Kanora (d. Ploskoje)
- 81. Kunčice (d. Hlinánec)
- 82. Nová Paka (d. Obava)

rzekomo 1. poł. w. XVIII. 1793 i 1929

1759
 1777 i 1927
 1792 i 1926
 w. XVIII i 1931
 w. XVIII i 1930

Typ północno-wschodni, wariant bezwieżowy

83. Zubeńsko	1789	
84. Komańcza	1800-1803	wolno stojąca dzwonnica przed 1834
85. Turzańsk	1801-1803	najprawdopodob- niej 1817 ⁺
86. Rzepedź	1824	współczesna lub przed 1824
87. Sieniawa	1874	
88. Kułasze	1893	

Typ północno-wschodni, wariant wieżowy

89. Wiśłok Dolny	1850-1853	
90. Zawadka Rymanowska	1855-1856	
91. Radoszyce	1868	
92. Wróblík Szlachecki	najprawdopodobniej 1869	
93. Szczawne	1888-1889	
94. Bodaki	1902	

Typ północny – „schyłkowy”

95. Zdynia	1786 lub 1795	
96. Nowa Wieś	1795	
97. Łosie (gorlickie)	1800 lub 1810 i 1876	
98. Ropica Górna	1813 lub 1819	
99. Królowa Górna	1815	wieża zapewne w. XVIII
100. Polany	1820	
101. Doliny	najprawdopodobniej 1821	
102. Nowica	rzekomo 1842-1843	
103. Żydowskie	być może 1. poł. w. XIX	
104. Bogusza	1858	
105. Żółkiewka (d. Regietów Wyżny)	1864 lub 1865 (i 1955)	
Przysłop (zob. poz. 16)	w. XIX (może 1897)	
Banica (zob. poz. 13)	1898	
Frička (zob. poz. 38)	w. XVIII i 1929-30	
106. Wawrzka	1937-1939	

Epigonalne cerkwie łemkowskie

107. Złockie	1867-1872
108. Czyrna	1892

Cerkwie nawiązujące do łemkowskiej tradycji

109. Krynica	1887-1888
110. Słotwiny	1887-1888

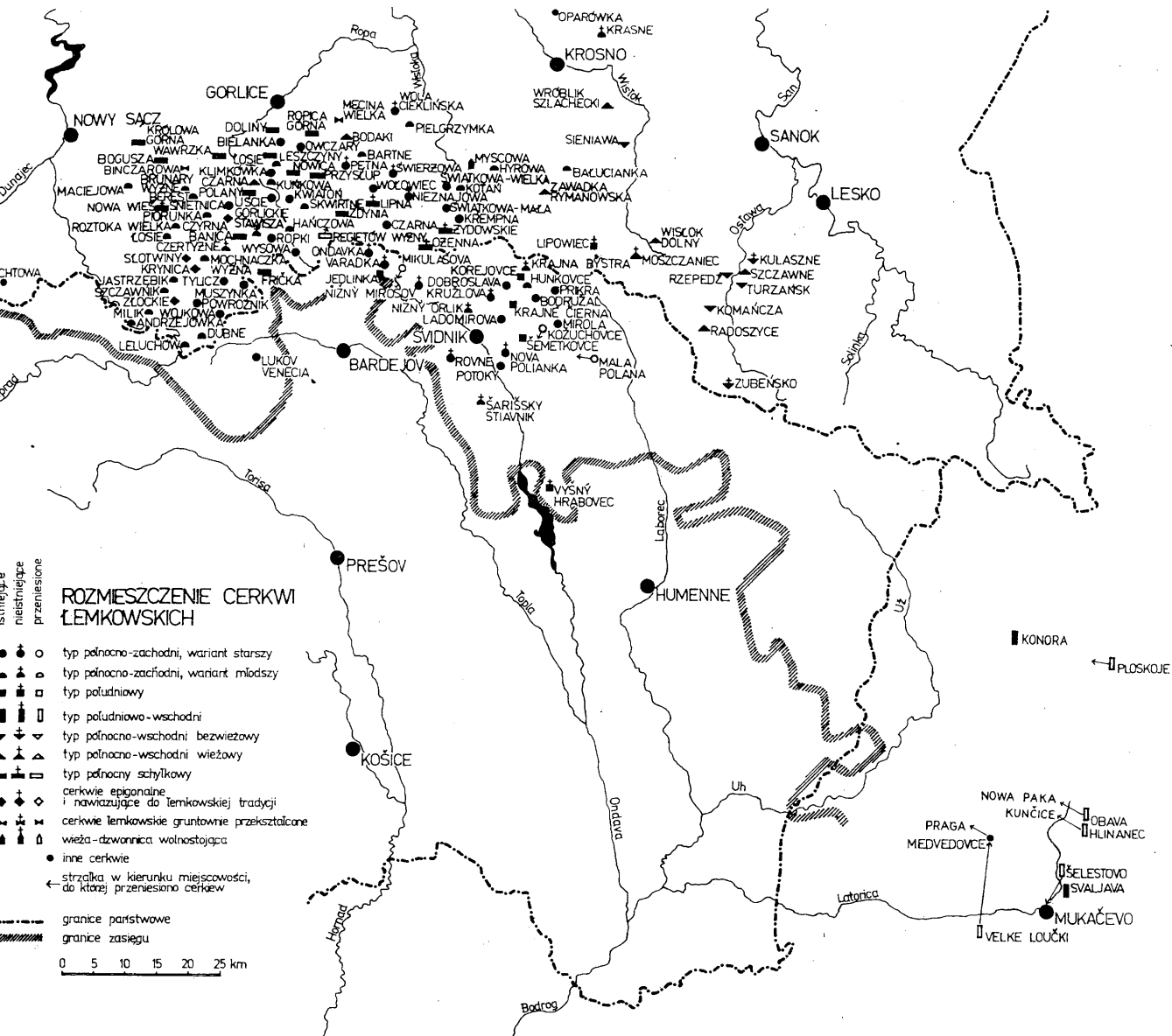
Cerkwie łemkowskie gruntownie przekształcone

111. Binczarowa	rzekomo 1760, przebudowana 1797 i 1879
112. Męcina Wielka	rzekomo 1807, przebudowa 1900

Wieża-dzwonnica wolno stojąca

Myscowa

rzekomo 1796

Wybór literatury

Obejmuje jedynie istotniejsze pozycje związane z omawianym tematem. Dla przejrzystości układu cytowaną bibliografię podzielono na literaturę przedmiotu i literaturę pomocniczą. W poniższym wykazie nie uwzględniono pozycji zamieszczonych w „Katalogu drewnianych cerkwi łemkowskich”, stanowiącym integralną część tego opracowania (wyjątek stanowi studium Stanisława Michalczuka, z uwagi na poruszane zagadnienia), zob. też s. 96, 142, 161.

Literatura przedmiotu

1. R. Brykowski, *Z problematyki badań nad drewnianą architekturą sakralną w Karpatach – typy architektoniczne cerkwi i ich rozmieszczenie* [w:] *L'udové staviteľstvo v Karpatskej oblasti, Ethnographia Carpatica*, Bratysława 1974, s. 251-273; oraz wersja poszerzona [w:] „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, 5:1974, s. 149-178;
2. Tenże, *Malowane cerkwie*, „Ochrona Zabytków”, 32:1979, nr 3, s. 228-238; oraz [w:] *Informator PKZ* 1979, s. 67-76;
3. Tenże, *Drewniana architektura kościelna w Małopolsce XV wieku*, Wrocław 1981;
4. Tenże, *Kregi kulturowe drewnianej architektury cerkiewnej*, „Ukraiński Kalendar 1983”, Warszawa 1983, s. 178-183;
5. Tenże, *Drewniane cerkwie łemkowskie*, „Poznaj swój kraj”, 26:1983, nr 5, s. 6-9;
6. Tenże, *Drewniane cerkwie*, „Architektura”, 37:1983, nr 5, s. 53-58;
7. D. Buxton, *The wooden churches of eastern Europe an introductory survey*, Cembriże 1981;
8. Z. Chruściel-Jamrógiewicz, *Drewniane cerkwie sądeckie* [w:] B. Bieniewska, *Sesja naukowa Stowarzyszenia Historyków Sztuki poświęcona zagadnieniom ochrony zabytków oraz zabytkom woj. rzeszowskiego i krakowskiego*, Kraków 25-26. IX. 1956, „Biuletyn Historii Sztuki”, 19:1957, nr 1, s. 104-105;
9. M. Dragan, *Ukraińskie cerkwie drewniane*, Lwów 1937;
10. W. Karmazyn-Kakowski, *Mistectwo łemkiowskiej cerkwi (De Arte Sacra Ecclesiarum Lemcoviensium)*, Rzym 1975;
11. F. Kokovskyj, *Pamjatky starovyny na lemkiwscyni*, „Żyttja i Znanja”, 6:1933, c. 7-8, s. 206-210;
12. P. R. Magocsi, F. Zapletal, *Holzkirchen in den Karpaten*, Wiedeń 1982;
13. V. Mencl, *Konstrukce dřevěných kostelů*, „Národopisný Věstník Československý”, 22 :1929, z. 2-3, s. 143-159;
14. S. Michalczuk, *Cerkiew w Komańczy, woj. rzeszowskie, pow. sanocki. Dokumentacja naukowo-historyczna*, Lublin 1969, masz., PKZ Oddział Lublin;
15. K. Mokłowski, *Sztuka ludowa w Polsce*, Lwów 1903;
16. K. i T. Mokłowsky, *Sprawozdania z wycieczki odbytej kosztem Komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej*, „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki”, 8:1912, s. 199-229;
17. R. Reinfuss, *Cerkiewki drewniane na łemkowszczyźnie*, „Kurier Literacko-Naukowy”, 1933, nr 34, s. V, dodatek do „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”, 10:1933, nr 231;

18. Tenże, *Latynizacja stylu cerkiewnego na Łemkowszczyźnie*, „Głos Literacko-Naukowy”, 1934, dodatek do „Głosu Narodu”, 43:1934, nr 324;
19. Tenże, *Derewjani cerkwy na Łemkiwszczyni*, „Ukraiński Kalendar 1969”, Warszawa 1969, s. 76-80;
20. W. Sičynskij, *Bojkiwskij typ derewjanych cerkow na Karpatach*, Lwów 1927;
21. V. Sičynskij, *Dřevěné stavby v Karpatské oblasti*, Praga 1940;
22. F. Strzałko, recenzja: Michał Dragan, *Ukraińskie derewljani cerkwy*, Lwów 1937, t. I, s. XVI+159; t. II, s. XII+153+2, tabl., „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 6:1938, nr 1, s. 96-100;
23. Tenże, *Korespondencja*: Listy z lat 1981-1983 w posiadaniu autora;
24. B. Vavroušek, *Církevní památky na Podkarpatské Rusi*, Praga 1929;
25. J. Vydra, *L'udová architektura na Slovensku*, Bratysława 1958;
26. *Wooden Architecture of the Ukrainian Carpathians (Derewjana architektura ukraińskich Karpat)*, Nowy Jork 1978;
27. W. R. Zaloziecky, *Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathenländern*, Wiedeń 1926;

Literatura pomocnicza

1. J. Bartoszewicz, *Szkic dziejów kościoła ruskiego w Polsce*, Kraków 1880;
2. M. Bendza, *Prawosławna Diecezja Przemyśka w latach 1596-1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982;
3. W. Bębynek, *Starostwo muszyńskie, własność biskupów krakowskich*, „Przewodnik Naukowo-Literacki”, 1914-1916;
4. J. Czajkowski, *Historyczne podstawy kształtowania się grup etnograficznych* [w:] J. Czajkowski, *Wiejskie budownictwo mieszkalne w Beskidzie Niskim i na przyległym Pogórzu*, „Rocznik Muzeów Województwa Rzeszowskiego”, t. II, Rzeszów 1969, s. 29-50;
5. M. Dobrowolska, *Z badań nad osadnictwem Łemkowszczyzny* [w:] *Drugi Zjazd Sprawozdawczo Naukowy poświęcony środkowym i wschodnim Karpatom polskim w Krakowie dnia 30 i 31 października 1938 roku*, Warszawa 1938;
6. K. Dobrowolski, *Elementy rumuńsko-bałkańskie w kulturze ludowej Karpat Polskich* [w:] *Drugi Zjazd...*, *op. cit.*;
7. Tenże, *Dwa studia nad powstaniem kultury ludowej w Karpatach Zachodnich* [w:] *Studia historyczne ku czci Kutrzeby*, t. II, Kraków 1938, s. 181-246;
8. Tenże, *Badania nad ugrupowaniami etnograficznymi w Karpatach Zachodnich*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU”, 43:1938, nr 5, s. 181-184;
9. J. Húsek, *Národopisná hranica mezi Slováký a Karpatorusy*, Bratysława 1925;
10. J. Falkowski, B. Pasznyi, *Na pograniczu lemkowski-bojkowskim*, Lwów 1935;
11. J. Falkowski, *Jeszcze o granicy lemkowski-bojkowskiej*, *Kurier Literacko-Naukowy* 1936, nr 10, s. X-XI, dodatek do „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”, 13:1936, nr 48;
12. O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, tom 49, *Sanockie-krośnieńskie*, Wrocław 1974, cz. I;
13. *Korotkij ogljad istoriji Łemkowszczyzny* [w:] *Szematyzm greko-katolickiego duchowieństwa apostołskoj administracji Łemkowszczyzny*, Lwów 1936;

14. J. Krzemieniecki ks., *Kilka dokumentów do dziejów greko-katolickich parafii w dobrach muszyńskich dawnego biskupstwa krakowskiego*, Kraków 1935;
15. B. Kumor ks., *Przejęcie rzymsko-katolickich parafii w Archidiakonacie sądeckim przez Kościół Prawosławny*, „Roczniki teologiczno-kanoniczne”, 4:1957, z. 3, s. 137-140;
16. A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji*, Warszawa 1974;
17. A. Kwilecki, „*Sanockie-krośnieńskie*” *Oskara Kolberga* [w:] O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, tom 49, *Sanockie-krośnieńskie*, Wrocław 1974, cz. I, s. V-XIII;
18. S. Leszczycki, *Zarys antropogeograficzny Łemkowszczyzny*, „Wierchy”, 13:1935, s. 62-88;
19. O. Lewickij, *Gramatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien*, Przemyśl 1834;
20. A. W. Pekar CSWW, *Narysy istorii cerkwy zakarpattja*, Rzym 1967;
21. K. Pieradzka, *Na szlakach Łemkowszczyzny*, Kraków 1939;
22. A. Prohaska, *Dążenia do unii cerkiewnej za Jagielly*, „Przegląd Powszechny”, 13:1896, nr 6, s. 329-351, nr 7, s. 42-64;
23. R. Reinfuss, *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny*, „Ziemia”, 26:1936, nr 10-11, s. 240-253;
24. Tenże, *W sprawie granicy łemkowsko-bojkowskiej*, „Kurier Literacko-Naukowy”, 1936, nr 7, s. XIV-XV, dodatek do „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”, 13:1936, nr 48;
25. Tenże, *Wschodnia granica Łemkowszczyzny*, „Kurier Literacko-Naukowy”, 1936, nr 28, s. IX-X, dodatek do „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”, 13:1936, nr 193;
26. Tenże, *Problem wschodniego zasięgu etnograficznego Łemkowszczyzny* [w:] *Drugi Zjazd Sprawozdawczo Naukowy poświęcony środkowym i wschodnim Karpatom Polskim w Krakowie dnia 30 i 31 października 1938 roku*, Warszawa 1938;
27. Tenże, *Próba charakterystyki etnograficznej Rusi Szlachtowskiej na podstawie niektórych elementów kultury materialnej*, „Lud”, 37:1946, s. 160-235;
28. Tenże, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. VII, Lublin 1948, s. 77-210 (nadb. Lublin 1948);
29. Tenże, *Problem Karpat w badaniach kultury ludowej*, „Polska Sztuka Ludowa”, 13:1959, nr 1-2, s. 3-11;
30. Tenże, *Stan i problematyka badań nad kulturą ludową Łemkowszczyzny*, „Etnografia Polska”, 5:1961, s. 63-69;
31. Tenże, *Sztuka ludowa Łemkowszczyzny*, „Polska Sztuka Ludowa”, 16:1962, nr 1, s. 9-25;
32. Tenże, *Ze studiów nad kulturą ludową Łemkowszczyzny po obu stronach Karpat*, „Polska Sztuka Ludowa”, 20:1966, nr 1, s. 3-22;
33. Z. Stieber, *Wschodnia granica Łemków*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU”, 40:1935, nr 8, s. 246-248;
34. Tenże, *Wpływ polski i słowacki na gwary Łemków*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU”, 41:1936, nr 2, s. 45-50;
35. Tenże, *Skład etniczny Słowacji*, „Sprawy Narodowościowe”, 11:1937, nr 6, s. 592-614;
36. F. Strzałko, *Stan badań nad zabytkami budownictwa drewnianego*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 6:1938, nr 1, s. 96-100;
37. S. Udziela, *Ziemia łemkowska przed półwieczem*, Lwów 1934;
38. J. Woliński, *Polska i Kościół Prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936;
39. K. Wolski, *Stan polskich badań nad osadnictwem wołoskim na północ od Karpat*, „Rocznik Przemyski”, 9:1958, z. 1, s. 211-223.

Wooden Orthodox Church Architecture of the Lemkov People in Poland, Slovakia and Carpathian Russia

Summary

The Lemkov people inhabited the mountain areas on the north and south slopes of the Carpathian Mts. or, more exactly, the Lower and partly Western Beskidy Mts. In the past the Lemkov area was divided by two – the Polish-Hungarian – and actually by three – Polish, Czechoslovak and ZSRR – political frontiers. Interest in these people dates back to the 1830's. It was found that the name 'Lemko. Lemkowie' appeared for the first time in 1834 in a Russian language grammar¹. Studies of the eventually individuated ethnographic Lemkov group, its culture, origin and range of appearance have been most advanced in Polish science². The provenance of this group is, however, still not uniformly determined by sciences of relevant ethnic groups and neighbouring countries (in the past, particularly by Austria, Germany and Russia). Two opinions predominate. East Slavonic researchers think that the Lemkov people descended from original Russian settlers in this area while Polish scientists, on the basis of inter-disciplinary studies, link their genesis with the so-called Wołosk colonization comprising multi-ethnic, nomadic Balkan shepherds³, who came to these areas from the 14th to the mid-17th centuries and mixed with earlier Polish and later with less numerous German settlers⁴. This view has also been accepted by Czech, Slovak and some Ukrainian researchers.

Since the beginning the Lemkov people were linked with the Eastern (Orthodox) Church and those on Polish areas, at least since the Union of Brześć (1596) with the Uniate-Greek-Catholic-Church. On areas south of the Carpathians they accepted the Church Union in the 17th century (1648). The Lemkovs built their houses of God from wood up to the end of the 18th century. The appearance of stone-or-brick churches in this area was linked with 'Josephinism' – a reformation action of the Catholic Church initiated by the Court in Vienna.

The Polish Lemkov area, enclosed by the rivers Poprad in the West and Oslawa in the East, embraced about 170 villages stretching in a straight line about 140 kilometres long and 20-30 kilometres wide. Following World War II, due to activities of Ukrainian nationalists in the eastern part of this area up to 1947, most of the Lemkov people were resettled to the western or northern territories of the Polish State or to the USSR. In turn, the Slovak Lemkov area lies approximately between the river Poprad in the West and the present-day Czechoslovak-Russian border in the East. But the boundaries of the Lemkov area have been exactly defined in Slovakia as they were in Poland and the entire population of Russian (Ukrainian) origin was identified with the Lemkov people (locally

¹ O. Lewickij, *Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien*, Przemyśl 1834.

² R. Reinfuss, *Lemkowie jako grupa etnograficzna*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, 7:1948, s. 77-210.

³ K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie na ziemiach polskich. Pamiętnik V Zjazdu Historyków Polskich*, I, Lwów 1930; – Tenże, *Elementy rumuńsko-balkańskie w kulturze ludowej Karpat Polskich* [w:] *Drugi Zjazd sprawozdawczo-naukowy poświęcony środkowemu i wschodniemu Karpatom Polskim w Krakowie dnia 30 i 31 października 1938 roku*, Warszawa 1938.

⁴ M. Dobrowolska, *Z badań nad osadnictwem Lemkowszczyzny* [w:] *Drugi Zjazd...*, op. cit.

known as Łemaki). The appearance of Lemkov communities in Carpathian Ruthenia remains, in the light of ethnographic studies, an open question. In the region of Mukačevo there remained, however, sacral buildings from the second half of the 18th century, characteristic of the Polish-Slovak Lemkov area. Once, there must have been in this area either an enclave or a wedge of Lemkov people linked with their settlements in Slovakia, communities which with the passing of time lost their ethnographic characteristics. The appearance in the 18th century of Lemkov churches in Carpathian Ruthenia could also be explained by a temporal 'fashion' or a transfer of styles.

The Lemkov orthodox churches have been mentioned rather early in literature on the subject⁵, but the name of the ethnographic group was linked with the relevant group of orthodox churches for the first time probably in Florian Zapletal's article in 1924⁶. The notion of wooden orthodox churches of the Lemkov people was introduced to European scientific literature by Vladimir Roman Załoziecki in 1926⁷. Further popular-scientific articles published in the inter-war period fixed the still prevailing belief that typical characteristics of a Lemkov orthodox church were: a tripartite construction with a wider and higher nave, a tent-shaped roof topped with spherical (onion-shaped) turret finials and a room tower in the west with a dome shaped as those on the finials. Researchers directed attention early at these typical constructions, verging on a duplication of a scheme, and this image, though not quite correct, prevailed until our times.

Requirements of Eastern liturgy and tradition developed in the cultural circle of pre-Partition Poland (it looked slightly different in Balkan cultural circles and in the Duchy of Moscow) a conception of a tripartite longitudinal arrangement of wooden sacral buildings comprising three basic sections. These three church sections were not equal although they were built on similar, quadrilateral projections resembling squares. The nave was usually the largest and highest room while the presbytery and women's porch were smaller and lower usually of similar dimensions. Thus, two factors: centralness and symmetry, accented in the projection and mass of the sacral building played a decisive role in the cultural circle referred to in the shaping of the spatial plan and the composition of the wooden church mass. But there was an additional element in Lemkov orthodox churches which influenced a part obliteration of the legibility of the central-symmetric system: this element, decisive in the style of a Lemkov orthodox church, was the tower, integrally linked in the west with the church into one body and usually 'shifted on' the church porch. In the silhouette of Lemkov churches this tower played a high dominance, just as in many Latin churches. But in Lemkov churches the presbytery and nave were covered with tent-like, angled cupoles seen also in the mass as mansard roofs, topped, moreover, with spherical, apparent ave-bell turrets. Characteristic of the Lemkov church mass was, therefore, its gradual rising of particular segments from east to west, from the presbytery to the tower; this rising of particular segments provided orthodox churches of this type with much charm and picturesqueness.

The charm of Lemkov churches lies not only in the picturesqueness of their mass but results from the very substance of the wood material, from moss-grown timbering and shingles covering the roofs, cupolas, roofing, eaves and walls of the church. This picturesqueness is increased by the harmonious relationship with the landscape, one could say, the buildings merge with the surrounding landscape. Wooden Lemkov

⁵ K. Mokłowski, *Sztuka ludowa w Polsce*, Lwów 1903.

⁶ F. Zapletal, *Lemkovský typ rusinského chrámu*, Československá Republika, Praha 1924.

⁷ W. R. Załoziecki, *Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathenländern*, Wien 1926.

churches dispersed through mountain valleys are usually situated close to rivers and creeks, on their banks, or on small near by hills or slopes of larger rises. They were always surrounded by a circle of trees out of which domes and ave-bell turrets emerged representing, together with the thicket an impressive landscape image. The closest environment of the church — i.e., churchyards — were encircled by wooden framework fences constructed from logs covered by one- or two-faced shingle roofs or made from stones often also covered with shingle roofs. Wood gates — even if there was no fence — led to the churchyard where there were often many stone, wood or iron crosses. Wrought iron crosses crowned the gates, tower domes, apparent turrets, porches and free-standing bell towers. There was an amazing variety of forms and a wonderful ornamentation not repeated even within one church. Each of the crosses had its individual, particular form although ornamental elements were repeated.

Returning to the spatial arrangement and the mass of Lemkov orthodox churches we found that they were not so schematic as former researchers assumed. A more detailed analysis of relic material (preserved or known from iconographic sources) allows to make a working separation of types and their variants, differing between each other by essential architectonic solutions and at the same time allow to better understand the history of these wooden churches.

1. *The North-Western Type* appears in the western and central Lemkov area on the Polish side of the Carpathian Mts. and in the close neighbourhood of the Polish border on the Slovak side. It is characterized by a tripartite projection with particular segments resembling squares of which the nave is always the widest (a bipartite projection appears though rarely on the Slovak side), a differentiated height of particular sections with the nave framework always the highest; a tower with rooms (or apparent rooms) with slanting walls embracing from the west a part of or the entire women's porch, with or without a gallery encircling the tower and the eastern part of the porch, tent-like offset slanting roofs-cupolas with analogous or almost the same spaces between particular bends; tower domes, nave and presbytery finials with apparent lanterns almost always shaped analogous over all basic sections of the church. Orthodox churches of these forms which include the oldest examples (Powroźnik, Owczary, Bodružal, Kwiaton, Petna, Ladomirova, Tylicz) can be recognized as classic 'pure style' examples of Lemkov churches and defined as the *older variant* of this type. The *later variant* is characterized by a tendency to longer naves protruding porches (linked with the growing number of parishioners); an irregularity of spaces between roof offsets — cupolas or their complete disappearance, sometimes replaced by corniced bends; a more frequent use of a trilateral closure of presbyteriums (it appeared sometimes also in buildings of the older variety but only on the Polish side); the common appearance of vestries erected together with the entire building. The oldest churches of this type originated in the last quarter of the 18th century (Krasne, Šavišský Štiavnik, Chyrowa, Czertyžne, Krajná Bystrá, Piorunka, Hunkovce), the latest were built just after the mid-19th century (Dubne, Leluchów, Kuńkowa). Some earlier built churches (e.g., Brunary Wyžne, Mochnaczka Nižna).

2. *The Southern Type* appears only on the Slovak side of the Carpathian Mts. Its characteristics are: the appearance besides the 'traditional' tripartite projection of a bipartite arrangement — the presbytery is square, the nave elongated with an inside individuated woman's porch; towers are without rooms (an exception is Vyžný Hrabovec) or have apparent rooms with straight walls placed on the framework of the western part of the nave; some presbyteries (Korejovce) have framework ceilings with bed-moulding in place of bend cupolas; tent-like domes of towers and finials finished with onion-shaped capitals (exception: Šemetkovce). Known examples of this type originated in the 18th century and include the orthodox

church at Lipowiec (probably built in 1703), being the only example from the northern slopes of the Polish Carpathian Mts.

3. *The South-Eastern Type* appears in the western area of Carpathian Ruthenia and is characterized by a bipartite projection (sporadically a tripartite projection — Svaljava — with a trilaterally closed presbytery), a room tower with arcades (Svaljava, Szelestovo) or an apparent room (Velke Loučki, Hlinanec, Obava), with straight walls set on the framework of the externally situated women's porch; with cupola roofs with many bends often without offsets, with spherical finials analogous to those of the north-western type; pillared arcades surrounding the 'tower part' the roofs of which extend over presbyteries supported there by protruding framework beams. Six of known relics of this type are linked with the 18th century.

4. *The North-Eastern Type* appears in the eastern Lemkov area on the Polish side of the Carpathian Mts. It was codified in 1969⁸. After latter additions, its characteristics have been defined as follows: a horizontal essentially tripartite projection, elongated, this elongation is considerably increased by the addition of a lengthwise axis of a vestibule of an equal width as the women's porch (sometimes externally separated in the women's porch), and sometimes also of a vestry in an extension of the presbytery, the height of the framework of all three basic parts of the church is the same, the presbytery, nave and women's porch (sometimes only the presbytery and nave) are covered by octagonal cupolas, hidden under a common single-ridge roof, the cupolas are gradually replaced by ceilings and the single-ridge roof is bent into three separate parts corresponding to the basic rooms of the church, the ridge under the nave is the highest set part. The basic part of the church is crowned by spherical, magnificent apparent ave-bell turrets, the inside of the church is encircled by two identical cornices — beneath the eaves and above the windows. In the *towerless variant* there is, at a distance from the church on its longitudinal axis, an imposing free standing bell tower of a pillar-framework construction (sometimes brick-work) which also fulfils the function of a gate; in the *tower variant* the low pillar-framework tower is situated above the western part of the women's porch section.

The oldest recognized example of the towerless variant was the not preserved church at Zubeńsk (1789), and the *tower variant*: the orthodox church at Moszczanec (1834).

5. *The Northern-Decadent Type*, associated with the western and central Lemkov area on the northern side of the Carpathian Mts., is characterized by: tri- and bipartite projections (in the latter plan the nave is elongated with an externally separated women's porch) and the presbytery usually closed trilaterally; room (or apparent room) turrets; the height of the framework of particular parts of the church is not always differentiated (e.g., orthodox churches at Królowa Górna, Ropica Górna, have the same framework height); a two-slope roof with differentiated ridges; the roof over the presbytery is always lower (only the church at Królowa Górna has a single-ridge roof); interiors covered with a flat ceiling sometimes with a bed-moulding.

The oldest known relics originated in the last 15 years of the 18th century (Zdynia, Nowa Wieś) and the most recent appeared at the end of the 1850's and 1860's (Bogusza, Regietów Wyżny). In the second half of the last century older relics, modernized in those times, received a similar setting (Przysłów, Banica).

An arrangement of particular orthodox churches into the above discussed types allows to reach certain

⁸ S. Michalczyk, *Cerkiew w Komańczy, woj. rzeszowskie, pow. sanocki. Dokumentacja naukowo-historyczna*, Lublin 1969, maszynopis w Oddziale Pracowni Konserwacji Zabytków.

conclusions: 1. through the 18th century there existed on Polish and Slovak Carpathian slopes stylistic pure Lemkov orthodox churches in a mature and developed form (of the north-western type in the older variant, the south and south-eastern type); 2. preserved earlier examples prove that thus shaped churches existed also throughout the 17th century; 3. the decline of the 'classic' mass of Lemkov orthodox churches occurred in the fourth quarter of the 18th century; 4. on Polish northern slopes of the Carpathian Mts. where the Lemkov tradition was strong the 'classical' Lemkov orthodox church prevailed up to the mid-19th century but in a reduced form (the later variant of the north-western type); 5. at the turn of the 18th and 19th centuries there developed in Polish Lemkov areas further two derivative types: the northern-decadent (characteristic of western and central areas) and the north-eastern (characteristic of the entire eastern area, gradually adopting in those times Lemkov characteristics). The genesis of these two types was connected with the introduction of official Austrian patterns for brick-built sacral buildings (they were their local interpretation in wood); 6. the final period of the 'Lemkov style' in sacral architecture occurred after the mid-19th century, while orthodox churches built later would be of an epigonal type (Złockie, Czarna) or would relate to former tradition (Krynica, Słotwiny, Wawrzka). In those times there also appeared buildings typical of other areas or orthodox church architecture (Krzywa) or attempts at introducing the then developing Ukrainian national style (Kamianna, Gładyszów).

The genesis of Lemkov orthodox churches (similar to geneses of other regional types of former wooden church architecture) has not been explained so far, although Włodzimierz Siczynski made a decisive statement on this problem already in 1927⁹. This researcher said that Lemkov churches do not represent an individual type of sacral buildings but their original form (without tower) was the Boykov style (although he used both terms in his works). The same view was represented later by R. Brykowski (1968), R. Reinfuss (1969), St. Michalczuk, Cz. Kielboń (1970). In the light of present day researches this view does not seem to be uniform and the problem of the genesis should be examined from two aspects, namely the projection and mass integrally linked with the tower. Analyzing horizontal projections we found the appearance of tripartite arrangements (characteristic of the Polish cultural circle) on the northern slopes and of tri- and twopartite arrangements (the last characteristic of the Balkan cultural circle) on the southern slopes of the Carpathian Mts. Analyzing towers from the aspect of construction, we determined two types: towers with slanting walls set on the ground (characteristic of Polish areas, the oldest examples of this type are known from the seal of Toruń, 1300) and towers with vertical walls set on frameworks (characteristic of the Balkan circle). It follows that two obviously different cultural circles were responsible for the shaping of Lemkov orthodox churches. Other differences in the shaping of the two types of church architecture are perceptible differences in the general proportions of buildings and the absence of surrounding roofing supported by protruding ceiling beams in Lemkov orthodox churches.

Franciszek Strzałko, stating that the Boykov orthodox churches are much younger in their basic mass than Lemkov churches, wrote: 'if certain forms spread over a large area in an insular manner are older forms. Boykov orthodox churches with their towering tops occupy a relatively small and compact territory contrary to Lemkov churches, they are, therefore, a later form than the Lemkov buildings'¹⁰.

⁹ W. Sičynskyj, *Bojkivskij typ drewnianych cerkwi w Karpatach*, Lwów 1927; — Tenże, *Dřevěné stavby v Karpatské oblasti*, Praha 1940.

¹⁰ F. Strzałko, *Korespondencja* (list z dn. 10 VI 1982 w posiadaniu autora).

We can, therefore, accept a suggestion — contrary to W. Siczyński — that it was not the Lemkov churches which derived from the Boykov form but the Boykov form derived from Lemkov churches.

An essential problem in our deliberations on the genesis of Lemkov churches is the question whether the bell-tower was linked with Lemkov churches since the beginning — i.e., whether it existed with 17th century buildings or was joined to 18th century churches, exactly in the fourth quarter of the 18th century? Unfortunately, out of the oldest known orthodox churches (including Powroźnik, Owczary, Bodružal, Kwiaton, Pętna) only the bell-tower at Kwiaton has been dated to 1743. This is the oldest certain date of a bell-tower integrally linked with Lemkov churches (but it could be the restauration date or an earlier built tower). A new link which may confirm the earlier existence of Lemkov type tower churches in the Carpathian Mts. seem to be iconographic records from the end of the 15th century up to the turn of the 16th-17th centuries. A presentation of a building most closely resembling the 'classical' Lemkov orthodox church is to be seen in the icon of St. Paraskevia in the National Museum, Cracow.

One of the most essential problems linked with Lemkov churches is the so-called 'Latinization of the orthodox church style' with its stylistic element: the room-bell-tower taken over from sub-Carpathian church architecture on the Polish side of the Carpathian Mts. Assuming that the tower church is characteristic of the Balkans we can speak only of the adoption of local elements such as the external dress (room) and construction solutions (set on the ground). The 'Latinization' itself — relating to towers — should be seen in the Latinization of Balkan orthodox churches in the mature Gothic period. And thus, Latinization in Lemkov areas was expressed, above all, in the interior equipment of orthodox churches — pulpits, organs (ranging from the 18th century to the first half of the 19th century), and in architecture: the introduction of two-slope roofs, vestries and a trilateral closing of presbyteries (from the end of the 18th century).

Only few names of founders and carpenter-builders are known from Lemkov settlement areas. They were socially and nationally differentiated. Founders included noblemen (Duke Karol Radziwiłł, Voivode of Vilna), representatives of the gentry, priests and common folk. Noblemen and the gentry were usually donors who financed the building of churches, the clergy and communities were generally the initiators of buildings and provided (communities) the labour force.

Carpenter-builders gave the churches their final shape but probably not without the advice and participation of the '(uniat) rector and the commune'. Few names are known and even of those men we know only that they built a concrete object — nothing else. The ethnic and social origin of men cannot be determined with certainty on the basis of well known names. The few names available and analogies to neighbouring areas make us believe that some builders were local men, others were travelling craftsmen who came various social and ethnical groups. Analyses of orthodox churches as regards their construction indicate that builders included professional carpenters, semi-professionals and folk carpenters.

Detailed studies of particular Lemkov orthodox churches carried out on the occasion of conservation works in the second half of the 1960's have shown that the exterior of these buildings was painted in the past¹¹. A reflection of the old vividness and picturesqueness of the old churches has remained on the shingles and planks as faded, rain-washed larger or smaller patches which have lost their old intensity. Exterior

¹¹R. Brykowski, *Malowane cerkwie*, „Ochrona Zabytków”, 32:1979, nr 3, s. 228-38.

painting covered cornices, arcade framing, timbering or shingles of walls and shingled areas of roofs, tower and turret domes. Until recently painting appeared on many Lemkov orthodox churches but it was destroyed lately either with the building itself or during restauration works, through lack of knowledge, when previous timbering or shingles were removed entirely or the woodwork was impregnated with chemicals. At the same time, we do not know whether the painting of some churches — at present tightly covered with tin sheets — has still remained under this cover on shingles or cornices. The largest painted patches were found on orthodox churches at Świątkowa Wielka, Świątkowa Mała and Bartne. Dark-blue-red-green colours dominated at Świątkowa Wielka, dark-blue pink, light-green and sky-blue colours at Świątkowa Mała. But a real orgy of colours was once at Bartne, where there were, side-by-side, dark and light blue, white, red, ochre, dark and light brown, dark (emerald) and light green colours. The first and so far the only attempt at reconstructing exterior painting was made at restauration works at Bartne (1968-1970).

Exterior painting of Lemkov churches was found in the entire Polish, Slovak and Carpathian area of Lemkov settlement. Apart from the multi-colour 'non-image' painting of larger or smaller surfaces, image painting relics have also been preserved. They include arcade friezes in the orthodox church at Andrzejówka and Brunary Wyżne and once colourful flower bouquets on areas of the arcade frieze in the Czarna Gorlica church.

It was not determined at what time orthodox churches were originally painted. Painting appeared not only on shingles and timbering — elements which after some time have to be exchanged — but also on permanent architectonic elements such as 18th century cornices, but this is no proof that these churches were painted already in those times. The only certain dates are: 1891 in the church at Ropki and 1901 in the Uniat chapel at Gładyszów. The first known description of preparing colouring matter for coating house walls in the eastern Lemkov area (Komańcza and Łupków areas) comes from 1877. This practice must have been known, therefore, for some time and probably was used not only for painting houses. The problem of dating exterior painting of Lemkov churches will probably be explained by further field and archival researches. We may accept at present only that, apart from the 19th century, also the last years of the 18th century were the period when this painting was applied.

Analyzing the preserved or only known relic 'painting' material no regularities have been found in the appearance of particular colour arrangements. The succession of applied colours seems to have been chosen at will, depending only on the 'aesthetic taste' of the painter. In the orthodox church at Świątkowa Wielka, apart from the dark-blue-red arrangement referred to, the cornices are also painted in other combinations, e.g., red-dark blue-green, or green-dark blue-gree. Observations made so far allow us to assume that these three colours and also white were the most readily and generally used. While the multi-coloured cornices in the Bartne church seems to have resulted from several successive re-paintings and of colours showing through.

The purpose of painting wooden Lemkov churches was probably not aesthetic but, above all, practical, linked with the protection and conservation of the building material, just like it was done previously in many regions by smearing the wood with crude oil and, in more modern times, by spraying or saturating in chemicals.

The presented history of wooden Lemkov orthodox churches, based on present day knowledge, seem to clearly indicate the background against which this architecture emerged and developed and its history during the mature and final period (18th-20th centuries). The beginnings and the shaping of this type

of orthodox church architecture are still not completely known but iconographic sources already referred to suggest the possibility of existence of 'Lemkov style' churches already at the turn of the 15th-16th centuries.

The author is aware that this outline is not free of mistakes and corrections may be added as new facts emerge.

Translated by Jan Rudzki

Spis rysunków

- I. Rzuty cerkwi słowackich i warianty usytuowania wieży-dzwonnicy: Bardejovské Kúpelé d. Mikulášová 1730 i 1837-1838; Nižný Orlik, 3. tercja w. XVIII; Ladomirová, 1742 (wg W. Mencl, *Konstrukce dřevěných kostelů*, „Národopisný Věstník Československý”, 22:1929, nr 2-3, fig. 10, 11, 8)./35
- II. Świątkowa Wielka, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1757; fragment poprzecznego ściagu w nawie (rys. E. Bergman na podstawie fotografii)./41
- III. Zakończenia szalunku izbic niektórych wież słowackich: Bodružal, Hunkovce, Korejovce, Potoky, Prikra (wg B. Kovačovičova-Puškarova, I. Puškar, *Drevené kostoly východného ritu na Slovensku*, Preszów 1971, s. 46, 117, 186, 347, 362)./42
- IV. Kształty okienek w izbicach niektórych wież słowackich: Bodružal, Hunkovce, Ladomirová, Ladomirová (bramka), Ladomirová, Mirola (j.w., s. 46, 120, 249, 250, 299)./42
- V. Żelazne, kute krzyże z niektórych cerkwi słowackich i polskich: Jedlinka (prezbiterium), Korejovce, Bodružal, Potoky, Kwiaton (nawa), Kwiaton (prezbiterium), Świątkowa Mała, Hunkovce, Jedlinka (wieża), Kožany, Prikra (krzyże słowackie wg: B. Kovačovičova-Puškarova, I. Puškar, *op. cit.*, s. 461, 185, 45, 350, 119, 457, 171, 363; krzyże polskie rys. E. Bergman na podstawie fotografii)./43
- VI. Teoretyczny rysunek aksonometryczny trójdzielnej cerkwi łemkowskiej z wieżą-dzwonnica obejmującą babiniec (opr. E. Bergman)./47
- VII. Teoretyczny rysunek aksonometryczny dwudzielnej cerkwi łemkowskiej z wieżą-dzwonnica przystawioną do nawy (wg W. R. Zaloziecky, *Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathenländern*, Wiedeń 1926, fig. 125, z uzupełnieniami E. Bergman)./50
- VIII. Teoretyczny rysunek aksonometryczny trójdzielnej cerkwi łemkowskiej z wieżą-dzwonnica posadowioną na zrębie babinca (opr. E. Bergman)./51
- IX. Powroźnik, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; istniała 1604; rzut poziomy i przekrój podłużny (wg pomiaru 1929 ze zbiorów ZAP PW, ob. w Instytucie Podstaw Rozwoju Architektury PW)./65
- X. Powroźnik, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; istniała 1604; przekroje poprzeczne przez nawę i prezbiterium (j.w.)./67
- XI. Świątkowa Wielka, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1757; inwentaryzacja dawnego zewnętrznego malowania na południowych elewacjach (wg PKZ Oddział w Krakowie, 1968); cyfry arabskie oznaczają poszczególne gzymsy pokryte malowidłem, oznaczenia literowe barwę: b – ugiel, g – ultramaryna, h – różne odcienie zieleni, o – brąz, p – czerwień cynobrowa (wg R. Brykowski, *Malowane cerkwie*, „Ochrona Zabytków”; 22:1979, nr 3, s. 235)./86
- XII. Czarne, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1789; fragment arkadkowego fryzu z malowanym bukietem kwiatowym (wg pomiaru 1965 ze zbiorów ODZ)./87
- XIII. Frička, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; w. XVIII i XIX; elewacja południowa (wg B. Kovačovičova-Puškarova, I. Puškar, *op. cit.*, s. 419)./145
- XIV. Frička, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; w. XVIII i XIX; przekrój podłużny (j.w., s. 418)./146
- XV. Košice (d. Kožuchove), Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; 1741 i 1925-1927; przekrój podłużny (j.w., s. 191)./149
- XVI. Lukov-Venecia, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; zapewne 1740, przebudowana; elewacja południowa (j.w., s. 259)./152

- XVII. Lukov-Venecia, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; zapewne 1740, przebudowana; przekrój podłużny (j.w., s. 260)./153
- XVIII. Nová Polianka, Słowacja. Cerkiew gr.-kat., 1766; elewacja południowa (j.w., s. 329)./156
- XIX. Šemetkovce, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; 1752-1753; elewacja południowa (j.w., s. 436)./160
- XX. Vyšný Hrabovec, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; w. XVIII i 1850; przekrój podłużny (j. w., s. 71)./163
- XXI. Svaljava, Ruś Zakarpacka. Cerkiew gr.-kat.; 1759; przekrój podłużny (wg P. I. Makuszenko, *Narodnaja derewjannaja architektura Zakarpatja*, Moskwa 1976, s. 53)./167

Mapka rozmieszczenia cerkwi łemkowskich (opr. R. Brykowski i E. Bergman)./175

Wszystkie rysunki i mapkę kreśliła E. Bergman.

Spis ilustracji

1. Powroźnik, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; istniała 1604, przenoszona 1813-4. Widok od pd. (fot. J. Langda, 1967).
2. Owczary (d. Rychwałd), Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1653, 1701 i 1870, wieża 1783. Widok od pn.-zach. (fot. R. Brykowski, 1963).
3. Bodružal, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; 1692. Widok od pd.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1964).
4. Kwiaton, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; zapewne 2. poł. w. XVII, wieża 1743. Widok od pn. (fot. F. Strzałko, 1937).
5. Pętna, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1700, rozebrana ok. 1935. Widok od pd. (fot. R. Reinfuss, 1933).
6. Dobroslava, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; 1705, przed rozbudową w 1932. Widok od pd.-zach. (rys. V. Sičynškyj; repr. J. Świdorski wg: V. Sičynškyj, *Dřevěné stavby v Karpatské oblasti*, Praga 1940, fig. 52).
7. Bardejovské Kúpelé (niegdyś Mikulášová), Słowacja. Dawna cerkiew gr.-kat., obecnie obiekt muzealny; 1730 i 1837-8, przenoszona pomiędzy 1926-31. Widok od dawnej strony pn. (fot. z Archiwum Slovenský ustav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody Bratislava-Hrad; dalej: Archiwum Bratislava-Hrad).
8. Ladomirová, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; 1742. Widok od zach. (fot. R. Brykowski, 1964).
9. Tylicz, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1743, wieża może 1780. Widok od pd. (rys. T. K. Mokłowskiego, sprzód 1903; repr. J. Langda wg K. Mokłowski, *Sztuka ludowa w Polsce*, Lwów 1903, fig. 201).
10. Tylicz, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1743, wieża może 1780. Widok od pn.-wsch. (fot. J. Świdorski, 1966).
11. Kružlova, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; 1. poł. w. XVIII. Widok od pd. (repr. J. Langda wg: W. R. Zaloziecky, *Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathenländern*, Wiedeń 1926, fig. 99).
12. Klimkówka, Polska. Dawne prezbiterium cerkwi par. gr.-kat.; 1754, przenoszone przed 1914. Widok od dawnej strony zach. (fot. R. Brykowski, 1964).
13. Świątkowa Wielka, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1757, wieża rzekomo 1796 lub 1826-8. Widok od pn. (fot. R. Brykowski, 1966).
14. Hradec Králové (niegdyś Mała Polana), Czechy (niegdyś Słowacja). Cerkiew gr.-kat.; 1759, przeniesiona 1929. Widok od dawnej strony pd.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1976).
15. Ropki, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1759. Widok od pn. (fot. J. Świdorski, 1966).
16. Świątkowa Mała, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1762. Widok od wsch. (fot. R. Brykowski, 1967).
17. Czarna, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1764 i 1. poł. w. XIX. Widok od pd. (fot. R. Brykowski, 1964).
18. Wola Cieklińska, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1767 lub 1776, rozebrana 1953. Widok od pd.-wsch. (fot. F. Strzałko, 1937).
19. Mirola, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; 1770. Widok od pd.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1964).
20. Bielanka, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; rzekomo 1773; stan przed pożarem 1947. Widok od pd.-wsch. (fot. Z. Łakociński, ok. 1930?).
21. Bielanka, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; rzekomo 1773; stan po pożarze 1947. Widok od pd. (fot. R. Brykowski, 1968).

22. Prikra, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.: 1777. Widok od pd. (fot. Archiwum Bratislava-Hrad).
23. Krempna, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; najprawdopodobniej 1778 (zrąb częściowo może w. XVI-XVII). Fragment widoku od pd. (fot. R. Brykowski, 1954).
24. Wysowa, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1779 i 1910. Widok od pd.-wsch. (fot. J. Langda, 1963).
25. Nieznajowa, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1780; nie istnieje od 1964, wieża rozebrana po 1973. Widok od pd.-wsch. (fot. F. Strzałko, 1937).
26. Nieznajowa, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1780; nie istnieje od 1964, wieża rozebrana po 1973. Widok od pd.-zach. (fot. R. Brykowski, 1964).
27. Rovné, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.: 1782; przestała istnieć przed 1969. Widok od pd. (fot. Archiwum Bratislava-Hrad).
28. Uście Gorlickie, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.: 1796. Widok od pd.-wsch. (fot. J. Świdorski, 1966).
29. Czarne, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; rzekomo 1789. Widok od pd.-zach. (fot. R. Brykowski, 1964).
30. Wójkowa, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1790 lub 1792. Widok od pd.-zach. (fot. J. Świdorski, 1966).
31. Kożany, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; 2. poł. w. XVIII. Widok od pd.-wsch. (repr. J. Świdorski wg: P. R. Magocsi, F. Zapletal, *Holzkirchen in den Karpaten*, Wiedeń 1982, fig. 239).
32. Muszynka, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; najprawdopodobniej w. XVIII. Widok od pd.-zach. (fot. J. Świdorski, 1966).
33. Ondawka, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; w. XVIII, stan przed 1881, spalona 1949. Widok od pd. (repr. J. Świdorski wg: W. R. Zaloziecky, j.w., fig. 109).
34. Wołowiec, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; zapewne w. XVIII i 1968. Widok od pd.-zach. (fot. R. Brykowski, 1964).
35. Krasne, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; najprawdopodobniej 4. ćw. w. XVIII, rozebrana po 1927. Widok od pd. (fot. Archiwum Instytutu Sztuki PAN).
36. Šarišský Štiavnik, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; 1773, rozebrana 1928. Widok od pd.-wsch. (repr. J. Świdorski wg: P. R. Magocsi, F. Zapletal, j.w., fig. 241).
37. Chyrowa, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; istniała 1780. Widok od pd.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1970).
38. Czertyżne, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; prawdopodobnie 1791, zniszczona prawdopodobnie podczas drugiej wojny światowej. Widok od pn.-wsch. (fot. F. Strzałko, 1937).
39. Piorunka, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1798. Widok od pd.-wsch. (fot. J. Świdorski, 1966).
40. Hunkovce, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; koniec w. XVIII. Widok od wsch. (fot. R. Brykowski, 1964).
41. Pielgrzymka, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; najprawdopodobniej koniec w. XVIII. Widok od pd.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1966).
42. Nižný Orlik, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; 3. tercja w. XVIII, przestała istnieć 1944. Widok od pn.-zach. (repr. J. Świdorski wg: E. Lazištan, J. Michalov, j. w., fig. 150).
43. Kotań, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; najprawdopodobniej w. XVIII/XIX. Widok od pn.-wsch. (fot. J. Langda, 1967).
44. Stawisza, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; przed 1813, spalona 1966. Widok od pd.-zach. (fot. J. Świdorski, 1966).
45. Milik, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1813. Widok od pn.-wsch. (fot. J. Świdorski, 1966).
46. Roztoka Wielka, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1819. Widok od pd.-wsch. (fot. J. Świdorski, 1966).
47. Bałucianka, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; najprawdopodobniej 1820. Widok od pn.-zach. (fot. W. Wolny, 1973).

48. Łosie (nowosądeckie), Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; zapewne 1826. Widok od pn.-wsch. (fot. J. Świdorski, 1966).
49. Maciejowa, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; zapewne 1830. Widok od pn. (fot. J. Świdorski, 1966).
50. Brunary Wyżne, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; najprawdopodobniej w. XVIII i 1831. Widok od wsch. (fot. R. Brykowski, 1964).
51. Leszczyny, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; zapewne 1835. Widok od pd.-zach. (fot. R. Brykowski, 1964).
52. Skwirtne, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1837. Widok od pd.-zach. (fot. R. Brykowski, 1964).
53. Szczawnik, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; najprawdopodobniej 1841. Widok od pd.-zach. (fot. J. Świdorski, 1966).
54. Bartne, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1842, wieża zapewne w. XVIII. Widok od pd. (fot. R. Brykowski, 1970).
55. Berest, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1842. Widok od pd. (fot. J. Świdorski, 1966).
56. Mochnaczka Niżna, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; najprawdopodobniej w. XVIII i 1846. Widok od wsch. (fot. R. Brykowski, 1965).
57. Jastrzębik, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1. poł. w. XIX. Widok od pd. (fot. J. Świdorski, 1966).
58. Hańczowa, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; najprawdopodobniej 1. poł. w. XIX, wieża zapewne w. XVIII. Widok od pd.-wsch. (fot. J. Langda, 1963).
59. Andrzejówka, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; najprawdopodobniej 1. poł. w. XIX. Widok od pn.-wsch. (fot. J. Świdorski, 1966).
60. Śnietnica, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1755 i gruntownie przekształcona 1. poł. w. XIX. Widok od pd. (fot. J. Świdorski, 1966).
61. Dubne, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1853 lub 1863. Widok od pd.-wsch. (fot. J. Świdorski, 1966).
62. Leluchów, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1861. Widok od pd. (fot. J. Świdorski, 1966).
63. Kuńkowa, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1868 (?). Widok od pd.-zach. (fot. R. Brykowski, 1964).
64. Lipowiec, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; najprawdopodobniej 1703, rozebrana po 1935. Widok od pd. (fot. F. Strzałko, 1935).
65. Krajmé Čierno, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; poł. w. XVIII. Widok od pn.-zach. (repr. J. Świdorski wg: E. Lazištan, J. Michalov, j.w., fig. 161).
66. Jedlinka, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; 1763. Widok od pd. (fot. Archiwum Bratislava-Hrad).
67. Korejovce, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; 1764. Widok od pd.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1964).
68. Praga (niegdyś Medvedovce), Czechosłowacja (niegdyś Ruś Zakarpacka). Cerkiew gr.-kat.; rzekomo 1. poł. w. XVIII, przenoszona 1793 i 1929. Widok od pd.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1976).
69. Mukaczewo (niegdyś Szelestovo), Ruś Zakarpacka. Cerkiew gr.-kat.; rzekomo 1777, przenoszona 1927. Widok od wsch. (repr. J. Świdorski wg: W. R. Magocsi, F. Zapletal, j.w., fig. 168).
70. Kanora (niegdyś Ploskoje), Ruś Zakarpacka. Cerkiew gr.-kat.; 1792. Widok od pd. (repr. J. Langda wg: D. N. Goberman, *Pamjatniki derewjannego zochestwa Zakarpatja*, Leningrad 1970, fig. 12).
71. Kunčice (niegdyś Hlinanec), Czechosłowacja (niegdyś Ruś Zakarpacka). Cerkiew gr.-kat.; w. XVIII, przenoszona 1931. Widok od pn.-wsch.; stan sprzed 1931 (repr. J. Świdorski wg: P. R. Magocsi, F. Zapletal, j.w., fig. 163).
72. Kunčice (niegdyś Hlinanec), Czechosłowacja (niegdyś Ruś Zakarpacka). Cerkiew gr.-kat.; w. XVIII, przenoszona 1931. Widok od pn.-wsch.; stan po 1931 (fot. R. Brykowski, 1976).

73. Zdynia, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1786 lub 1795. Widok od pd.-zach. (fot. R. Brykowski, 1964).
74. Nowa Wieś, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1795, spalona 1975. Widok od pd. (fot. J. Świdorski, 1966).
75. Ropica Górna, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1813 lub 1819. Widok od pn.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1964).
76. Królowa Górna, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1815, wieża zapewne w. XVIII. Widok od pd.-zach. (fot. J. Świdorski, 1966).
77. Polany, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1820. Widok od pd.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1966).
78. Doliny, Polska. Cerkiew par.: gr.-kat.; najprawdopodobniej 1821. Widok od pd.-zach. (fot. R. Brykowski, 1965).
79. Nowica, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; rzekomo 1842-3. Widok od wsch. (fot. R. Brykowski, 1964).
80. Żydowskie, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; być może 1. poł. w. XIX; rozebrana przed 1954. Widok od pd. (repr. E. Kozłowska-Tomczyk wg: A. Ossendowski, *Karpaty i Podkarpacie*, Poznań b.d. [przed 1939], s. 87).
81. Bogusza, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1858. Widok od pd. (fot. J. Świdorski, 1966).
82. Przysłop, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1756 i w. XIX (może 1897). Widok od pd.-zach. (fot. R. Brykowski, 1965).
83. Banica, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; być może ok. poł. w. XVIII i 1898. Widok od pd.-zach. (fot. R. Brykowski, 1964).
84. Zubeńsko, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; zapewne 1789, zniszczona prawdopodobnie podczas drugiej wojny światowej. Widok od pd. (fot. F. Strzałko, 1934).
85. Komańcza, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; pomiędzy 1800-1803. Widok od pn.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1969).
86. Turzańsk, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1801-1803 i 1. poł. w. XIX, dzwonnica najprawdopodobniej 1817. Widok od pd.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1969).
87. Rzepedź, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1824. Widok ogólny od pd. (fot. W. Wolny, 1978).
88. Kulaszne, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1893, spalona 1974. Widok od pn.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1969).
89. Wiśłok Dolny, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1850-3. Widok od pd.-zach. (fot. W. Wolny, 1976).
90. Zawadka Rymanowska, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1855-6. Widok od pd.-zach. (fot. J. Langda, 1967).
91. Radoszyce, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1868. Widok od pd.-zach. (fot. H. Poddębski, 1936).
92. Szczawne, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1888-9. Widok od pn.-zach. (fot. W. Wolny, 1978).
93. Bodaki, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1902. Widok od wsch. (fot. R. Brykowski, 1968).
94. Złockie, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1867-72. Widok od pn.-wsch. (fot. J. Świdorski, 1966).
95. Słotwiny, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1897-8. Widok od pn. (fot. J. Świdorski, 1966).
96. Binczarowa, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; rzekomo 1760, przebudowana 1797 i 1879. Widok od pd. (fot. J. Świdorski, 1966).
97. Męcina Wielka, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; rzekomo 1807, przebudowana 1900. Widok od pn.-zach. (fot. R. Brykowski, 1964).
98. Widok świątyni o charakterze cerkwi łemkowskiej. Złożenie do grobu św. Paraskewii z ikony św. Paraskewii; w. XV; zbiory Muzeum Narodowego w Krakowie (fot. J. Langda, 1961).
99. Widok budowli o łamanych dachach typu łemkowskiego. Złożenie do grobu św. Paraskewii z ikony

św. Paraskewii; w. XVI; Uście Gorlickie, ob. zbiory Muzeum Historycznego w Sanoku (fot. J. Langda, 1958).

193

100. Szlachtowa, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; w. XVIII-XIX; rozebrana ok. 1909. Widok od pd. (rys. T. Mokłowski, przed 1904; repr. J. Langda wg: K. i T. Mokłowsky, *Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem Komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej*, „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki w Polsce”, 8:1912, s. 215).
101. Matysová, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; rzekomo 2. poł. w. XVIII, gruntownie przebudowana lub nowo wzniesiona 1832. Widok od pd. (fot. Archiwum Bratislava-Hrad).
102. Kotań, Polska. Cerkiew prawosławna (czasownia); w. XIX, przestała istnieć po 1954. Widok od pd.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1954).
103. Czarne, Polska. Cerkiew prawosławna (czasownia); w. XX, przestała istnieć po 1967. Widok od pd.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1964).
104. Blechnarka, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1801 (?). Widok od pd. (fot. R. Brykowski, 1964).
105. Smerekowiec, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1819. Widok od pd.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1964).
106. Bieliczna, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1792. Widok od pd.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1964).
107. Breżnicka, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.; pocz. w. XIX. Widok ogólny od pd.-zach. (fot. Archiwum Bratislava-Hrad).
108. Smerek, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; w. XVIII, typ bojkowski z łemkowskimi zwieńczeniami. Widok od pd.-zach. (fot. F. Strzałko, 1934).
109. Filipec, Ruś Zakarpacka. Cerkiew gr.-kat.; w. XVIII, z typową w górnych partiach łemkowską wieżą-dzwonnicą. Widok od pn.-wsch. (fot. F. Strzałko, 1938).
110. Smolnik, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; 1791 i 1969, typ bojkowski. Widok od pd. (fot. W. Wolny, 1976).
111. Gładyszów, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1938, reprezentuje narodowy styl ukraiński. Widok od zach. (fot. R. Brykowski, 1964).
112. Powroźnik, Polska. Wieża cerkwi par. gr.-kat.; w. XVII (?), remontowana lub nowo wzniesiona 1778. Widok od pn.-zach. (fot. R. Brykowski, 1967).
113. Bodružal, Słowacja. Wieża cerkwi par. gr.-kat.; 1692 (?). Widok od pd.-zach. (fot. R. Brykowski, 1964).
114. Tylicz, Polska. Wieża cerkwi par. gr.-kat.; może 1780. Widok od pn.-zach. (fot. R. Brykowski, 1965).
115. Hańczowa, Polska. Wieża cerkwi par. gr.-kat.; w. XVIII. Widok od zach. (fot. R. Brykowski, 1963).
116. Praga (niegdyś Medvedovce), Czechosłowacja (niegdyś Ruś Zakarpacka). Wieża cerkwi gr.-kat.; rzekomo 1. poł. w. XVIII, przenoszona 1793 i 1929. Widok od zach. (fot. R. Brykowski, 1976).
117. Kunčice (niegdyś Hlinanec), Czechosłowacja (niegdyś Ruś Zakarpacka). Wieża cerkwi gr.-kat.; w. XVIII i 1931. Widok od zach. (fot. R. Brykowski, 1976).
118. Stawisza, Polska. Wieża cerkwi fil. gr.-kat.; przed 1813, spalona 1966. Widok od zach. (fot. T. Chrzanowski, 1964).
119. Komańcza, Polska. Wieża wolno stojąca przy cerkwi par. gr.-kat. przed 1834. Widok od pd.-zach. (fot. R. Brykowski, 1969).
120. Owczary (d. Rychwałd), Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; hełm wieży i wieżyczki wieńczące kopuły; nawa 1653, prezbiterium 1701, hełm wieży 1783. Widok od pd.-wsch. (fot. R. Brykowski, 1963).

121. Kwiaton, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.; fragment zadaszeń kopuły nawy i wieńczącej ją wieżyczki; zapewne 2. poł. w. XVII. Widok od pd.-zach. (fot. J. Langda, 1963).
122. Lodomirová, Słowacja. Cerkiew gr.-kat., wieżyczka nad nawą; 1742. Widok od pd.-zach. (fot. R. Brykowski, 1964).
123. Praga (niegdyś Medvedovce), Czechosłowacja (niegdyś Ruś Zakarpacka). Cerkiew gr.-kat., zwieńczenia wieżeczek nad nawy i prezbiterium; rzekomo 1. poł. w. XVIII i 1929 (fot. R. Brykowski, 1964).
124. Brunary Wyżne, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., wieżyczka nad nawą; najprawdopodobniej 1831 oraz fragment malowanego fryzu arkadkowego. Widok od zach. (fot. J. Świdorski, 1966).
125. Powroźnik, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., część pd. ściąg poprzecznego w nawie oraz dekoracja uskoku; 1604 (fot. J. Langda, 1967).
126. Pętna, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat., rozebrana ok. 1935; ściagi krzyżowe w nawie; 1700 (fot. T. Szydłowski, 1928).
127. Nieznajowa, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat., nie istnieje od 1964, ściąg poprzeczny i ściagi krzyżowe w kopule nawy; 1780 (fot. T. Chrzanowski, 1964).
128. Uście Gorlickie, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., ściagi w kopule nawy; 1786 (fot. J. Langda, 1967).
129. Uście Gorlickie, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., połączenie ściągów kopuły nawy; 1786 (fot. J. Langda, 1967).
130. Powroźnik, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., fragment ściany ikonostasowej w widoku od wsch., z zaznaczonymi wrębami dla umocowania sklepienia pierwotnego prezbiterium; 1604 (fot. J. Langda, 1967).
131. Owczary (d. Rychwałd), Polska. Cerkiew par. gr.-kat., wnętrze — widok na babiniec, po przekształceniu 1870 (fot. J. Langda, 1963).
132. Kunčice (niegdyś Hlinanec), Czechosłowacja (niegdyś Ruś Zakarpacka). Cerkiew gr.-kat., wnętrze — widok na babiniec; w. XVIII (fot. F. Strzałko, 1934).
133. Szczawne, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.; 1888-9. Wnętrze — widok na ikonostas; 1888-9 i 1925 (fot. J. Langda, 1969).
134. Powroźnik, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., portal zach. (widok z babinca); 1604(?) (fot. J. Langda, 1967).
135. Owczary (d. Rychwałd), Polska. Cerkiew par. gr.-kat., portal zach.; 1653 (fot. R. Brykowski, 1983).
136. Świątkowa Wielka, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., nadproże portalu zach., 1757 (fot. J. Langda, 1967).
137. Nieznajowa, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat., nadproże portalu zach.; 1780 (fot. T. Chrzanowski, 1964).
138. Chyrowa, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., portal zach.; 1780 (fot. W. Wolny, 1973).
139. Uście Gorlickie, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., portal zach.; 1786 (fot. J. Langda, 1967).
140. Powroźnik, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., okna w pd. ścianie nawy; 1604(?) (fot. J. Langda, 1967).
141. Kwiaton, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat., okno w prezbiterium od pd.; w. XVII-XVIII (fot. J. Langda, 1963).
142. Berest, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., okno w nawie od pd.; w. XIX (fot. J. Langda, 1967).
143. Świątkowa Wielka, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., arkadkowy fryz i gierowany gzyms kopuły nawy; 1757 (fot. J. Langda, 1967).
144. Turzańsk, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., dekoracja stopnia podłogowego pomiędzy nawą i prezbiterium, 1801-3 (fot. J. Langda, 1969).
145. Bałucianka, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat., drabina dekorowana ornamentem sznurowym; w. XVIII (?) (fot. J. Świdorski, 1968).

146. Kunčice (niegdyś Hlinanec), Czechosłowacja (niegdyś Ruś Zakarpacka). Cerkiew gr.-kat., fragment podcienia; w. XVIII i 1931 (fot. R. Brykowski, 1976).
147. Praga (niegdyś Medvedovce), Czechosłowacja (niegdyś Ruś Zakarpacka). Cerkiew gr.-kat., zwęglowanie pd.-wsch. narożnika prezbiterium; rzekomo 1. poł. w. XVIII (fot. R. Brykowski, 1964).
148. Kanora (niegdyś Ploskoje), Ruś Zakarpacka. Cerkiew gr.-kat., fragment zwęglowania jednego z narożników; 1792 (repr. J. Langda wg: D. N. Góberman, *op. cit.*, fig. 14).
149. Powroźnik, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., inskrypcje i data 1604 na jednej z belek pd. ściany nawy (fot. J. Langda, 1967).
150. Powroźnik, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., napis fundacyjny polichromii w dawnym prezbiterium (ob. zakrystia); 16 VII (1637?) (fot. J. Langda, 1967).
151. Hańczowa, Polska. Cerkiew par. gr.-kat., tablica fundacyjna (?); 1644 (fot. J. Langda, 1963).
152. Kwiatoń, Polska. Bramka w ogrodzeniu przycerkiewnym, widok od zach; zapewne w. XVIII (fot. F. Strzałko, 1937).
153. Izby, Polska. Bramka w ogrodzeniu przycerkiewnym, widok od pd.-wsch.; może koniec w. XVIII (fot. R. Brykowski, 1964).
154. Bartne, Polska. Bramka w ogrodzeniu przycerkiewnym, widok od pd.-wsch.; 1842 i 1968-70 (fot. R. Brykowski, 1970).
155. Kuńkowa, Polska. Bramka w ogrodzeniu przycerkiewnym, widok od pn.-zach.; 1868 (?) (fot. R. Brykowski, 1964).
156. Polany, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat., krzyże żelazne na hełmie wieży i wieżyczkach; 1820 (?) (fot. J. Langda, 1967).
157. Żydowskie, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat., rozebrana przed 1954; krzyż żelazny zapewne 1. poł. w. XIX (fot. R. Brykowski, 1954).

ERRATA

Str.	Wiersz od g.	Jest	Powinno być
19	19	przejął	przyjął
36	27	Współczesne	Współcześnie
52	2	(Svaljava — 1791	(Svaljava) — 1791
54	9	Przysłup	Przysłop
59	26	potwierdzić	potwierdzać
64	35	1701	1710
68	19	sprzed poł. XVII w.	sprzed poł. XVIII w.
109	21	określane	określone
114	19	od pod.	od pd.
120	18	1701	1710
125	19	Ostawicy	Ośławy
127	10	z izbicą	z izbicą;
147	9	stylowe, wiadomość nie wydaje się prawdziwa	stylowe, nie wydaje się prawdziwa.
154	10	prezbiterium, częściowo przekształcana.	prezbiterium częściowo przekształcane.
159	23	Šemetkoviec	Šemetkovce
162	3	Vychodnicko	Vychodnich
163	9	(podając, że data wg napisu fundacyjnego cyrylicą)	(podaje, że data wg napisu fundacyjnego wykonana cyrylicą)
169	32	Monografia	Fotografia
170	4	Daty	+ Daty
170	9	2. Owczary (d. Rychwałd 1653 +, 1701+, 1870+	2. Owczary (d. Rychwałd) 1653+, 1710+, 1870+ 1783+
170	11	remontowane	remontowana
191	27	krajmé	krajné
fig. 12	5	przenoszona	przenoszone

1.
Powroźnik, Polska.
Cerkiew gr.-kat.; istniała 1604,
przenoszona 1813–14. Widok od pd.

2.
Owczary.
(d. Rychwałd).
Polska.
Cerkiew
gr.-kat.;
1653, 1701
i 1870,
wieża 1783.
Widok
od pn.-zach.

3.
Bodružal.
Słowacja.
Cerkiew
gr.-kat.; 1692.
Widok
od pd.-wsch.

4.
Kwiatoń, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
zapewne 2. poł. w XVII, wieża 1743.
Widok od pn.

5

Petna, Polska. Cerkiew gr.-kat.
1700, rozebrana ok. 1935.
Widok od pd.

6.
Dobroslava, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.;
1705, przed rozbudową w 1932.
Widok od pd.-zach.

7.
Bardejovské Kúpele (niegdys Mikulášová), Słowacja.
Dawna cerkiew gr.-kat., obecnie obiekt muzealny; 1730 i 1837–8,
przenoszona pomiędzy 1926–31. Widok od dawnej strony pn.

8.
Ladomirová, Slovensko. Cerkiew gr.-kat.:
1742. Widok od zach.

9.
Tylicz, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
1743, wieża może 1780. Widok od pd.

10.
Tylicz, Polska.
Cerkiew gr.-kat.:
1743, wieża może 1780.
Widok od pn.-wsch.

11.
Kružlova, Słowacja.
Cerkiew gr.-kat.
I. poł. w. XVIII.
Widok od pd.

12.
Klimkówka, Polska.
Dawne prezbiterium
cerkwi gr.-kat.:
1754 przenoszona
przed 1914.
Widok od dawnej
strony zach.

13.

Świątkowa Wieśka, Polska.

Cerkiew gr.-kat.:

1757, wieża rzekomo 1796 lub 1826-8.

Widok od pn.

14.
Hradec Králové (niegdyś Mała Polana), Czechy (niegdyś Słowacja).
Cerkiew gr.-kat.; 1759, przeniesiona 1929.
Widok od dawnej strony pd.-wsch.

15.
Ropki, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
1759. Widok od pn.

16.
Świątkowa Mała,
Polska.
Cerkiew gr.-kat.:
1762.
Widok od wsch.

17.
Czarna, Polska, Cerkiew gr.-kat.;
1764 i l. poł. w. XIX. Widok od pd.

18.
Wola
Cieklińska,
Polska.
Cerkiew
gr.-kat.:
1767
lub 1776,
rozebrana
1953.
Widok
od pd.-wsch.

19.
Mirola,
Słowacja.
Cerkiew
gr.-kat.:
1770.
Widok
od pd.-wsch.

20.
Bielanka, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
rzekomo 1773,
stan przed
pożarem 1947.
Widok od pd.-wsch.

21.
Bielanka, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
rzekomo 1773,
stan po pożarze 1947.
Widok od pd.

22.
Prikra, Słowacja. Cerkiew gr.-kat;
1777. Widok od pd.

23.
Krempana,
Polska.
Cerkiew
gr.-kat.;
najprawdo-
podobniej
1778
(zrąb
częściowo
może
w. XVI–XVII).
Fragment
widoku
od pd.

24.
Wysowa, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
1779 i 1910.
Widok od pd.-wsch.

25.
Nieznajowa.
Polska.
Cerkiew
gr.-kat. ;
1780,
nie istnieje
od 1964,
wieża
rozebrana
po 1973,
Widok
od pd.-wsch.

26.
Nieznajowa, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
1780, nie istnieje
od 1964.
wieża rozebrana po 1973.
Widok od pd.-zach.

27.
Rovné, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.;
1782 przestała istnieć przed 1969.
Widok od pd.

28.
Uście Gorlickie,
Polska
Cerkiew gr.-kat.;
1796. Widok
od pd.-wsch.

29.
Czarnie, Polska. Cerkiew gr.-kat.; rzekomo 1789. Widok od pd.-zach.

30.
Wójkowa, Polska. Cerkiew gr.-kat.; 1790 lub 1792. Widok od pd.-zach.

31.

Kožany, Słowacja.
Cerkiew gr.-kat.;
2. poł. w. XVIII.
Widok od pd.-wsch.

32.
Muszynka, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
najprawdopodobniej
w. XVIII.
Widok od pd.-zach.

Ondawka, Słowacja.

Cerkiew gr.-kat.:

w. XVIII, stan przed 1881,

spalona 1949.

Widok od pd.

34.
Wołowiec, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
zapewne w. XVIII i 1968.
Widok od pd.-zach.

36.
Sarısský Štiavnik,
Słowacja.
Cerkiew gr.-kat.:
1773, rozebrana 1928.
Widok od pd.-wsch.

37.
Chyrowa, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
istniała 1780.
Widok od pd.-wsch.

38.
Czertyżne, Polska.
Cerkiew gr.-kat.:
prawdopodobnie
1791,
zniszczona
prawdopodobnie
podczas drugiej
wojny światowej.
Widok od pn.-wsch.

39.
Piorunka, Polska.
Cerkiew gr.-kat.; 1798.
Widok od pd.-wsch.

40.
Hunkovec, Słowacja.
Cerkiew gr.-kat.;
koniec w. XVIII.
Widok od wsch.

41.
Pielgrzymka, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
najprawdopodobniej
koniec w. XVIII.
Widok od poł.-wsch.

42.
Nižný Orlík, Słowacja.
Cerkiew gr.-kat.;
3. tercja w. XVIII,
przestała istnieć 1944
Widok od pn.-zach.

43.
Kotań, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
najprawdopodobniej
w. XVIII/XIX.
Widok od pn.-wsch.

44.
Stawisza, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
przed 1813,
spalona 1966.
Widok od poł.-zach.

45

Milik, Polska.

Cerkiew gr.-kat.;

1813, stan 1966.

Widok od pn.-wsch.

46.
Roztoka Wielka, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
1819. Widok od pd.-wsch.

47.
Bałucianka, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
najprawdopodobniej 1820.
Widok od pn.-zach.

48.
Łosie (nowosądeckie), Polska, Cerkiew gr.-kat.;
zapewne 1826. Widok od pn.-wsch.

49.
Maciejowa, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
zapewne 1830. Widok od pn.

51.
Leszczyny, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
zapewne 1835. Widok od poł.-zach.

50.
Brunary Wyżne, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
najprawdopodobniej w. XVIII i 1831. Widok od wsch.

52.
Skwirtne, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
1837. Widok od pd.-zach.

53.
Szczawnik, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
najprawdopodobniej 1841.
Widok od pd.-zach.

54.
Bartne, Polska. Cerkiew gr.-kat.:
1842, wieża zapewne w. XVIII.
Widok od pd.

55.
Berest, Polska, Cerkiew gr.-kat.;
1842. Widok od pd.

56.
Mochnaczká Niżna, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
najprawdopodobniej w. XVIII i 1846. Widok od wsch.

57.

Jastrzębik, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
1. poł. w. XIX. Widok od pd.

58.

Hańczowa, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
najprawdopodobniej 1. poł. w. XIX,
wieża zapewne w. XVIII.
Widok od pd.-wsch.

60.
Snietnica, Polska. Cerkiew gr.-kat.
1755 i gruntownie przekształcona
1. poł. w. XIX. Widok od pd.

61.
Dubne, Polska. Cerkiew gr.-kat.; 1853 lub 1863. Widok od pd.-wsch.

62.
Leluchów, Polska.
Cerkiew gr.-kat.
1861. Widok od pd.

63.
Kuńkowa, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
1868 (?). Widok od pd.-zach.

64.

Lipowiec, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
najprawdopodobniej 1703, rozebrana po 1935. Widok od pd.

65.
Krajné Čierno, Slowacja. Cerkiew gr.-kat. :
pol. w. XVIII. Widok od pn.-zach.

66.
Jedlinka, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.;
1763. Widok od pd.

67.
Korejovce, Słowacja.
Cerkiew gr.-kat.:
1764. Widok od pd.-wsch.

68.
Praga (niegdyś Medvedovce),
Czechosłowacja
(niegdyś Ruś Zakarpacka).
Cerkiew gr.-kat.:
rzekomo 1. poł. w. XVIII,
przenoszona 1793 i 1929.
Widok od pd.-wsch.

69.
Mukaczewo
(niegdyś Szelestovo).
Ruś Zakarpacka.
Cerkiew gr.-kat.;
rzekomo 1777,
przenoszona 1927.
Widok od wsch.

70.
Kanora
(niegdys Płoskoje),
Ruś Zakarpacka.
Cerkiew gr.-kat.;
1792.
Widok od pd.

71.
Kunčice (niegdyś Hlinanec),
Czechosłowacja
(niegdyś Ruś Zakarpucka).
Cerkiew gr.-kat.;
w. XVIII, przenoszona 1931.
Widok od pn.-wsch.;
stan sprzed 1931

72.
Kunčice (niegdyś Hlinanec),
Czechosłowacja
(niegdyś Ruś Zakarpucka).
Cerkiew gr.-kat.;
w. XVIII, przenoszona 1931.
Widok od pn.-wsch.;
stan po 1931.

73.
Zdynia, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
1786 lub 1795. Widok od pd.-zach.

74.
Nowa Wieś, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
1795, spalona 1975; Widok od pd.

75.
Ropica Górna, Polska.
Cerkiew gr.-kat.:
1813 lub 1819.
Widok od pn.-wsch.

76.
Królów Górna, Polska.
Cerkiew gr.-kat.:
1815, wieża zapewne w. XVIII.
Widok od pd.-zach.

77.
Polany, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
1820. Widok od pd.-wsch.

78.
Doliny, Polska.
Cerkiew gr.-kat.:
najprawdopodobniej
1821.
Widok od pd.-zach.

79.
Nowica, Polska, Cerkiew gr.-kat.:
rzekomo 1842-3. Widok od wsch.

80.

Żydowskie, Polska. Cerkiew gr.-kat.: być może 1. poł. w. XIX.
Rozebrana przed 1954. Widok od pd.

81.
Bogusza, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
1858. Widok od pd.

82.
Przysłop, Polska. Cerkiew gr.-kat.:
1750 i w. XIX (może 1897).
Widok od pd.-zach.

83.
Banień, Polska. Cerkiew gr.-kat.:
być może ok. poł. w. XVIII
i 1898. Widok od pd.-zach.

84.
Zubęsko.
Polska.
Cerkiew
gr.-kat.:
zapewne 1789,
zniszczona
prawdo-
podobnie
podczas
drugiej
wojny
światowej.
Widok od pd.

85.
Komańcza,
Polska.
Cerkiew
gr.-kat.:
pomiędzy
1800 – 1803.
Widok
od pn.-wsch.

86.

Turzański, Polska. Cerkiew gr.-kat.: 1801 – 1803 i l. poł. w. XIX.
dzwonnica najprawdopodobniej 1817. Widok od pd.-wsch.

87.
Rzepedź, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
1824. Widok ogólny od pd.

88.

Kulaszne, Polska. Cerkiew gr.-kat.
1893, spalona 1974. Widok od pn.-wsch.

89.
Wisłok Dolny, Polska, Cerkiew gr.-kat.;
1850-3. Widok od pd.-zach.

90.
Zawadka
Rymanowska.
Polska.
Cerkiew
gr.-kat.;
1855—6.
Widok ogólny
od pd.-zach.

91.
Radoszyce.
Polska.
Cerkiew
gr.-kat.;
1868.
Widok
od pd.-zach.

92.
Szczawne, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
1888 – 9. Widok
od pn.-zach.

93.
Bodaki, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
1902. Widok od wsch.

94.
Złockie, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
1867-72. Widok od pn.-wsch.

95.
Słotwiny, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
1897-8. Widok od pn.

96.

Binczarowa, Polska.

Cerkiew gr.-kat.;

rzekomo 1760, przebudowana 1797

i 1879. Widok od pd.

97.

Męcina Wielka, Polska.

Cerkiew gr.-kat.;

rzekomo 1807, przebudowana 1900.

Widok od pn.-zach.

98.

Widok świątyni o charakterze cerkwi lemkowej.
Złożenie do grobu św. Paraskewii z ikony
św. Paraskewii; w. XV

99.
Widok budowli
o łamanych dachach
typu lemńskiego.
Złożenie do grobu
św. Paraskewii
z ikony
św. Paraskewii;
w. XVI.
Uście Gorlickie

100.
Szlachtowa, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
w. XVIII–XIX; rozebrana ok. 1909.
Widok od pd.

101.

Matysová, Słowacja. Cerkiew gr.-kat.:
rzekomo 2. poł. w. XVIII, gruntownie przebudowana
lub nowo wzniesiona 1832.

Widok od pd.

102.

Kotań, Polska.

Cerkiew prawosławna (czasownia);

w. XIX, przestała istnieć po 1954.

Widok od pd.-wsch.

103.
Czarne, Polska.
Cerkiew prawosławna (czasownia);
w. XX, przestała istnieć po 1967.
Widok od pd.-wsch.

104.
Blechnarka, Polska. Cerkiew gr.-kat. 1801 (?) Widok od pd.

105.
Smerekowice, Polska. Cerkiew gr.-kat.; 1819. Widok od pd.-wsch.

106.
Bieliczna, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
1792. Widok od poł.-wsch.

107.
Brežnicka, Słowacja.
Cerkiew gr.-kat.; pocz. w. XIX.
Widok ogólny od pd.-zach.

108.
Smerek, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
w. XVIII, typ bojkowski
z lemńskimi zwieńczeniami.
Widok od pd.-zach.

109.
Filipec, Ruś Zakarpacka.
Cerkiew gr.-kat.;
w. XVIII, z typową
w górnych partiach
łemńską wieżą-dzwonnicyą
Widok od pn.-wsch.

110.
Smolnik, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.:
1791 i 1969, typ bojkowski. Widok od pd.

111.
Gładyszów, Polska. Cerkiew gr.-kat.;
1938, reprezentuje narodowy styl ukraiński
Widok od zach.

112.
Powroźnik,
Polska.
Wieża cerkwi
gr.-kat.:
w. XVII (17),
remontowana
lub nowo
wzniesiona
1778. Widok
od pn.-zach.

113.
Bodružal, Słowacja.
Wieża cerkwi gr.-kat.;
1692 (?). Widok
od pd.-zach.

114.
Tylicz, Polska.
Wieża cerkwi
gr.-kat.;
może 1780.
Widok od pn.-zach.

115.
Hańczowa, Polska. Wieża cerkwi gr.-kat.; w. XVIII. Widok od zach.

116
Praga (niegdyś Medvedovce), Czechosłowacja (niegdyś Ruś Zakarpacka).
Wieża cerkwi gr.-kat.; rzekomo 1. poł. w. XVIII, przenoszona 1793 i 1929. Widok od zach.

117.

Kunčice (niegdyś Hlinanec), Czechosłowacja (niegdyś Ruś Zakarpacka).
Wieża cerkwi gr.-kat.; w. XVIII i 1931. Widok od zach.

118.

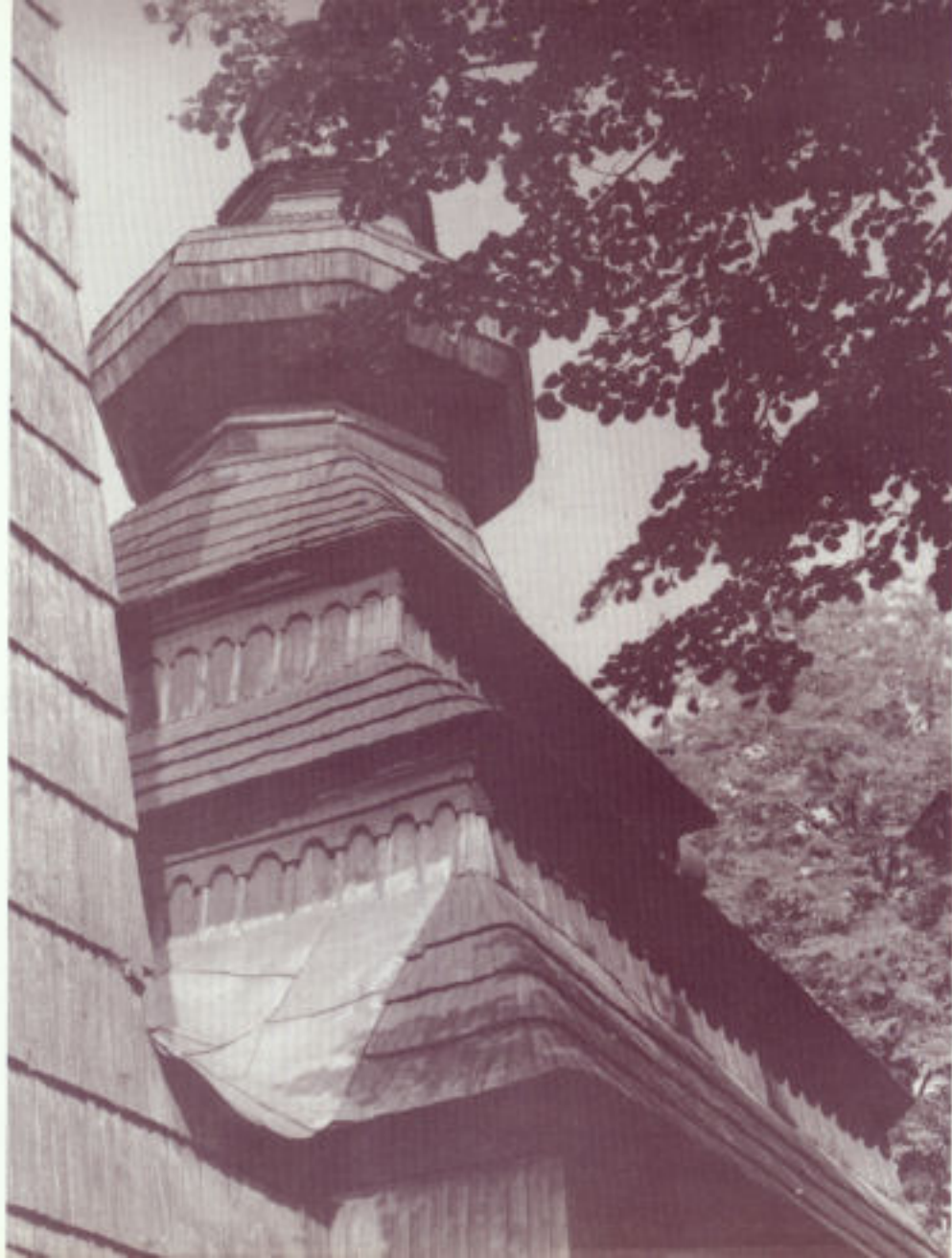
Stawisza, Polska. Wieża cerkwi gr.-kat.; przed 1813, spalona 1966. Widok od zach.

119.
Komańcza, Polska. Wieża wolno stojąca
przy cerkwi gr.-kat.;
przed 1834. Widok od pd.-wsch.

120.
Owczary (d. Rychwald), Polska. Cerkiew gr.-kat.;
helm wieży i wieżyczki
wieńczące kopuły, nawa 1653
prezbiterium 1701, helm wieży 1783.
Widok od pd.-wsch.

121.
Kwiatotł, Polska.
Cerkiew gr.-kat.;
fragment zadaszeń
kopuły nawy
i wieńczącej ją
wieżyczki;
zapewne 2. poł.
w. XVII.
Widok od pd.-zach.

122.
 Ladomirová, Słowacja.
 Cerkiew gr.-kat.;
 wieżyczka nad nawą;
 1742. Widok od pd.-zach.

123.
 Praga (niegdys Medvedovec),
 Czechosłowacja
 (niegdys Ruś Zakarpacka).
 Cerkiew gr.-kat.;
 zwieńczenie wieżyczek

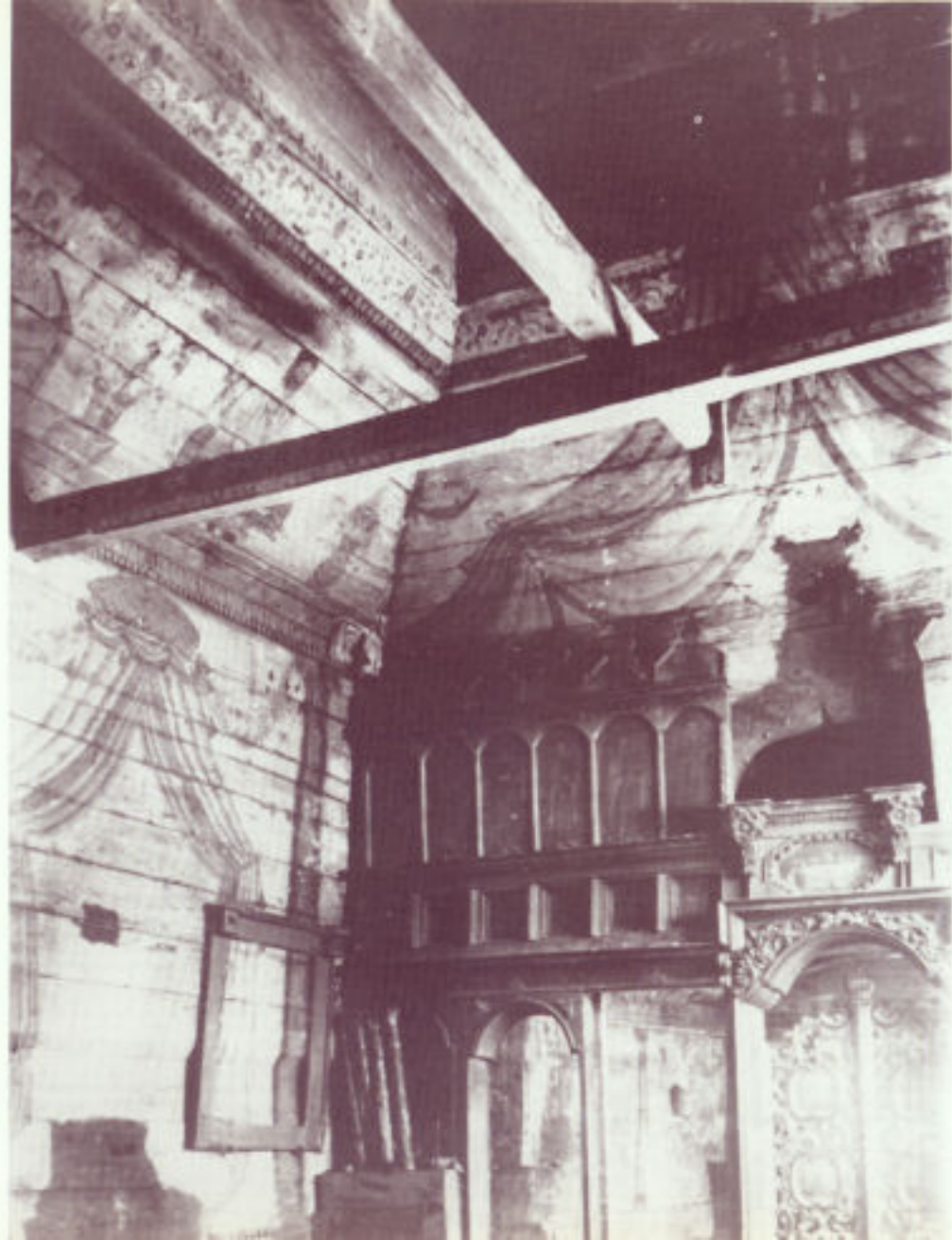
czekomo I, poł. w. XVIII
 : 1029
 zmad nawy i prezbiterium.
 124.

Brunary Wyżne,
 Polska. Cerkiew
 pnf. gr.-kat.,
 wieżyczka nad nawą;
 najprawdopodobniej 1831
 oraz fragment
 malowanego fryzu
 arkadkowego.
 Widok od zach.

125.
Powroźnik, Polska.
Cerkiew par. gr.-kat.
część pd. scianu
poprzecznego w nawaie
oraz dekoracja uskoku:
1604

126.
Pętna, Polska.
Cerkiew fil. gr.-kat.,
rozebrana ok. 1935;
ściągłi krzyżowe
w nawie: 1700

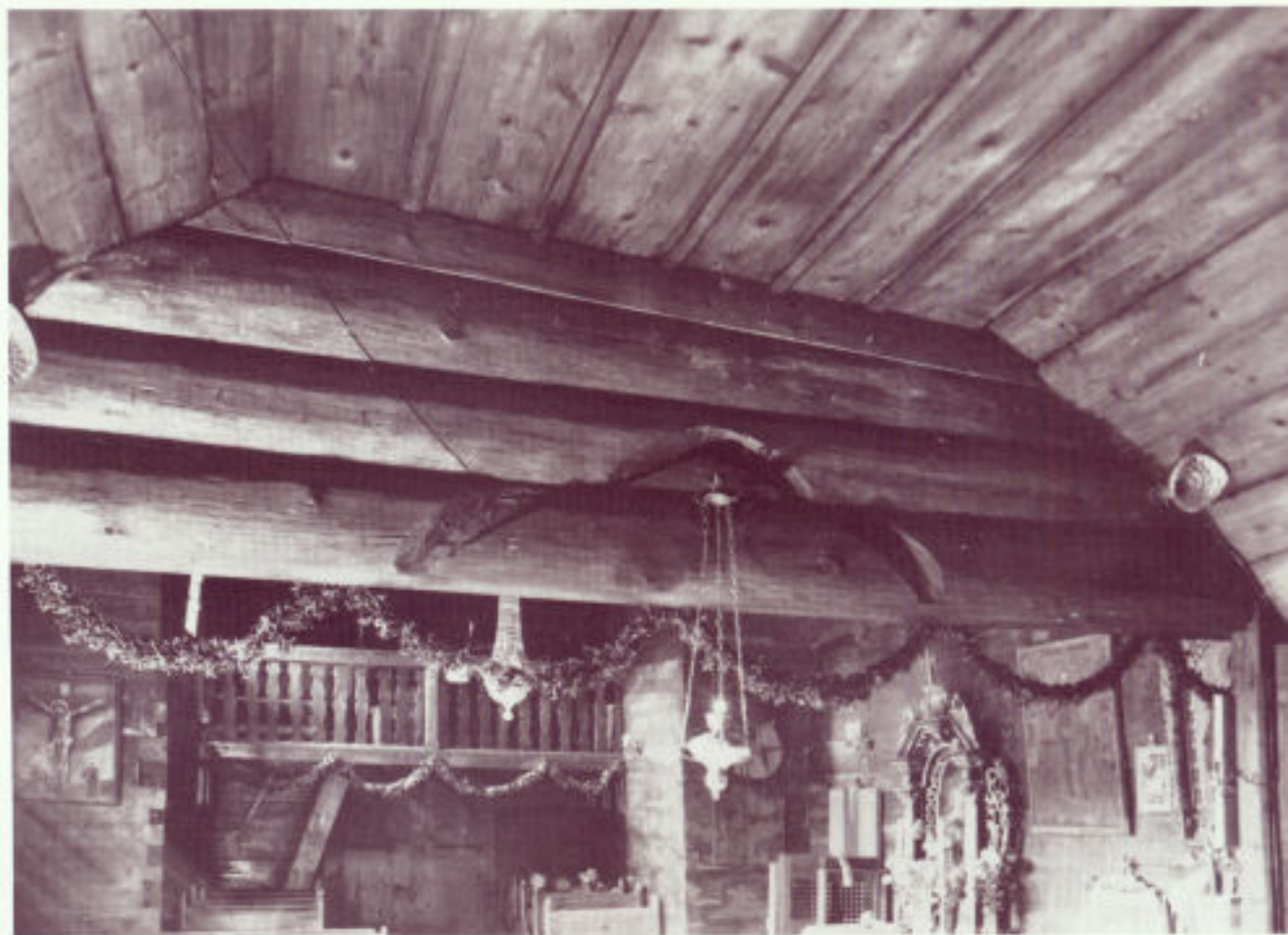
127.
Nieznajowa, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.,
nie istnieje od 1964: ściąg poprzeczny
i ściagi krzyżowe w kopule mawy: 1780

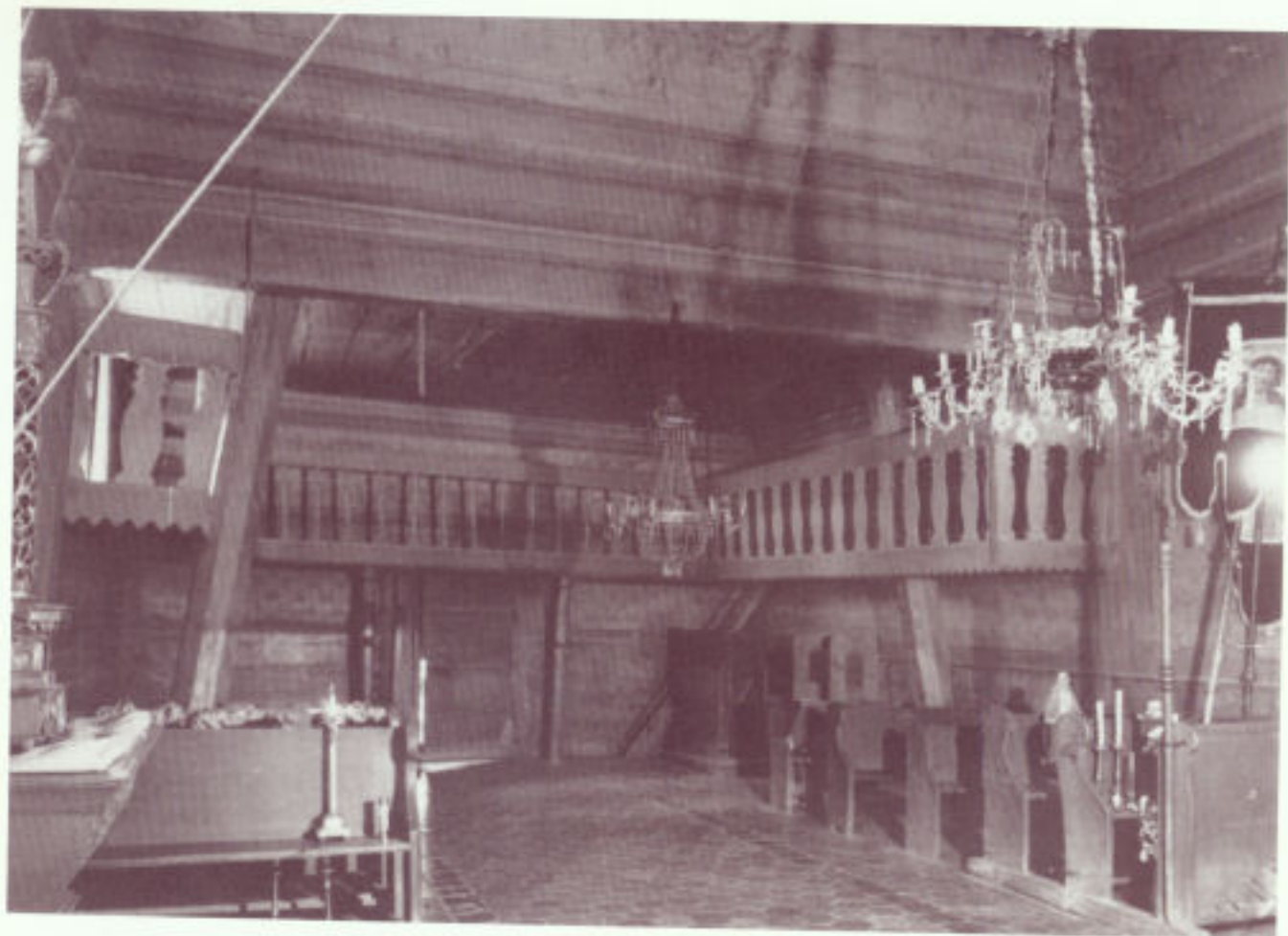

128.
Uście Gorlickie, Polska.
Cerkiew par. gr.-kat.,
ściagi w kopule nawy; 1786

129.
Uście Gorlickie, Polska.
Cerkiew par. gr.-kat.,
połączenie świątów kopuły nawy;
1786

131.

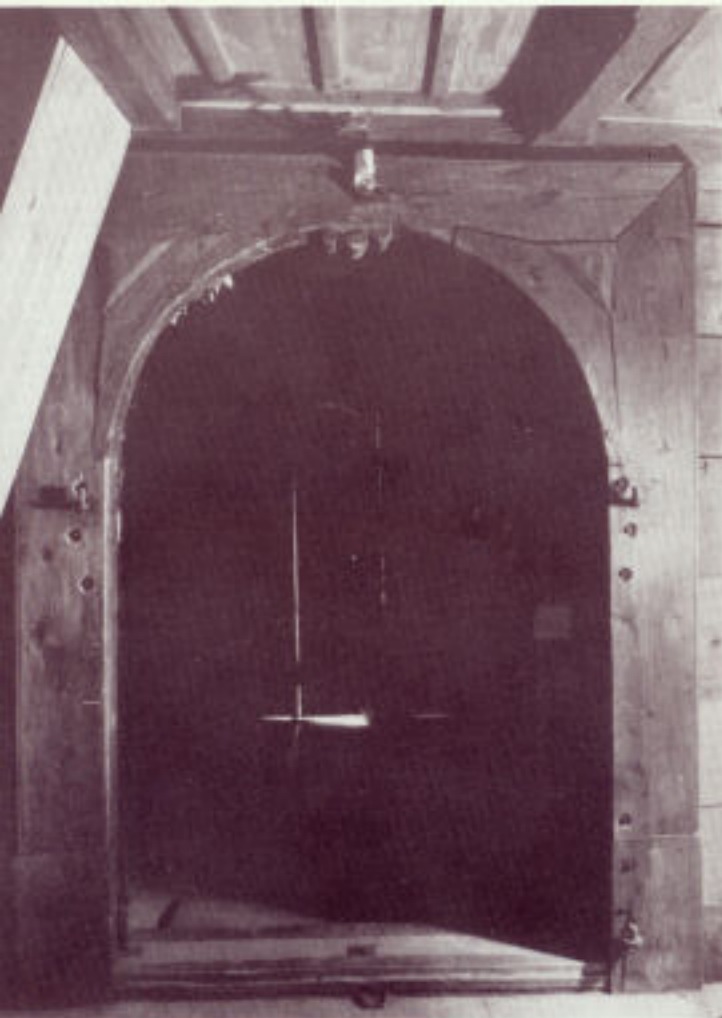
Owcza (d. Rychwał), Polska. Cerkiew par. gr.-kat.;
wnętrze — widok na babiniec, po przekształceniu 1870

132.
Kuněice
(niegdyś Hlinanec),
Czechosłowacja
(niegdyś Ruś Zakarpacka).
Cerkiew gr.-kat.,
wnętrze — widok
na babiniec;
w. XVIII

133.
Szczawne, Polska.
Cerkiew par. gr.-kat.,
wnętrze – widok na ikonostas;
1888-9 i 1925

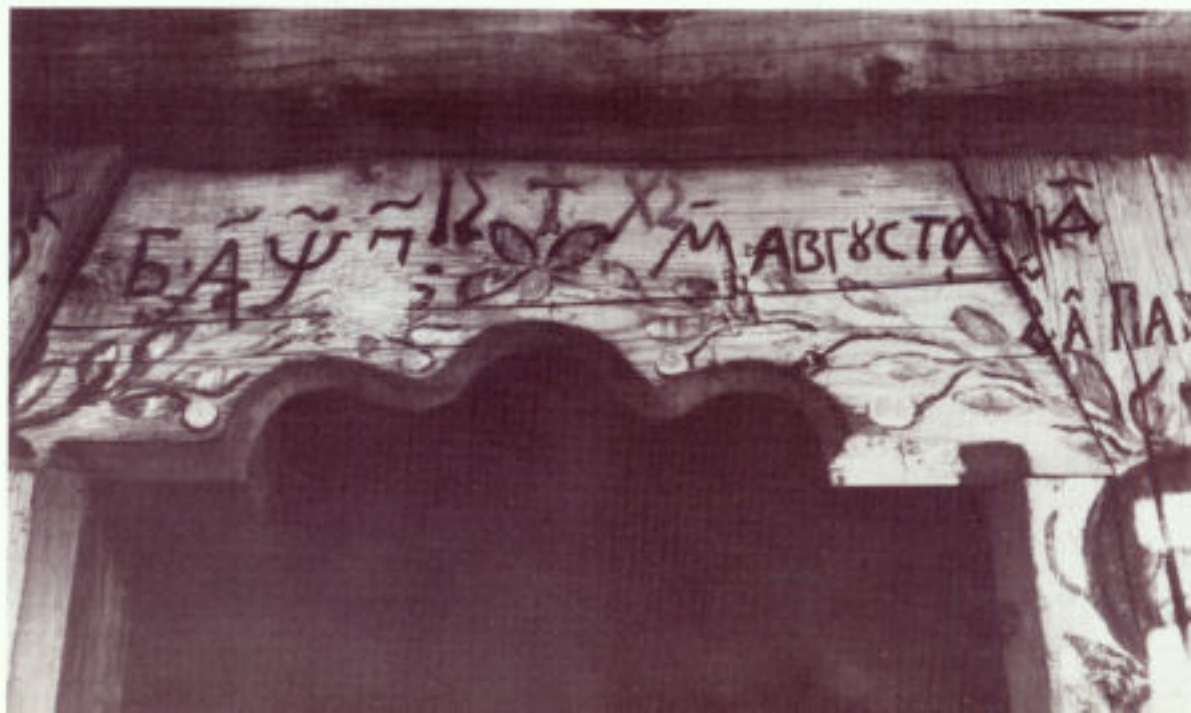
134.
Powroćnik, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.,
portal zach. (widok z babińca); 1604 (?)

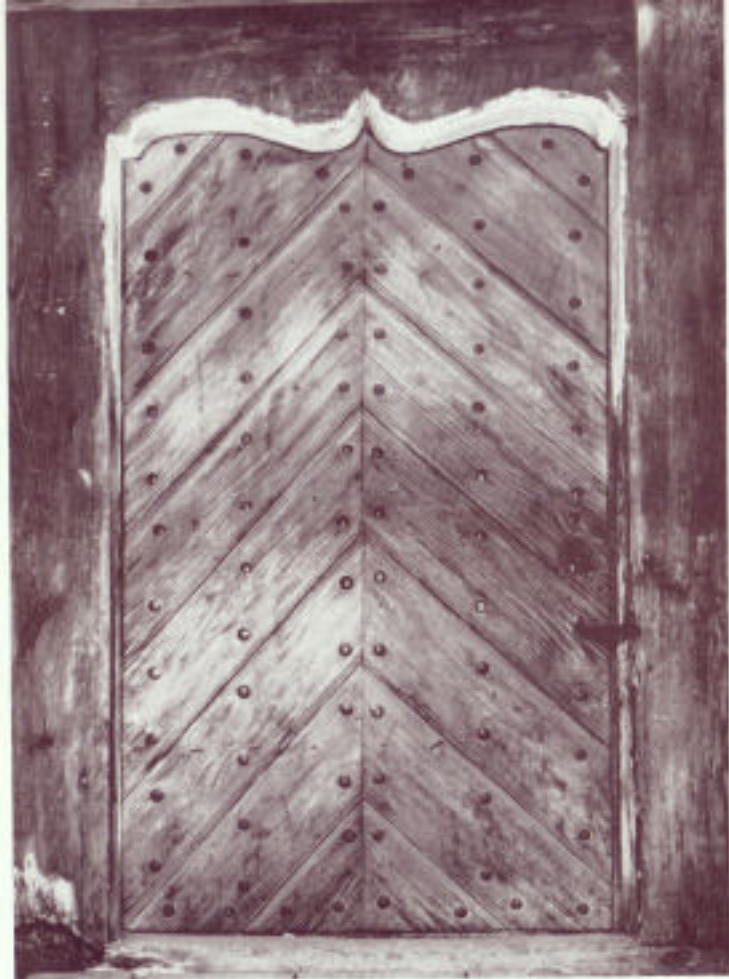
135.
Owczary, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.,
portal zach.; 1653

136.
Świątkowa Wielka, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.,
nadproże portalu zach.; 1757

137.
Nieznajowa, Polska. Cerkiew fil. gr.-kat.,
nadproże portalu zach.; 1780

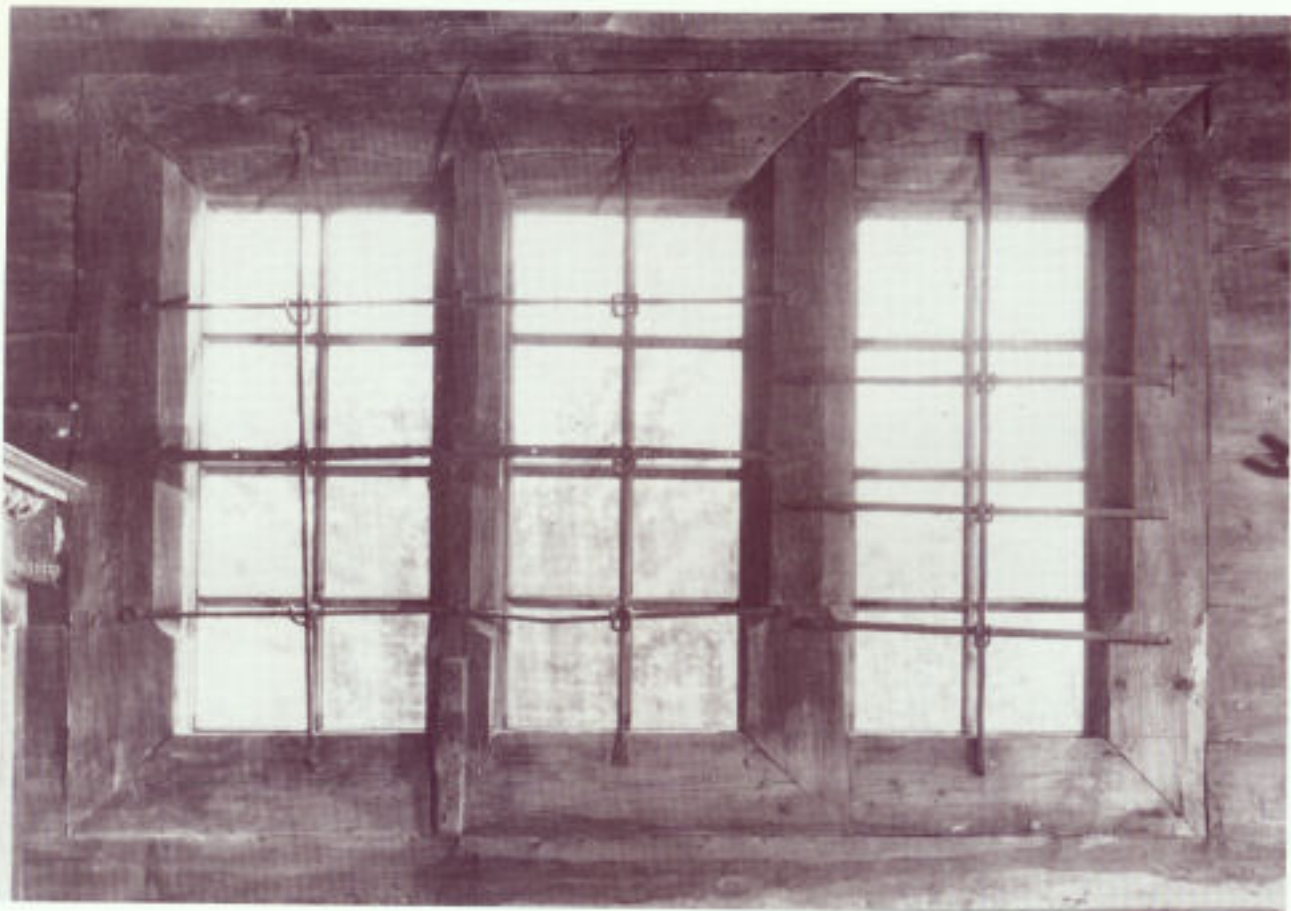

138.
Chyrowa, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.,
portal zach.; 1780

139.
Uście Gorlickie. Cerkiew par. gr.-kat.,
portal zach.; 1786

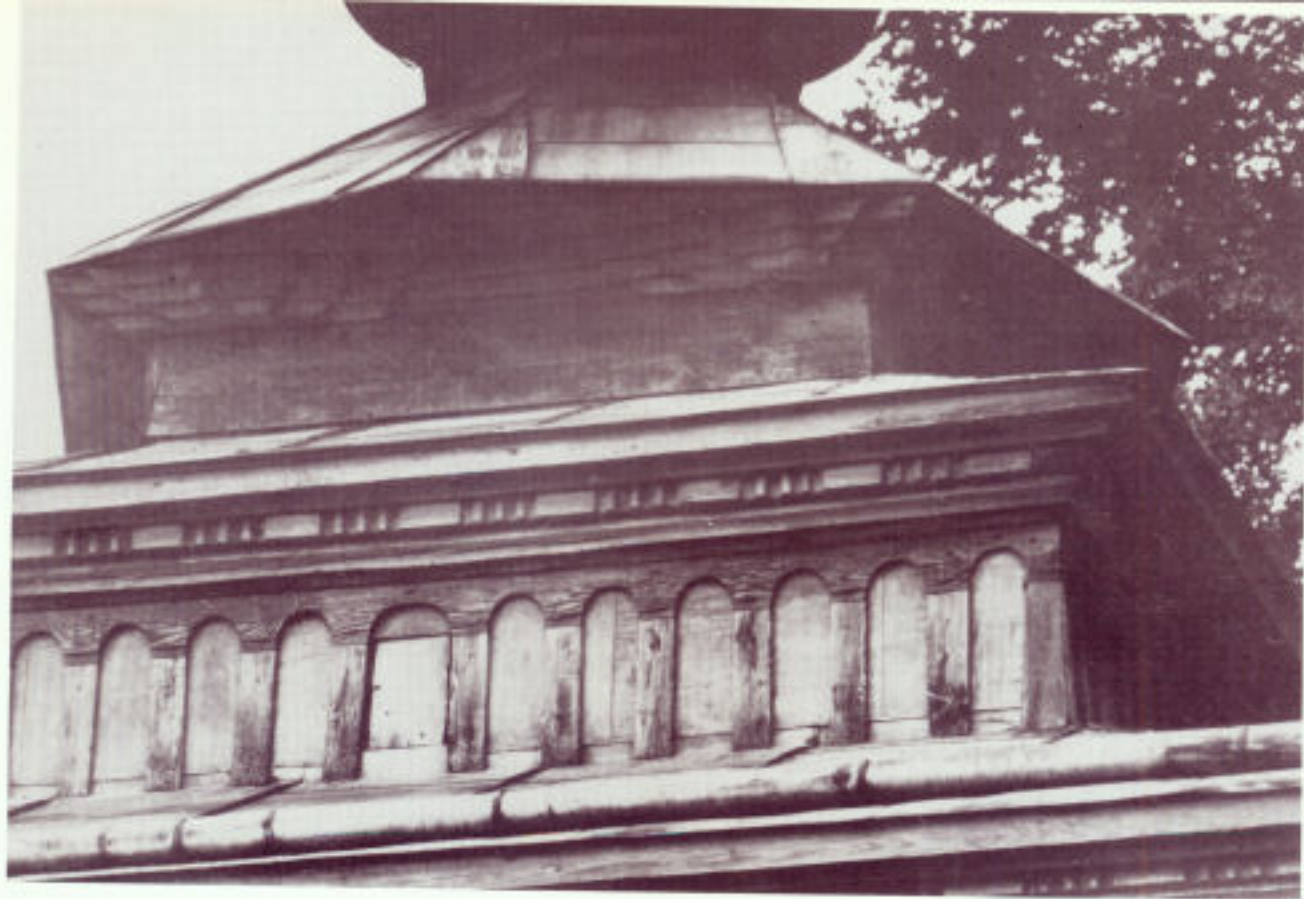
140.
Powroźnik, Polska. Cerkiew par. gr.-kat.,
okna w pd. ścianie nawy; 1604 (?)

141.
Kwiatof, Polska.
Cerkiew gr.-kat.,
okno w prezbiterium
od pd. w. XVII–XVIII

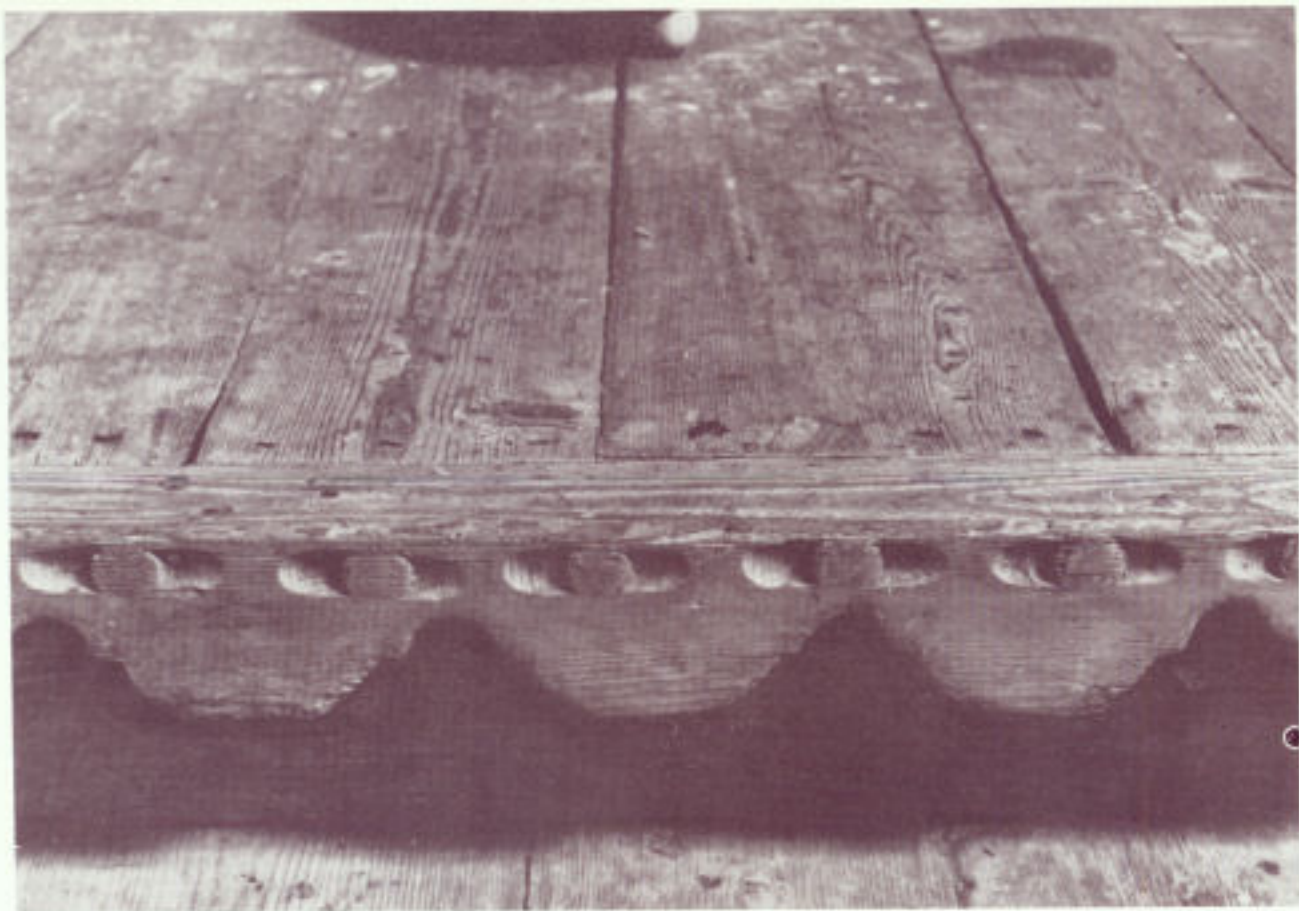

142.
Berest, Polska.
Cerkiew gr.-kat.,
okno w nawie od pd.,
w. XIX

143.
Świątkowa Wielka,
Polska. Cerkiew gr.-kat.,
arkadkowy fryz i gierowany
gryms kopuły nawy; 1757

144.
Turzańska, Polska.
Cerkiew gr.-kat.,
dekoracja stopnia podłogowego
pomiędzy nawą
i prezbiterium: 1801 – 3.

145.
 Bałucjanka, Polska.
 Cerkiew gr.-kat.,
 drabina dekorowana
 ornamentem sznurowym;
 w. XVIII (?)

146.
 Knučice (niegdyś Hlinanec),
 Czechosłowacja
 (niegdyś Ruś Zakarpucka).
 Cerkiew gr.-kat.,
 fragment podcienia;
 w. XVIII i 1931

147.

Praga (niegdyś Medvedovce), Czechosłowacja
(niegdyś Ruś Zakarpacka). Cerkiew gr.-kat.,
zwęglowanie pd.-wsch. narożnika prezbiterium;
rzekomo I. poł. w. XVIII

148.

Kanora (niegdyś Ploskoje), Ruś Zakarpacka.
Cerkiew gr.-kat., fragment zwęglowania
jednego z narożników; 1792

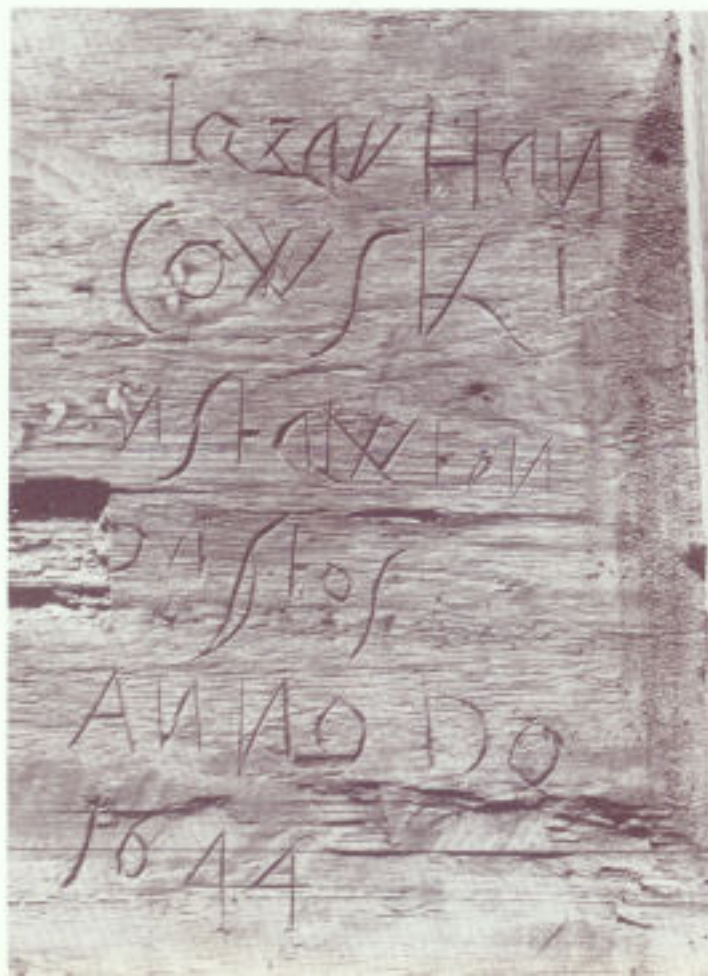

149.
Pawroźnik, Polska.
Cerkiew gr.-kat.,
inskrypcje i data 1604
na jednej z belek
pd. ściany nawy

150.
Powroźnik, Polska. Cerkiew gr.-kat.,
napis fundacyjny polichromii
w dawnym prezbiterium
(ob. zakrystia); 16.7 (1637?)

151.
Hańczowa, Polska.
Cerkiew gr.-kat.
tablica fundacyjna (?): 1644

152.
Kwiaton, Polska.
Bramka w ogrodzeniu
przycerkiewnym,
widok od zach.;
zapewne w. XVIII

153.
Izby, Polska.
Bramka w ogrodzeniu
przycerkiewnym,
widok od pd.-wsch.;
może koniec w. XVIII

154.
Bratne, Polska.
Bramka w ogrodzeniu
przycerkiewnym.
widok od pd.-wsch.;
1842 i 1968 – 70

155.
Kułkowa, Polska.
Bramka w ogrodzeniu
przycerkiewnym.
widok od pn.-zach.;
1868 (?)

156.
Polany, Polska.
Cerkiew gr.-kat.,
krzyże żelazne
na hełmie wieży
i wieżyczkach;
1820 (?)

157.
Żydowskie, Polska.
Cerkiew gr.-kat.,
rozbita przed 1954;
krzyż żelazny
zapewne 1. poł. w. XIX

Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo Wrocław 1986

Nakład: 10 000 egz.

Objętość: ark. wyd. 23, ark. druk. 16,33+11,66 ark. il. (x12)

Oddano do składania 1984-12-13

Podpisano do druku 1986-08-07

Druk ukończono w listopadzie 1986

Wrocławskie Zakłady Graficzne Zakład nr 1, Zam. 113/86, R-10

Cena zł 400.-